

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ҚАЛБ КЎЗЛАРИ

(Бадналар, уйлар, эсдаликлар)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2004

Маъшур романлар муаллифий Пиримқул Қодиров ушбу китобда ўзининг қалб кўзлари билан кўрган-билганларини бадий сўз воситасида жонлантириб кўрсатади.

Маълумки, инсон зотига оддий кўзлардан ташқари маънавият ва маърифат деб аталган қалб кўзлари ҳам nasib этгандир. Одамларимизнинг ана шу қалб кўзлари истиқлол даврида астойдил очилаётгани китобга киритилган бадилалар, хотиралар ва фалсафий лавҳаларда атрофлича таҳлил ва талқин этилади. Адибнинг ўзи иштирок этган ва бошдан кечирган унутилмас воқеалар ҳам тўпламнинг мундарижасидан мўҳим ўрин олгандир.

Қ53

Қодиров, Пиримқул.

Қалб кўзлари: (Бадилалар, ўйлар, эсдаликлар).— Т.: «Маънавият», 2001.—160 б.

Уз2+ББК 63.3(5У) +
83.3(5У)

Қ $\frac{4702620204-9}{М 25(04)-01}$ 01-01

© «Маънавият», 2001 й.

УНУТИЛМАС ВОҚЕАЛАР

ОЛТИ АСР АДОЛАТИ

Ҳар бир янги аср — одамзод кўтарилган янги юксакликлардан далолат беради. Буюк аждодларга ворис бўлиш, улар қолдирган олтин меросни асрлар қаъридан зарралаб йиғиб, бугунги жаҳонни қойил қолдирадиган юксакликларга кўтариб қўйиш қанчалик катта қудрат ва жасорат талаб қилишини биз Ўзбекистон истиқлоли даврида ўз кўзимиз билан кўрмоқдамиз.

Соҳибқирон Амир Темурнинг оламшумул ғалабалари, қудратли давлати ва яратган обидалари бундан олти аср бурун жаҳонга танилган эди. Унинг «Куч адолатдир» деган буюк эътиқоди ўғли Шохруҳ ва невараси Мирзо Улуғбек даврида ҳаётга яхши татбиқ этилди. Агар Амир Темурнинг давлатни бошқариш ва мамлакатни обод қилишдаги анъаналари шу тарзда давом эттирилганда халқимизнинг кейинги асрлардаги тақдири бутунлай бошқача бўлиши мумкин эди.

Лекин эзгуликнинг кечи йўқ деб бежиз айтмаган эканлар. Ўзбекистон истиқлолининг олти йили давомида Амир Темур давридан кейинги олти асрнинг адолати қандай тикланганига биз ҳаммамиз гувоҳ бўлдик.

Амир Темурнинг 660 йиллигини нишонлаган йилимиз Ўзбекистон тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бири бўлиб қолди. Соҳибқирон сиймоси орқали халқимизнинг қудрати унинг ҳаётлигида жаҳонга намоён бўлган эди. Орадан олти асрдан ортиқ вақт ўтганда худди шу халқнинг улуг қудрати бутун дунёни яна бир бор қойил қилгандай бўлди. Шу сабабли Амир Темур йилида Давлат мадҳиямизнинг қуйидаги икки сатри қайта-қайта ёдимизга тушди:

Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,

Оламни маҳлиё айлаган диёр.

Амир Темур фаолияти билан бошланган уйғониш ва юксалиш даврини олимларимиз ренессанс деб атайдилар. Бутун одамзод тарихида жуда нодир ҳодиса бўлган ренессанс Ғарбу Шарқда ҳар минг йилда фақат икки-уч марта содир бўларкан. Абурайҳон Беруний ва Ибн Синолар фаолияти билан бошланган юксалиш бизнинг диёримиздаги биринчи ренессанс саналса, Амир Те-

мур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Мирзо Бобур фаолиятини ўз ичига олган катта давр иккинчи ренессанс ҳисобланади.

Мана ҳозир учинчи минг йиллик арафасида парвардигор мустақил Ўзбекистонга янги бир уйғониш ва юксалиш даврини насиб этмоқда. Мамлакатимиз йўлбошчиси И. А. Қаримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида бу янги юксалиш даврининг бутун моҳияти очиб берилган.

Ватан хавфсизлигини, барқарорлик ва тараққиётни таъмин этишда Амир Темурнинг буюк ибрати ва ўлмас анъаналари биз учун юксак бир миллий мезон бўлиб хизмат қилади. Халқ манфаатларини тор шахсий ва гуруҳчилик манфаатларидан баланд қўя билиш, барча миллат ва элатларга бағрикенглик билан муносабатда бўлиш, жаҳоннинг илғор мамлакатлари билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш, бутун инсониятнинг илғор тажрибасини ҳисобга олиб иш юритиш, аини вақтда, ўз миллий маънавий илдиэларимиздан мадад олиш ва улуг аждодларнинг яхши анъаналарини ривожлантириш — бу ҳаммаси миллий юксалишни таъмин этувчи омиллар экани буюк аждодларимиз фаолиятларида ва тақдирларида кўзга яққол ташланиб туради.

Амир Темур каби юқоридаги омилларга суяниб иш кўрган Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Мирзо Бобурлардан ташқари Шоҳруҳ Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Акбаршоҳлар ҳам буюк бир юксалиш даврининг намоёндалари бўлиб, тарихда ёрқин из қолдирдилар.

Лекин беш қўл баробар бўлмас экан. Улуғбекнинг фоживий ўлиmidан кейин бошланган инқирозли давларда тор маҳаллий манфаатларга ва уруғ-аймоқчилик иллатларига берилган хон ва султонлар давлат тепасига келдилар. Улар Амир Темур меросига, у яратиб кетган тарихий обидаларга қарши бузғунчилик сиёсатини юргиздилар. Шу сабабли XVI—XVIII асрлар мобайнида Самарқанддаги Бибиҳоним масжид-мадрасаси харобага айланди. Улуғбек расадхонаси нобуд бўлди, Шаҳрисабздаги Оқсаройга тўплардан ваҳшиёна ўқлар отилди.

Аслида, Шайбонийлар сулоласига мансуб хонлар ҳам туркий тиллик мусулмон фарзанди эдилар. Лекин улар «биз Чингизхон наслиданмиз, Жўжихондан тарқаганмиз, ҳокимият тепасида фақат биз ўлтиришимиз керак, Амир Темурнинг шон-шўхрати бизникидан ба-

ланд бўлмаслиги керак» деган ақиданарстликка мук-касидан кетадилар.

Олтин Урда хони Тўхтамиш ҳам ана шу ақидага асосланиб, Амир Темур қилган яхшиликларга ёмонлик билан жавоб берган ва охир оқибатда ўз тажовузларининг қурбони бўлган эди.

Шайбонийзодалар ҳам Тўхтамиш каби Чингизхоннинг катта ўғли Жўжихон авлодига мансуб эди. Шайбон улуси ўз номини Чингизхоннинг невараси, Жўжихоннинг кичик ўғли Шайбондан олган. Бу улус Дашти қипчоқнинг Урол тоғи жанубидаги яйловларида кўчиб юрган. Шайбонихоннинг аждодлари Туркистонга шимолдаги ўша Шайбон улусидан кўчиб келганлар.

«Элга эл қўшилса — давлат» дейдилар. Ўзбек халқи гаркибига қўшилган туркий тилли қавмлар орасидан жуда кўп яхши одамлар чиққан. Лекин ўзларининг Чингизхон наслидан эканлигини унутолмай нуқул ақиданарастлик қилган хон ва султонлар Амир Темур меросига бахиллик кўзи билан қарадилар, унинг давлатни бошқаришдаги яхши анъаналарига қарши бориб, мамлакатимизни таназулга гирифтор қилдилар. «Бахилнинг боғи кўкармас» — деганларидек, охир оқибатда уларнинг ўзлари ҳам шу бахилликларининг қурбони бўлдилар.

Қўқон хони Амир Умархон ва унинг суюкли умр йўлдоши шоира Нодирабегим чинакам тараққийпарвар ва истеъдодли сиймолар бўлганлиги учун Амир Темурнинг энг яхши анъаналарига амал қилдилар. Улар темурийларга ихлосманд бўлганликларидан келиб чиқишларини Мирзо Бобурга боғлайдилар. «Тилла бешик» ҳақидаги ривоят Қўқон атрофларида ҳозир ҳам машҳур. Бу ривоятда ҳикоя қилинишича, ёв қувғинига учраган Мирзо Бобур туғилган юртини тарк этган пайтда Фарғона водийсининг жанубидаги тоғ этакларида тилла яширинган бешикдаги гўдак ўғлини қолдириб кетади. Яхши одамлар шу гўдакни асраб-авайлаб вояга етказдилар. Кейин унинг авлодлари Амир Умархон мансуб бўлган сулолага асос солади.

Амир Умархон Фарғона водийсида маърифатли тождор бўлиб майдонга чиққан пайтда шимолдан Оқподшо Туркистон тёмонга бостириб келмоқда эди. Оқподшонинг одамлари Бухоро хони Абуфазлхон давридаёқ унинг ишончли қўриқчилари тарзида саройга ишга ўрнашган эдилар. Бухоро тахтини эгаллашда бу қўриқчилар манғит амирларига яқиндан ёрдам берадилар. Ке-

йин Бухорони Қўқонга қарши гиж-гижлаб, Амир Насруллони Қўқон юришига отлантирадлар.

Бу орада Амир Умархон оламдан ўтган, унинг ўринига ўғли Мадалихон тахтга чиққан эди. Уларнинг кайвони оналари Нодирабегим шу оғир вазиятда Амир Темур руҳидан мадад олишга интилаётгани Амир Насруллода ва унинг хизматидаги Оқподшо одамларида адоват уйғотади.

Амир Насрулло арзимаган бир канизак воқеасини баҳона қилиб, Мадалихонни ҳам, унинг иниси ва ёшгина ўғлини ҳам етмиш ёшлиқ Нодирабегимнинг кўзи олдига қатл эттиради. Бундай ёвузликка чидай олмаган Нодирабегим Амир Насруллони кўпчилик олдига «Қонхўр!» — деб қарғайди. Ғазаби қайнаган Насрулло қонхўрлигини яна бир бор исбот этиб, кекса шоиранинг ҳам бошини кесдиради.

Амир Насруллога кутилмаган жойдан қасос қайтади. Унинг ёвузликлари хотинларини ҳам жонидан тўйдирган бўлса керак. Амир Насрулло ухлаб ётганда Кенагасбегим деган хотини унинг қулоғига симоб қуяди. Заҳарли симоб қулоқ пардасини тешиб мияга ўтгач даҳшатли оғриқлар беради. Амир Насрулло симоб оғриғидан жиниларча бақириб, минг қийноқлар ичида жон беради.

Буни асрлар адолатининг аччиқ бир сабоғи дейиш мумкин. Шунга ўхшаш адолатли бир жазо Амир Темур хотирасини беҳурмат қилган Нодиршоҳнинг бошига ҳам тушади.

Бундан икки ярим аср бурун баднафс ҳукмдорларнинг ўзаро урушлари туфайли Турон заифлашган пайтда Эрондан чиққан Нодиршоҳ Самарқанд билан Бухорони босиб олади ва қўшинига талатади. Унинг буйруғи билан Амир Темур қабри устига ёпилган қимматбаҳо яшил тошни ўлжа сифатида мақбарадан олиб чиқиб кетадилар. Бунинг оқибати шу бўладики, Эронга қайтишда Нодиршоҳ ички низоларнинг қурбони бўлади, уни ўзининг ишонган одамларидан бири ўлдиради. Қимматбаҳо яшил тош эса яна Амир Темур мақбарасига, аввалги жойига келтириб қўйилади.

Олти аср адолати тўғрисида сўз юритганда 1941 йилда И. Сталиннинг буйруғи билан Амир Темур руҳи ноинсофларча безовта қилинганини айтмай ўтолмаймиз. Улуғ маданий мерос қолдирган тарихий сиймоларимизни юз суяги бўртган фариштасиз одамлар қилиб тасвирлаган Герасимов истиқлол даврида Амир Темур ва Улуғбекларнинг ўзбек рассомлари чизган тасвирларида қан-

чалик жозоба, салобат ва миллий ўзига хослик борлигини кўрса нима деркин? Аммо 1941 йилнинг июнида бу одам Амир Темурнинг қабрини очиб, бош суягини қўлга киритганидан ғурурланиб, ғолибларча кўкрак кериб расмга тушганини кўрганда хўрлигимиз келгани, қанчалик дард чекканимиз ёдимиздан чиқмайди.

Адолат кечикиб бўлса ҳам келар экан. Амир Темур мақбараси қайтадан таъмирланиб, олти аср олдинги муҳташам шаклига қайтди. Унинг атрофида яна гулзорлар, фавворалар пайдо бўлди. Жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, Тошкентда, Самарқандда, Шаҳрисабзда Амир Темурнинг улуғвор ҳайкаллари ўрнатилди.

Амир Темур қабрини шунчалик беҳурматлик билан буздирган Иосиф Сталиннинг жасади Қизил майдондаги мавзолейдан қай аҳволда олиб чиқиб ташлангани, унинг хотираси қанчалик беҳурмат бўлаётгани кўпчиликка маълумдир. Буни ҳам асрлар адолатининг бир кўриниши дейишга ҳақлимиз.

Энг катта адолат — Амир Темурнинг 660 йиллиги фақат Ўзбекистонда эмас, жаҳон миқёсида, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қарашли ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида нишонланганда юзага чиқиб, дунёга нурдай таралди. Амир Темур йилида олимларимиз ҳам, ижодкор зиёлилар ҳам, қурувчи ва таъмирчи усталаримиз ҳам, барча вилоятимиздаги жонкуяр, ватанпарвар кишиларимиз ҳам Президентимиз атрофига жинслашиб, истиқлолимиз тарихига кирадиган улкан ишлар қилдилар.

Бутун халқ ва раҳбарият бир тан-бир жон бўлиб улуғ мақсад йўлида астойдил меҳнат қилса мўъжизалар яратиши мумкинлиги Амир Темур йилида барала кўринди. Ана шу мўъжизалардан бири — Соҳибқироннинг улуғвор ҳайкали яқинида унга мос қилиб қурилган Темурийлар музейи бўлди. Бу хиёбоннинг жанубида миллий услубда барпо этилган «Ўзбекистон» меҳмонхонаси очиқ китобнинг жимжимали саҳифаларини эслатиб, сўнги вақтгача ёлғизсираб турар эди. Бу хиёбон Амир Темур номини олгани ва унда Темурийлар музейи ҳамда Соҳибқироннинг ҳайкали қад кўтаргани туфайли «Ўзбекистон» деб аталган меҳмондўст бино ҳам ўзгача бир файз ва теран бир маъно кашф этди. Бино шаклига кирган очиқ китоб саҳифаларида биз энди Ўзбекистон тарихининг Амир Темурдан бошланган олтин асрини кўргандек бўламиз. Амир Темур хиёбони, ундаги ажойиб ҳайкал ва икки томонда қад кўтарган миллий ус-

лубдаги улуғвор бинолар бу хнёбонни яхлит меъморий тафаккур асосида яратилган ва Самарқанддаги Регистон майдонига ҳамоҳанг бўлган янги бир ансамблга айлан-тирди.

Амир Темур юбилейининг тўйбошиси бўлган Президентимиз барча ижодкор зиёлиларнинг саъй-ҳаракати ва иқтидорига ўзининг теран ижодий тафаккури асосида раҳбарлик қилганига яна битта ёрқин мисол келтириш мумкин.

Амир Темурга мамлакатимизнинг учта шаҳрида ҳайкал қўйилди. Бу уч ҳайкалда ҳам соҳибқирон портретининг Малик Набиев чизган суратдаги салобатли қиёфасини бир қарашда таниб олиш мумкин. Шу жиҳатдан улардаги умумийлик жуда ўринли. Айни вақтда ҳайкаллардаги ўзига хослик соҳибқирон ҳаётининг турли даврлари ва ҳолатларини бетакрор акс эттиради. Дейлик, Шаҳрисабзда унинг йигитлик даври, ҳали оғир жангларда ярадор бўлмаган, тўрт мучаси соғ пайтлари тасвирланган. Шу муаззам заминда у қаддини ростлаган. Бу маъноларнинг ҳаммаси Шаҳрисабздаги ҳайкалда Амир Темурнинг бор бўйича тикка турган қиёфаси орқали ифода этилган.

Самарқанд — Соҳибқироннинг пойтахти бўлган. Бу маъно Самарқанддаги ҳайкалда унинг тахтда кўпни кўрган донишманд шоҳ қиёфасида ўтирганини тасвирлаш орқали кўрсатилган. Бу ҳайкалда Соҳибқироннинг баҳодирона гавдаси кўзга яққол ташланади. Қилич сопига қўйиб турган залварли қўли унинг буюк жанглардан ғолиб чиққан саркарда эканини эсга солади. Кимки унинг мамлакати ва давлатига тажовуз қилса, қилич тутган мана шу қўллар эл-юртини ҳар қандай хатардан омон сақлашга қодир эканини ифода этади.

Тошкентдаги ҳайкалда бедов отини жиловидан тортиб тўхтатган Амир Темур ўнг қўлини бугунги авлодлар томонга чўзиб, уларга олқини айтаётгандай, ҳаммамизни бунёдкорликка, тинч ва барқарор ҳаёт кечиришга ундаётгандай туюлади.

Уч шаҳардаги уч ҳайкалга бири бирини тўлдирувчи теран маънолар бахш этишда, шу билан бирга, уларнинг ҳаммасини ватанпарварлик ва инсонпарварлик руҳи билан суғоришда ижодкорлар мамлакатимиз раҳбарининг мутафаккир сифатида олға сурган ғояларига ва берган мазмундор маслаҳатларига асосланганлари кўпчиликка маълум.

Амир Темур ўлмас даҳолардандир. Олти аср адолати

унинг туғилиб ўсган диёрида қуёшдай чарақлаб юзага чиққанидан барча буюк аждодлар руҳи шод бўлғай ва улуғ мақсадлар йўлидан бораётган мустақил Ўзбекистонни улар доим қўллаб-қуватлағай.

1996

АМИР ТЕМУР ВА СОҒЛОМ АВЛОД ТАРБИЯСИ

Соҳибқирон Амир Темур ўзининг «Темур тузуклари»да келажакни олдиндан кўриб айтадики, «кўнлаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўлтириб мамлакатни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлатни идора этиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қонун-қоидалар, қўлланмалар ёзиб қолдирдим».

Улуғ даҳонинг кўп йиллик ҳаётини тажрибасини ўзида мужассам этган «Темур тузуклари»да соғлом авлод тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берилади. Амир Темур бутун фаолияти давомида амал қилган ўн икки тамойилдан бири «насли бузувчи... зулм ва бузуқчиликлардан сақланишни фарз деб билишдир». Бузуқлик деганда Амир Темур, аввало, ахлоқий бузуқликни, шаҳват, ичкиликбозлик ва гиёҳвандликни назарда тутди. Ўз қаламравида бундай иллатларни қатъиян тақиқловчи қонун ва фармонлар чиқаради. Бу қонунларни бузувчилар бўлса, уларни аёвсиз жазолайди.

Шу ўринда унинг учинчи ўғли Мироншоҳ воқеасини мисолга олиш мумкин. Мироншоҳ ўн саккиз ёшидан ўн минг кишилик қўшинни бошқаради, жуда кўп ҳарбий юришларда довураклик намуналарини кўрсатади, отаси унга Табриз, Султония, Озарбайжон ўлкаларининг ҳокимлигини ишониб топширади. Мироншоҳ Амир Темурнинг Табриздаги ишончли вакили сифатида Испания, Франция ва Италиядан элчи бўлиб келган Пайо де Сато Майор, Эрнан Санчес де Паласуэлюс, архиепископ Иоани кабилар билан самарали музокаралар олиб боради. Унинг Амир Темурдай улуғ одамга муносиб ўғил сифатида халқаро миқёсда оқилона иш юритганини Ғарбий Оврупадан келиб кетган элчилар ҳам ўз эсдаликларида қайд этадилар.

Лекин 1399 йилда Мироншоҳ отдан йиқилиб, боши қаттиқ лат ёйди. Бу машъум ҳодиса унинг миясига зарар етказди, ақлий қуввати ва иродасини сусайтиради. Унда пайдо бўлган заифликдан атрофдаги ғаразли одам-

лар ёмон мақсадларда фойдалана бошлайдилар. Мироншоҳ ичкиликбозликка берилади, отаси инъом қилган хазина бойликларини кўкка совуради, бегуноҳ одамларни қатл эттиради. Ҳатто ўз жуфти ҳалоли бўлган Хонзодабегимни аллақайси амирларга рашк қилиб калтаклайди. Тухмат ва ҳақоратларга чидай олмаган покдомон Хонзодабегим Табриздан Самарқандга, қайнатаси Амир Темур ҳузурига келади ва кўзда ёш билан бутун воқеани сўзлаб беради.

Бошқа тафтишлар ҳам Мироншоҳда ёмон ўзгаришлар юз берганини тасдиқлайди. Шундан сўнг Амир Темур Мироншоҳни ҳокимлик лавозимидан маҳрум қилиб, унинг ўрнига невараси Абубакр Мирзони тайинлади. Мироншоҳнинг соғлиғи заифлашганидан фойдаланиб, уни ёмон йўлга бошлаган бузуқи одамлар аёвсиз жазоланди.

Бу ҳодисада диққатга сазовор яна бир нуқта—Амир Темурнинг ўз келини Хонзодабегимга, умуман, аёл зотига мардона бир ишонч ва эҳтиром билан муносабатда бўлганлигидир.

Амир Темур ўз ўғилларини уйлантирганда бўлажак келинларининг насл-насабига алоҳида эътибор берган. Жумладан, тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзони хоразмлик баҳодирлар авлодидан бўлган Суюнчбекага катта тўю томошалар билан уйлантиради. Кейинчалик машҳур саркарда ва давлат арбоби бўлиб етишган ва бобосини қувонтирган неваралар мана шу гўзал ва оқила аёлдан туғилди. Амир Темур кенжа ўғли Шоҳруҳ Мирзони Ғиёсиддин Тархон деб ном чиқарган аслзода одамнинг қизи Гавҳаршодбегимга уйлантиради. Орадан бир йил ўтмай бу ажойиб келиндан бўлажак буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек туғилади.

Амир Темур кичик ўғли Шоҳруҳ Мирзонинг тарбиясини энг оқила катта хотини Бибихонимга топширади. Шоҳруҳнинг ўз онаси Қутлуғ Туркон оға у пайтда ёшгина жувон бўлади.

Шу ўринда Амир Темурнинг ёш ўлиб кетган аввалги хотини Улжой Туркон оға ва катта онаси Улуғ Туркон онанинг исмларини бир эслаб ўтгимиз келди. Шоҳруҳни туққан Қутлуғ Туркон она ҳам қўшсақ, бир оилада уч машҳур аёлнинг номида «Туркон» сўзи учраши тасодиф эмас. Бу аёллар Туроннинг ҳақиқий ватанпарварлари бўлганлар. Туркистон халқи орасида мўғул истилосидан қутулишга қаратилган ватанпарварлик ҳаракати тобора кучайиб бораётгани одамлар қизларига

қадимдан машҳур бўлган «Туркон оға» исмини бот-бот қўйганликларида ҳам кўзга ташланади.

Амир Темурнинг мўътабар катта хотини Сарой Мулкхоним Шоҳруҳ Мирзо ва Улуғбекларни ҳам ватанпарварлик руҳида тарбиялайди. Ватанпарварлик эса Амир Темур мўғул истилочиларига қарши ўн йиллар давомида Туркистон мустақиллиги учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг ички моҳиятини ташкил этади. Ватанимиз мустақиллиги ва фаровонлигини Амир Темур вафотидан кейинги қирқ тўрт йил давомида энг яхши таъмин этган сиймолар Шоҳруҳ подшоҳ ва Мирзо Улуғбек бўлдилар.

Донишманд ва меҳрибон момолар тарбияси Амир Темур авлодлари орасидан улуғ истеъдодлар етишиб чиқишига хизмат қиладиган катта бир анъанага айланади. Мирзо Бобур ҳам Андижон аркида кўпни кўрган кайвони момоси Эсон Давлатбеғим тарбиясида соғлом ва довюррак йигит бўлиб вояга етади. Бобокалонни Амир Темурдан бошланган соғлом авлод тарбиясига оид яхши анъаналарни Бобур Мирзонинг Ҳиндистонда қудратли давлатни бошқарган ўғли Ҳумоюн, невара ва чевараси Акбаршоҳ билан Шоҳжаҳонлар ҳам давом эттирадилар.

Амир Темур ўз тузукларида бўлажак авлодларига наслни бузувчи иллатлардан эҳтиёт бўлишни васият қилган бўлса ҳам, унинг бу борадаги огоҳлантиришларини унутган темурийзодалар бўлган. Бу ҳақда Бобур Мирзо ўз умр китобида қуйидаги таъсири сўзларни ёзади: «Султон Ҳусайн Мирзодек улуғ подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрида ўн тўрт ўғилнинг отаси бўлди... Бу ажаб-турким, ўн тўрт ўғилнинг фақат учи валадати зино эмас эди (яъни қонуний никоҳлаб олинган хотинларидан фақат уч ўғил туғилган эди — П. Қ.). Фисқ ва фужур... ўғлонларида, эл-улусида асру шойеъ эди (яъни авж олган эди — П. Қ.). Ушбуларнинг шоматидан (яъни касофатидан) эдиким, мундоқ хонавададан етти-саккиз йилда бир Муҳаммад Замон Мирзодан ўзга осор ва аломат қолмади».

Демак, майхўрлик ва фисқу-фужур бутун бир авлодни шундай фоживий аҳволга соладик, етти-саккиз йил ичида ўн тўрт оға-инининг фақат биттаси тирик қолади, қолган ўн учтаси ўлиб кетади.

«Бобурнома»ни ўз авлодлари учун дастуруламал тарзида ёзган Бобур Мирзо, аввало, ўғилларини бу ачиқ ҳақиқатдан огоҳ қилади. Отасининг ўғитларига со-

диқ бўлган Ҳумоюн Мирзо Ҳиндистон тахтидан маҳрум бўлиб, қувғинда юрган пайтида гўзал қиз Ҳамидабону-га уйланад экан, аввало, оталик бурчини, бўлажак фарзандининг соғлом авлод бўлиб етишишини ўйлаб иш тутади. Човгон ўйинларида «Шерқиз» номини олган Ҳамидабонуга Ҳумоюн доим шерларча ва мардларча муносабатда бўлади. Уларнинг имонли никоҳлари ва соф муҳаббатларидан дунёга келган Акбаршоҳ ота-она орзу қилгандай паҳлавон ва соғлом ўғил бўлиб етишади. Унинг саркардалик ва меъморлик истеъдодини, давлатни бошқаришдаги донолигини, барча эллар ва динларга бағрикенглик билан муносабатда бўлганини билган тарихчилар Акбар сиймосида улуғ боболари — Амир Темур ва Бобур Мирзо даҳосининг қайта тирилганини кўргандай бўладилар.

Айтиш мумкинки, Бобур ва Акбаршоҳ сиймосида биз Амир Темур асос солган соғлом авлод тарбиясига оид яхши анъаналарнинг энг ёрқин самарасини кўраемиз. Бугунги мустақил Ўзбекистонда «Соғлом авлод учун» шiori сатида амалга ошириляётган олижаноб тадбирлардан мақсад — Амир Темур ва унинг энг яхши авлодлари бизга мерос қилиб қолдирган бу борадаги анъаналарни янги замонавий шароитларда янада юксак савияда давом эттириб, халқимизнинг истиқболини чинакам порлоқ ва буюк қилишдир.

1996

ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАРИ

Одамзод жамияти улгайган сари бутун дунёда онлага ва тарихга эътибор кучайиб борапти. Оила мустаҳкам бўлмагунча ҳеч бир жамият тўлақонли ҳаёт кечиролмайди. Онлани мустаҳкамлаш учун эса унинг тарихини яхши билиш, олдинги аجدодлар тажрибасида синовдан ўтган энг яхши анъаналарни сақлаш ва ривожлантириш талаб қилинади.

Тарих саҳнасида салкам беш аср давомида дунёнинг эътиборига сазовор бўлиб яшаган Темурийлар сулоласи барча авлодлар учун қимматли бўлган ҳаётий сабоқларга ва ўлмас анъаналарга жуда бойдир. Маълумки, сулола бир оиллага мансуб авлодлар силсиласидан таркиб топади. Амир Темурдай улуғ даҳо туғилган оила тарихда Турон номи билан машҳур бўлган улкан бир мамлакатнинг энг яхши одатлари ва қадри-

ятларини ўзида жамлаган го'ят нуфузли хонадонлардан бўлганини тарихий манбалар қайд этадилар.

Бундан икки минг йиллар олдин Афросиёб номини олган машҳур паҳлавонимиз Алп Эр Тўнга яшаган даврларда туркий халқларда эзгу бир оилавий анъана бўлган. Агар уй тўрида ота-она ёнма-ён ўлтирган бўлса-ю, бўй етган ўғиллари эшикдан кирса, аввал она-сига таъзим қилиб салом берган, сўнгра отасига таъзим бажо келтирган. Кейинчалик туркий халқлар ислом динини қабул қилганларида уларнинг оналарга бўлган юксак эҳтироми Қуръони каримнинг «Жаннат оналар оёғи остидадир» деган оятига ва ҳадиси шарифнинг «Яхшиликни аввал онангга қил» деган ўғитига жуда мос келган.

Шу нуқтан назардан Амир Темур туғилган оилани кўз олдига келтирайлик. Бўлажак соҳибқироннинг отаси Тарағай баҳодир бутун Туронзаминга ҳукмини ўтказган Қорачор нуённинг авлодларидан бўлса ҳам, юксак мартабаларга ва катта бойликларга кўпда қизиқмайди. Тарихий манбаларни чуқур ўрганган академик А. Аҳмедов Тарағай баҳодирнинг оддий юзбоши лавозими билан қаноатланганини, кўп вақтини олиму фозиллар билан ўтказганини, ўша давр маънавий ҳаётида етакчилик қилган машҳур аллома Амир Шамсиддин Кулолни ўзига устоз деб билганини тўғри кўрсатади¹. Амир Темурдан олдин дунёга келган Баҳоуддин Нақшбандга ҳам Шамсиддин Кулол пир ва устоз бўлганини ҳисобга олсак, Тарағай баҳодир XIV асрдаги Туроннинг энг улуғ маънавият эгалари даврасига муносиб кўрилган фазилатли инсон бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

Амир Темурнинг онаси Тегинабону Бухородай маданият марказида пок бир руҳоний оилада ўсганлиги бизга маълум. Афсуски, тарихий манбалар аёллар ҳаётига онд тафсилотларни жуда кам келтирадилар. Лекин мавжуд маълумотларнинг ўзини яхшироқ таҳлил қилсак, улардаги теран маъноларни илғаб олиш мумкин.

Авваламбор, Тегина деган ном нимани билдиради? Турон тарихида Алп Тегин, Сабук Тегин деган машҳур тарихий шахслар ўтган. Тегин туркий тилга хос атама бўлиб, «шаҳзода», «аслзода» деган маънони билдиради. Уйлаймизки, Тегинабонунинг номи ҳам «тегин» атамасидан олинган. Демак, у ҳам туркий зодагонлар

¹ Б. А. Аҳмедов. «Амир Темур», Тошкент, 1995 йил, 7-бет.

авлодидан бўлган. Бу ҳол Тегинабону тақдирининг ўзи каби аслзодалар оиласидан чиққан Тарағай баҳодир тақдир билан қўшилиши тасодиф бўлмаганини кўрсатади.

Уларнинг ёстиқдош бўлиши оилаларидаги маънавий яқинликка ҳам боғлиқ эди. Тарағай баҳодир Шамсиддин кулолдай маънавий раҳнамонинг даврасида Тегинабонунинг руҳоний отаси билан танишиб, борди-келди қилган бўлиши мумкин. Ахир бухоролик машҳур Баҳодуддин Нақшбанд ҳам Қаршида ва Шаҳрисабзда яшаган Шамсиддин Кулолнинг ҳузурига бот-бот бориб, уни зиёрат қилган-ку.

Бизнингча, мана шу икки оила Бухорои шарифдай машҳур шаҳарда яшаган Тегинабонунинг Тарағай баҳодирга эрга тегиб, чўли биёбонлар ортидаги Хўжалғор қишлоғига келиб бўлиб тушишига сабаб бўлган.

«Парвардигор улуғ фарзандларни ота-онасининг улуғ муҳаббатидан яратади» деган ҳикматли гап бор. Тарағай баҳодир билан Тегинабону орасида улуғ бир меҳру оқибат бўлмаса шаҳарлик аслзода қизнинг узоқ қишлоққа бориб яшаши ва бу ердаги бағрикенг, гўзал табиат бағрида Темурбекдек паҳлавон фарзандни дунёга келтириши амри маҳол эди.

Хуллас, Амир Темур тугилган оилада эру хотин орасидаги меҳру оқибат авлоддан авлодга ўтиб келган олий бир анъана бўлган. Ана шу анъанани Амир Темур ўз ҳаётида қандай давом эттирганини «Темур тузуклари»да кўришимиз мумкин.

Темурбек йигирма олти ёшида Ўлжой Туркон ога деган ажойиб қизга уйланади. Худди ўша йили Самарқандда мўғул истилочилари жабр-зулмини ҳаддан ошириб юборадилар, аҳолининг молу дунёсини талаб, чиройли қизларни зўравонлик билан ўз ҳарамларига канизак ва жорня қилиб олиб кетадилар. Шаҳарнинг элг нуфузли мўсафидлари ва саййидларидан бўлган етмиш киши мўғул хонидан адолат талаб қилиб борганларида, Илёсхўжа исмлик бу зolim хон уларнинг ҳаммасини ҳибс қилдириб, зиндонга ташлайди.

Ўша кезларда Амир Темур Самарқандда кўпчиликка танилган баҳодир йигит эди. Эл-юрт унга ёрдам сўраб мурожаат қилади. Темурбек ботир йигитлари билан тунда зиндонхонага ҳужум қилиб, ноҳақ ҳибсда ётган етмиш оқсоқолнинг ҳаммасини қутқаради. Шундан кейин барча уламо ва фузалолар йиғилиб Амир Темурни бутун Мовароуннаҳрнинг олий раҳбари деб таъналадилар, унинг

Номига фатво ва аҳднома ёзадилар; «Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом, сипоҳи ва раият, уламою машойих Амир Темурни қутби салтанати олий деб билсинлар, мусулмонларнинг ери, номуси, молу мулки ва жонига қасд қилган истилочиларни йўқотишда Амир Темурга бор молу жонларини аямай ёрдам берсинлар», дейиладди.

«Темур тузуклари»да келтирилган бу фатводан ай-гоқчилар ёрдамида мўғул истилочилари ҳам хабар топадилар. Хон дарҳол Амир Темурни тутиб олиб, ўлдириш ҳақида фармон чиқариб, барча вилоятларга тарқатади. Эл-юрт ҳали юз минг кишилик даҳшатли мўғул қўшини билан олишишга тайёр эмас эди. Темурбек «ким мен билан бир тан бир жон бўлиб истилочиларга қарши жангга чиқишни истаса, Самарқанд тоғларига борсин», — дейди-ю, тунда олтмиш йигити билан шаҳардан чиқиб кетади.

«Тоғда бир ҳафтача кутиб ётдим, бир киши ҳам бизга келиб қўшилмади», — дейилади «Темур тузуклари»да. Баландпарвоз сўзлар билан фатво бериш, аҳдномаларга имзо қўйиш осон экан. Аммо минг-минглаган ўлим хавфларини била туриб бешафқат ва беҳисоб истилочилар билан йиллар давомида бир марта эмас, ўнлаб марта жанг қилишни бўйинга олиш учун чексиз бир довюраклик, фидойинлик ва сабр-бардош керак эди.

Мана шу нодир фазилатларни Темурбек ўша 1362 йилда уйланган жуфти ҳалоли Улжой Туркон оғадан топади.

1362—1365 йилларда Темурбек Қорақум ва Қизилқум саҳроларида яшириниб, гоҳ Хоразмга ва Туркменистонга боради, гоҳ узоқ тоғлиқ Бадахшонга, ҳатто Қандаҳорга кетади, минглаб чақирим хатарли йўллар бўйлаб қувғинда юрганда ёш келинчак Улжой Туркон оға ҳам унга садоқат сақлаб, барча таҳлика-ю машаққатларни бирга бошдан кечиради. Амир Қазағаннинг қизи ва Амир Хусайннинг синглиси бўлган бу жувон ўзининг «Туркон оға» деган номига муносиб равишда туркий улус қиз-жувонларнинг чавандозлик ва жанговарлик анъаналарини тўлиқ ўзлаштирган бўлади. «Темурий маликалар» рисоласининг муаллифи Турғун Файзиевнинг ёзишича, Улжой Туркон оға керак бўлганда йигитча кийиниб, қилич тақиб, жанг қилишни ҳам яхши билади. Бу жиҳатдан у Алпомишнинг Барчинойини эслатади.

Аммо Темурбек жуфти ҳалолини энг хатарли жанг-

лардан омон сақлайди. Шундай жанглардан бири Қорақум саҳросининг нариги четида, Хива яқинида мўғул истилочиларининг Хоразмдаги фармонбардори Таваккал баҳодир билан бўлади.

Гап шундаки, чингизий ҳукмдорлар Амир Темурни ўлдирган ёки тутиб берганларга катта мукофотлар, мартабалар ваъда қилган, ammo унга жой ва нон-туз берганларнинг бошини кесиш ҳақида фармон чиқаришган эди. Олтмиш йигити ва жуфти ҳалолли билан Хоразмдан навоҳ истаб, Қорақум саҳросидан ўтиб келган ва Хивага яқинлашаётган Темурбекка Таваккал баҳодир минг кишилик қўшин билан қарши чиқади.

Бу жангдан омон чиқиш мушкул бўлишини сезган Темурбек жуфти ҳалолли Улжой Туркон оғани бехатар жойга яшириб қўяди, кейин ғаним лашкари билан куни бўйи жанг қилади. Мўғул хонининг гумаштаси Таваккал баҳодир Темурбекнинг қиличидан ҳалок бўлади. Унинг минг кишилик қўшинидан фақат эллик нафари тирик қолади ва бошлиқлари ўлгандан сўнг тумтарақай бўлиб қочади, Темурбекнинг олтмиш йигитидан фақат ўн нафари тирик қолади.

«Менга эргашган йўлдошларим ўн кишидан ортиқ эмас эди, — дейилади «Темур тузуклари»да. — Улардан етти киши отлиқ, уч киши пиёда эди. Муҳтарама жуфти ҳалолли бўлмиш Амир Ҳусайннинг синглиси менинг отимга минган эди».

Маълумки, қум саҳросида бир от икки кишини кўтариб юролмайди. Демак, Темурбек ўз отига жуфти ҳалоллини миндириб, ўзи пиёда юради. Шу аҳволда бир неча кун йўл босишади.

Амир Темурнинг ўз опаси Улуғ Туркон оғага ва синглиси Ширинбекага ҳам мардона саховат ва меҳру оқибат кўрсатгани тарихдан маълумдир. Темурбек қувғинда юрганда, уни паноҳига олганларни ўлим жазоси кутаётганига қарамай Улуғ Туркон оға сеvimли инисини Самарқанддаги ўз уйида 48 кун яшириб сақлайди. Кейин унинг тарафдорлари билан Самарқанддан тунда пинҳона чиқиб кетишига кўмаклашади.

Темурбекнинг Қундуз вилоятига келин бўлиб тушган синглиси Ширинбека ҳам ўз оғасига доим яхшилик қилади. Темурбекнинг Амир Ҳусайн билан олиб борган ҳаёт-мамот курашларида Ширинбека ўз акаси томонида туриб жасоратлар кўрсатди ва кураш Темурбекнинг ғалабаси билан тугашига ҳисса қўшади.

Ўз опа-сингилларининг мана шу яхшилигини унут-

маган Амир Темур давлат бошлиғи бўлганидан сўнг уларга ҳам бўлган меҳру оқибатини камайтирмади. Тақдир тақозоси билан Темурнинг бу икки эгачи-синглиси бевақт вафот этдилар. Амир Темур Самарқанднинг муқаддас қадамжойи бўлган Шоҳи Зиндада опаси Улуғ Туркон ва синглиси Ширинбека хотирасини абадийлаштириб, уларнинг номларига гўзал кошинкор мақбаралар қурдиради. Меъморлик санъатининг нафис намуналари бўлган бу тарихий обидалар олти юз йилдан бери тахи бузилмасдан ҳозир ҳам Шоҳизинда ансамблининг кўркига кўрк қўшиб турибди.

Амир Темурнинг ўз опа-сингилларига кўрсатган олий даражадаги меҳру оқибати Бобур ва унинг авлодлари орасида яхши бир оилавий анъанага айланади. Гулбаданбегимнинг гувоҳлик беришича, Бобур Мирзо суюкли опаси Хонзодабегимга Аграда Жамна дарёси бўйида гўзал боғ ва кўшк бунёд этдириб беради. Ҳиндистоннинг жазирама иссиқларида Бобур Мирзо ўзи ҳам соғлигини йўқотган бўлишига қарамай, ҳар жума куни Хонзодабегим турган боққа ташриф буюриб, эгачисининг ҳолаҳволидан мунтазам хабар олиб турар экан. Улкан ва нотинч бир давлатнинг бошлиғи минглаб ташвишлардан вақт орттириб ҳар ҳафтада опасини кўришга бориши — энг олижаноб инициларга хос бир жўмардлик эди.

Амир Темурдан бошланган бу жўмардлик Ҳумоюн Мирзонинг қувғинда юганда суюкли ёри Ҳамидабону бегимни Ҳиндистоннинг қум саҳроларида ёв ҳужумларидан мардона Ҳимоя қилганларида яна бир бор кўзга ташланади. Ота-опасининг соф муҳаббатидан дунёга келган Акбар катта бўлиб, қудратли давлатни бошқарган даврида етмиш ёшга кирган Гулбаданбегим каби бир неча кайвони аёлларнинг Ҳажга бориб келишлари учун керак бўладиган маблағлар, от-уловлар, қўриқчилар ажратади. Ҳажга бораётган кайвони аёлларни Форс кўрфазидан Акбаршоҳнинг «Тезров» деган кемаси ўтказиб қўяди. Кема Арабистон ярим оролидаги Адан бандаргоҳига келганда Акбарнинг Ҳиндистонда амалга ошираётган улкан ислохотлардан норози бўлган қора кучлар «Тезров» кемасини мусодара қилиб, Гулбаданбегимни ҳамроҳлари билан гаров тарзида ҳибсда сақлайдилар. Бу ҳодисанинг барча тафсилотлари энг нуфузли ҳинд олими Абдулфазлнинг «Акбарнома» китобида келтирилган.

Акбаршоҳ Гулбаданбегим ва бошқа кайвонларни қутқариш учун Туркия подшоси Султон Салимга муро-

жаат қилади, унга махсус элчилар ва қимматбаҳо совғалар юборади. Адан бандарига Султон Салимнинг ҳукми ўтар экан, унинг махсус вакиллари қуроли кучлар билан Арабистонга бориб, Гулбаданбегим ва ҳамроҳларининг Маккатуллода ҳаж қилишларига, сўнг ўша «Тезров» кемасида Ҳиндистонга қайтиб кетишларига имкон яратади.

Ҳожи оналарга кўрсатилган юксак эъзознинг яна бир тафсилоти шуки, Акбаршоҳнинг катта ўғли шаҳзода Салим ўша пайтда пойтахт бўлган Лахўрдан отланиб, бир ҳафтада Форс кўрфази қирғоғига етиб келади ва мана шу ерда кемадан тушган Гулбаданбегимга пешвоз чиқиб, таъзиму тавозелар билан уни кутиб олади.

Шаҳзода Салимда ёзувчилик иқтидори бор эди, кейинчалик у Жаҳонгир номи билан тахтга чиққанда «Тузуки жаҳонгирий» деган китоб ёзади. Бу китоб, аввало, «Темур тузуклари»дан сўнг «Бобурнома»дан илҳомланиб ёзилганлиги унинг номидан ва мазмунидан ҳам сезилиб туради.

Жаҳонгиршоҳнинг суюкли хотини Нуржаҳонбегим давлат ишларини бошқаришга фаол иштирок этган ва умр йўлдошининг яқин маслаҳатчиси бўлган. Жаҳонгир давлатида Нуржаҳонбегимнинг нуфузи шу қадар юксак бўлганки, 12 граммлик катта олтин танга унинг номига зарб этилиб; «Нуржаҳоний» деб аталган¹.

Билишимизча, Жаҳонгир подшонинг аёл зотини эъзозлаб, унинг номи билан олтин танга зарб эттириши темурийлар тарихининг мустасно ҳодисаларидандир.

Албатта, давлат миқёсидаги бундай улкан эъзозлардан эсанкираб қолиш ҳам мумкин. Нуржаҳонбегимда ана шундай эсанкираш ҳоллари юз беради, аввалги эридан бўлган қизи Лодилабонуни Жаҳонгирнинг кичик ўғли, яъни Лодиланинг ўғай акаси Шоҳриёрга узатади, Шоҳриёр Мирзо қобилияти заиф, иродаси бўш шаҳзодалардан эди. Унга нисбатан ёши катта бўлган соҳибистеъдод Шоҳжаҳон валиаҳд бўлишга муносиброқ эканини кўпчилик сарой аҳли тан олар эди. Аммо Нуржаҳонбегим Шоҳжаҳонни четлатишга ва давлатни бошқаришга кучи етмайдиган итоаткор куёви Шаҳриёр Мирзони валиаҳд қилишга интилади. Шу туфайли у билан Шоҳжаҳон орасида кучли зиддият пайдо бўлади.

Шоҳжаҳоннинг суюкли хотини Аржумандбону Нур-

¹ Бу ҳақда қаралсин: Т. Файзиев. «Темурий маликалар», Тошкент, 1994, 25-бет.

жаҳонга қараганда ақллироқ ва иродалироқ бўлиб чиқади, давлат манфаатларини баланд қўйиб, саройдаги ноўрин ички зиддиятларни бартараф қилишда қайнотаси Жаҳонгиршоҳга ёрдам беради. Шунинг учун Жаҳонгиршоҳ келинига кўпроқ ён босади. Саройдаги энг нуфузли аъёнлар ҳам Аржумандбонунинг ҳуснига яраша ақлу одобига қойил бўлиб, унга «Мумтоз маҳал», яъни саройнинг энг мумтоз маликаси деган ном беришади. Жаҳонгиршоҳнинг вафотидан сўнг Шоҳжаҳон подшоҳ бўлади, хотини Мумтоз Маҳал унинг саройида вазирлардан ҳам юқори турадиган муҳдорлик вазифасини бажаради. Лекин бу юксак мартаба уни эсанкиратмайди. Мумтозбегим умрининг охиригача севган ёрига ҳам, давлат ишига ҳам садоқатли бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам Шоҳжаҳон Аграда унинг номига машҳур Тож Маҳални қурдиради.

Аслида, мўътабар аёллар ва суюкли умр йўлдошларининг номини улуғлайдиган тарихий обидалар яратиш Амир Темурдан бошланган бир оилавий анъана эди. Самарқандда Амир Темур қурдирган энг улкан мадраса ва масжид Бибиҳоним номига қўйилганини ҳозир бутун дунё билади. Шоҳруҳ Мирзо отасининг бу эзгу ишини давом эттириб, Ҳиротда ва Машҳадда Мирзо Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим номига бир эмас, иккита мадраса қурдиради. Ўз замонасининг яна бир машҳур аёли — Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх Мирзога тушган Милкат оға номига Балхда ҳам мадраса қурилганлиги тарихий манбаларда қайд этилган.

Ўз даврининг буюк аёллари бу оилавий анъана ривожига улкан ҳисса қўшганлар. Акбаршоҳнинг онаси Ҳамидабегим бевақт вафот этган Ҳумоюн Мирзонинг хотирасига Деҳлида улуғвор мақбара қурдиради, бу катта ишга ўн тўрт йил давомида бутун куч-ғайратини сарфлайди. Дунёнинг барча мамлакатларидан келган сайёҳлар ҳанузгача янги қурилгандай таҳи бузилмай турган Мирзо Ҳумоюн мақбарасини ҳавас билан кўрадилар. Темурийлар оиласига хос меҳру оқибатнинг қанчалик юксак даражада бўлганига тан берадилар.

Мирзо Ҳумоюн мақбараси буюк бир аёлнинг ўз севикли эрига атаб бунёд эттирган санъат асари бўлса, анъана жиҳатидан унга жуда ҳамоҳанг бўлган Тож Маҳал — эркак зотининг ўз суюкли рафиқасига бағишлаб қурдирган мўъжизавий бир ёдгорликдир. Ҳиндистон халқларининг бу обидаларни яратишга сарфланган меҳнат ва таланти ҳам беҳад улуғдир. Дунёнинг етти мўъ-

жизасидан бирига айланган Тож Маҳал — эркагу аёллар орасидаги садоқат ва меҳру оқибат авлоддан авлодга ўлмас бир онлавий анъана бўлиб ўтса ва астойдил ривож топса нималарга қодир бўлишини кўрсатиб туради.

Бу онлавий анъаналар бизнинг ватандошимиз Амир Темур ва унинг авлодларига хос бўлганлиги дилимизда миллий гурур туйғусини кучайтиради. Айни вақтда, оилада эркагу аёллар орасидаги садоқат ва меҳру оқибатнинг бу юксак намуналари жуда катта миллий ва умуминсоний қадрият ҳисобланади. Ўзбекистоннинг буюк ўтмишидаги маънавий қадриятларига таяниб, унинг улғу келажагини яратаётган барча авлодлар мана шу қадриятлардан қанчалик яхши баҳраманд бўлсалар, ўз эзгу мақсадларини шунчалик тез амалга оширадилар, деб ўйлаймиз.

1996

БУЮК ДАВЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ СОҲИБИ

Тажриба шуни кўрсатдики, халқлар мустақил давлат тузиб ва яхлит миллатга айланиб иноқ яшагандагина эмин-эркин, фаровон ҳаёт кечиришлари мумкин. Асрлар давомида илму фан ривожланди, тафаккур улғайди, халқлар ўз тарихлари ҳақида теран ва ҳаққоний тасаввурга эга бўлдилар. Шунинг натижасида дунёдаги энг умри узоқ ва баҳоси баланд яна бир неъмат — маънавий қадриятлар эканлиги кўпчилик халқларга аён бўлди.

Шарқда Ибн Синонинг «Ал Қонун»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Навоийнинг «Хамса»си, Ғарбда Данте, Шекспир, Гёте, Лев Толстой... Асрлар оша бизга етиб келган бу ўлмас сиймоларнинг ҳар бири катта-катта мамлакатларнинг миллий ифтихорига айлангани — маънавиятнинг қадри нечоғли баланд эканини кўрсатиб турибди.

Андижонда туғилиб ўсган, бугунги Ўзбекистон ҳудудидаги барча дарёлардан сув ичган, унинг гўзал водийларида вояга етган Заҳириддин Муҳаммад Бобур буюк мустақил давлат яратиб кетган, айни вақтда, улғу маънавий мерос қолдирган. Яъни, биз юқорида айтган энг қадрли баланд ҳар икки улғу неъмат унга

биргаликда насиб қилган. Шунинг учун Мирзо Бобур дунё халқлари орасида қанчалик юксак обрў қозонган бўлса, бизнинг миллатимиз орасида шунчалик улкан ифтихор манбаига айлангандир.

«Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин» деб бежиз айтишмаган, Мирзо Бобур улуғ давлат арбоби, дойора саркарда, буюк адиб ва шоир, беназир олим ва санъаткор бўлишдан олдин имону инсофда, диёнат софдилликда ва меҳру оқибатда тенги йўқ дилбар инсон бўлган. Тарихий ғалабалардан боши кўкка етганда ҳам, бевафо дунёнинг мағлубият оғуларини ичганда ҳам уни аввало Парвардигор, сўнгра ўзидаги битмас-туганмас инсоний фазилатлар беҳисоб балолардан сақлаб қолгандир.

Ун икки ёшида Фарғона водийсининг давлат бошлиғи бўлиш — Мирзо Бобурга улуғ бобокалони Амир Темурдан қолган мерос эди. Тенгсиз даҳо даражасидаги истеъдод ва дойораклик ҳам унга Амир Темурдан ўтган ирсий мерос бўлди. Бобур ўз номига муносиб шердиллик билан Самарқанд учун курашиб, бобомерос пойтахтни бир эмас, уч марта қўлга киритди. Аммо ўша даврнинг ёмон беклари унга кўп хиёнатлар қилдилар. Тақдир тақозоси билан Бобур туғилган юртидан жудо бўлди, ёшликдан кўнглига туккан орзусини — пароканда вилоятларнинг бошини қовуштириб, улуғ давлат барпо этиш мақсадини Ҳиндистонда амалга оширди. Унинг эзгу нияти — халқларни диний ва миллий низолардан қутқариш эди. Бу ниятга етиш учун Бобур ўз қалб ҳарорати ва маънавиятини гўзал шеърӣ асарларга, «Бобурнома»дай ўлмас қомусга жойлаб, авлодларга мерос қилиб қолдирди. Бобур яратган улуғ давлат ва улуғ маънавият унинг ўғли Ҳумоюн, невараси Акбар, чевараси Шоҳжаҳон даврларида оламшумул юксакликларга кўтарилди.

Бобур ўздан олдин ҳеч ким юрмаган янги йўллардан юргани учун адашишлар бўлмасдан иложи йўқ эди. Аммо бу ҳаёт йўлларида Бобур буюк кашфиётлар ҳам қилди.

«Бобурнома»ни бутун дунё XVI аср учун мисли кўрилмаган улуғ бир адабий, илмий ва инсоний кашфиёт сифатида эъзозлайди. Бобурдан олдин бадий адабиётда ҳали ҳеч бир шоҳ ва шоир ўз кўрган-кечирганларини, ютуқ ва камчиликларини бунчалик ҳаққонийлик ва далиллик билан очиб берган эмас эди. Ҳинд олимлари «Бобурнома»ни улуғ француз адиби Жан-Жак Рус-

сонинг «Иқрор»га қиёс қиладилар. Чиндан ҳам, эришган ютуқларини баён этиш билан бирга қилган хато-ларига ҳам иқрор бўлишда Бобур Руссони эслатади. Аммо Бобур бу маънавий жасоратни Руссодан икки аср аввал кўрсатгани унинг ўз даврига нисбатан қанчалик олдинга кетганидан далолат беради.

«Бобурнома»даги табиат тасвирлари, Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон халқларининг тарихига оид нодир кузатишлар, тилга, динга, ҳуқуқшуносликка, санъат ва адабиётга оид тадқиқотлар унинг қомусий билимлар эгаси бўлганини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ижтимоий фанлар учун таъсис этилган фахрий медалнинг Мирзо Бобур номи билан аталиши асосли ва адолатли иш бўлди.

Ижтимоий фанлар тараққиётига Мирзо Бобур қўшган ҳиссанинг буюклиги фақат Ўзбекистон, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон каби мамлакатлардагина эмас, балки бутун Шарқ ва Ғарб оламида тан олингандир.

Дунёда Бобур асарлари етиб бормаган мамлакат йўқ, десак хато қилмаймиз. Айниқса, бизга қондош ва қардош туркий халқлар Бобур номини севиб тилга оладилар. «Бобурнома»нинг турк тилидаги таржимаси уч жилдлик асар шаклида чиройли қилиб нашр этилган. Бу ўлмас китобнинг русча ва қозоқча таржималари ҳам эл-юрт томонидан яхши кўтиб олинган.

Лекин жаҳон халқлари орасида фақат биз, ўзбеклар, Бобур асарларини таржимасиз ўқиймиз, уларнинг Бобур ёзган асл нусхаларида мутолаа қилиш имконига эга бўлганимиз билан ифтихор қиламиз. Бу ноёб имконни бизга Андижонда она алласини эшитган, жўшқин ёшлик йилларини Наманган вилоятига қарашли Асхида, Марғилон ва Сўхда, Тошкент ва Самарқандда, Бухоро ва Шаҳрисабзда ўтказган тенгсиз табиатимиз гўзалликлари билан бирга она тилимиз бойликларини ҳам бугунги Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларидан саралаб йиғиб, асарларига жо этган Мирзо Бобурнинг ўзи яратиб кетган. Замона зайли билан туғилган юртдан жудо бўлган бу улуғ сиймо ўнлаб йил бошқа мамлакатларда яшаб, она тилида асар ёзганлиги учун биз, бугунги авлодлар, ундан тоабод миннатдор бўлсак арзийди. Чунки Бобур ўз ватанига бўлган муҳаббатини фақат сўзда эмас, амалда, она тилига бўлган садоқати, адабиётимиз ва фанимиз юксалишига қўшган улуғ ҳиссаси билан исбот этгандир.

Шунинг ҳаммасини юракдан ҳис қилган ўзбекистонликлар Заҳириддин Муҳаммад Бобурни бой тарихимизнинг улуғ миллий қаҳрамонларидан бири сифатида яхши кўрадилар. Бобурга бўлган битмас-туганмас меҳру оқибат унинг туғилган юрти Андижонда, Тошкент, Самарқанд, Наманган, Фарғона, Бухоро, Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё, Хоразм, Сурхондарё вилоятларида унинг номи билан аталган хўжаликлар, мактаблар, унинг 510 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуманлар, уни улуғлайдиган илмий асарлар, романлар, пьесалар, видеофильмларда ўз аксини топмоқдадир.

Бобур бутун жаҳонга машҳур бўлса ҳам, дунёнинг ҳеч қайси юртида унга кўрсатилаётган меҳру оқибат ва izzat-икром бугунги мустақил Ўзбекистондагичалик жўшқин ва улкан эмасдир.

Фақат Ҳиндистон ҳам, Туркистон ҳам мустамлакага айланган даврларда улуғ Бобурийлар салтанатини Ҳиндистондан ҳам, Туркистондан ҳам узоқлаштириш мақсадида «Улуғ мўғуллар салтанати» деб аташ, айниқса, Ғарб оламида одат тусига кирди. Ваҳоланки, бу улуғ салтанатнинг асосчиси Бобур — Қадимий Туркистон гуруҳида туғилиб ўсган, унинг она тили — бизнинг бугунги ўзбек тилимиз, у пайтда туркий деб аталган. Бобурийлар Амир Темур авлодидан эканликларини, ота юртлари Туркистон, она ватанлари Ҳиндистон эканини ўз қўллари билан ёзиб кетганлар. Афсуски, жаҳонда ҳали кўп одам буни билмайди, шунинг учун Бобур ва унинг авлодларини «Улуғ мўғуллар» деб атайти.

Яқин вақтларгача дунёда Ўзбекистон борлигини узоқ мамлакатларда кўп одамлар билмас эди. Мана, Ўзбекистон истиқолининг шарофати билан бизни ҳозир дунёнинг барча қитъаларида юз элликдан ортиқ мамлакат билди, тан олди. Умид қиламизки, «улуғ мўғуллар» деб ғалат-машҳур бўлган Бобур ва бобурийларнинг ота юртлари Туркистон эканини бутун дунё биладиган ва тан оладиган кунлар ҳам келади. Парвардигордан тилагимиз шуки, Бобур ва бобурийлар Ҳиндистонда яратган буюк давлат каби улуғ давлатнинг Ўзбекистонда қайтадан пайдо бўлганини кўриш бизга насиб қилсин. Келажак авлодларимиз эса Мирзо Бобурнинг минг йиллик юбилейларини жаҳон миқёсида янада катта тантаналар билан нишонлашга муяссар бўлсинлар!

1994.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҚАҲРАМОНЛИГИ

Абдулла Қодирий — ўзбек халқининг йигирманчи асрдаги улуғ бир миллий қаҳрамони эканлиги йиллар ўтган сари аниқроқ кўзга ташланмоқда. Адибнинг авлодларга ибрат бўладиган улкан ижодий ва инсоний жасоратларини биз энди астойдил идрок этмоқдамиз. Унинг баҳор пайтида табиат уйғонган ҳамал ойида дунёга келганлиги жуда катта рамзий маънога эгадир. Абдулла Қодирий ижоди мустамлака зулмидан эзилган, эрк ва мустақиллик томон интилган халқимизнинг гафлат уйқусидан уйғонган ва ўз ҳаққи ҳуқуқи учун курашга отланган даврларини ифода этади.

Бугун ҳам биз иқтисодий ва маънавий мустақиллик учун кураш олиб бормоқдамиз ва янги бир миллий уйғониш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Шунинг учун Абдулла Қодирийнинг истиқлол учун олиб борган курашларини ва бу жабҳада кўрсатган қаҳрамонликларини ўрганиш ва эъозлаш биз учун катта бир ҳаётий заруратдир.

Абдулла Қодирий туғилганда Туркистон чоризмнинг хом ашё базасига ва тайёр маҳсулотларини келтириб солиб, катта даромад оладиган бозорига айланган эди. Қарамлик дарди, мутеълик азоби миллий онгни уйғотган бўлса ҳам ҳақиқатни айтиш қийин, оқ подшо назорати сал бош кўтарган миллий газета ва журналларни тақиқлаб, ёпиб ташлар эди. Кейинчалик Абдулла Қодирий чор жандармларини «тил бўғмакорлари» деб атагани бежиз эмас. Октябрь инқилоби ва янги тузумни катта умидлар билан кутиб олган адиб йиллар ўтиши билан дастлабки берилган ваъдалар ёлғон эканини сезади. Айниқса, Сталин даври бошлангандан сўнг тақиқ ва тазйиқлар яна кучайиб кетади. Сўз бошқа, иш бошқа, миллий мустақиллик оғизда бор, амалда йўқолган эди.

Абдулла Қодирий «Миллатимга» деб аталган илк шеърیداёқ халқнинг асл жонкуяри бўлиб майдонга чиққан эди. Йигирманчи йилларда авжланган рижкор мафкура нуқул ўтмишга тош отиб, тарихни қоралаб турган пайтларда Қодирий бирин-кетин иккита тарихий роман ёзганлиги унинг нақадар ботир инсон ва жасоратли ижодкор бўлганини барала кўрсатди.

Миллий истиқлол — шу миллатга мансуб бўлган илғор ва фозил кишиларнинг фикрда, сўзда, ишда чинакам мустақил бўла олишларидан таркиб топади.

Абдулла Қодирий, аввало, ҳаётда ўз мустақил йўлидан юрган нодир сиймо эди. У ҳар хил пасту баланд адабий оқимларга қўшилмади, ижоддан вақт орттирса боғбонлик қилди, мусулмон фарзанди сифатида намозини тарк этмади.

Ижодда ҳам Абдулла Қодирий дилидаги миллий руҳни тўлиқ ифода этадиган мустақил бадиий шакллар кашф этди. Академик Бертельс жаҳондаги бешта романчилик мактаблари қаторига Абдулла Қодирий яратган янги ўзбек романчилик мактабини ҳам қўйганлиги бежиз эмас. Бу романчилик мактабидан улкан қозоқ адиби Мухтор Аvezов ҳам таълим олган. Туркман адиби Хидир Деряев Абдулла Қодирийни ўзининг устози деб билган. Чунки бу қардош туркий халқлар билан бизнинг тарихимиз ҳам, тақдиримиз ҳам ўхшашдир.

Биз «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларига бугунги истиқлол ғоялари нуқтан назаридан янгича ёндашмоғимиз керак. Ана шунда ҳалигача барала айтилмаган бир ҳақиқатни — А. Қодирий «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларида ўзбек халқининг мустақил давлат бўлиб яшаган даврларини тирак бир қўмсаш билан тасвирлаганини пайқаймиз. Мустақил давлат ҳудудида яшаган даврларимизда халқимиз Отабекдай, Анвардай, Кумуш ва Раънодай жозибали қиёфаларга, гўзал маънавиятга эга бўлганлиги кўз олдимизда бор бўйича гавдаланади. Бу романларни севиб ўқиган китобхонлар мустамлака зулмидан ва қарамлик балосидан холи яшаган замонларимизни қайта бошдан кечиргандай бўлади.

Қадимдан Туркистон деб аталган бу диёр ўзининг уч минг йиллик тарихи давомида фақат маълум бир асрларда четдан келган Қутайба, Чингизхон, чоризм каби фотиҳларга қарам бўлиб яшаган бўлса, қолган асрларда тағжой халқларга мансуб бўлган мустақил давлатлар ҳудудида ҳаёт кечирган-ку. Демак, биз асрлар давомида четдан келган фотиҳларга мутеъ бўлиш, хомашё базасига айланиш нималигини билмай яшаганмиз. Отабек ва Кумушбиби даврида халқимиз ўзига керакли барча озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни, барча рўзғор буюмларини ўзи ишлаб чиқарган. Иқтисод мустақил, маънавият ва сиёсат мустақил бўлган. Кейинги иқтисодий қарамлик ва унинг асосига қурилган маънавий мутелик мустамлака замонларининг оқибатидир.

Абдулла Қодирийнинг суюкли қаҳрамони Отабек

мустамлакачиларга қарши жангга кириб ҳалок бўлгани ҳам тасодиф эмас. Замон тақозоси билан адиб бу жангнинг тафсилотларини тасвирламайди. Лекин Отабекнинг Авлиё ота томонларда чор аскарлари билан жанг қилган ватанпарварларнинг олдинги сафида туриб ҳалок бўлганини ўқир эканмиз, унинг миллий мустақиллик йўлида жон берган ботирлардан эканини дилдан ҳис қиламиз.

Отабек сиймосида Абдулла Қодирий ўз фоживий ўлимини олдиндан башорат қилгандай бўлади. Чунки «Ўткан кунлар» ёзилган йигирманчи йилларда Ўзбекистонни аввалгидан ҳам шафқатсизроқ тутқунликка солиш ҳаракатлари тобора кучайиб бормоқда эди.

Мустақиллик туйғуси беҳад кучли бўлган адиб «Муштум»да босилган қатор ҳажвияларида шўро даврига хос ноҳўя ҳаракатларга қарши чиқади ва бунинг учун биринчи марта 1926 йилда қамоққа олинади. Адиб ноҳақ зулм ўтказганларга қарши исён кўтариб, турмада очлик эълон қилади. Ҳар қалай, у йилларда ҳали ошкоралик тугаб битмаган экан. Адибнинг очлик эълон қилгани матбуот саҳифасида ёритилади. «Ўткан кунлар»ни севиб ўқиган ўн минглаб мухлислар адиб тақдирини ўйлаб, қаттиқ ҳаяжонга тушадилар. Шифокорлар газетанинг ҳар сониди адибнинг саломатлиги ҳақида махсус ахборот бериб борадилар. Бутун халқ Қодирийнинг мардона олишувини изтироб билан кузатади. Очлик ўнинчи, ўн биринчи, ўн иккинчи кунга ўтади. Матбуот қисқа-қисқа хабар беришда давом этади. Абдулла Қодирийнинг очлиги ўн учинчи кундан ўн тўртинчисига ўтганда афкор омманинг ҳаяжони авжига чиқади. Портлаш юз бериши мумкинлигини сезган маъмурлар чекинишга мажбур бўладилар. Ун тўрт кун туз тотмай оч ётган адибнинг бегуноҳлиги унинг судда сўзлаган оташин нутқидан маълум бўлади. Абдулла Қодирий бу тенгсиз курашдан ғолиб чиқади ва озод этилади.

Шундан кейин «Меҳробдан чаён» ёзилади ва ундаги нопок айғоқчи Абдурахмон домла қиёфасида адиб шўролар замонасининг ёвуз айғоқчиларини камоли нафрат билан тасвир этади.

Абдулла Қодирий ижодида «Обид кетмон» қиссасининг алоҳида ўрни бор. Масалага юзакни ёндашган кишилар бу асар мундарижасини фақат колхозлаштириш ҳаракати билан белгилашга интиладилар. Аммо қиёс учун машҳур «Очилган қўриқ» романини эслай-

лик. Уни чиндан ҳам колхозлаштиришга бағишланган десак бўлади. «Очилган қўриқ» марказида ўзига тўқ деҳқонларнинг мол-мулкини зўравонлик билан тортиб олиш ва қиш кунда бола-чақалари билан бадарға қилиш воқеалари кўрсатилган. Яна бу ғайриинсоний ишлар романининг бош қаҳрамони Давидов образи орқали оқланган ва адолат тантанаси тарзида кўрсатилган. Биз ҳаммамиз ўнлаб йил давомида мактаб дарсликлари орқали Сталиннинг коллективлаштириш давридаги зolimлигини кўкларга кўтариб мақтаб келдик.

Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон»ига мана шу нуқтаи назардан ёндашсангиз, унинг Шолохов борган йўлдан юрмаганини, масалага тамоман мустақил ва ҳалол ёндашганини кўрасиз. Асар марказига қўйиб, меҳр билан тасвирланган мулла Обид — меҳнатсевар, тадбиркор деҳқон. Унда ерга эгалик ҳисси кучли. Бугун бизнинг мамлакатимиз Обид кетмондай мустақил иш юритадиган, кам гапириб, кўп ишлайдиган, ерга эгалик ҳисси устун турган ҳақиқий деҳқонларга жуда катта эҳтиёж сезяпти. Бундай ишбилармон, бадавлат деҳқонлар ўттизинчи йиллардаги қатағонларда қулоқ қилинган эди. Абдулла Қодирийнинг жасорати шундаки, ўша алғов-далғов замонлардан тап тортмай, Обид кетмон каби тадбиркор деҳқонни ўз асарига бош қаҳрамон қилиб олади, унинг қадрини юқори кўтаради. Шу жиҳати билан «Обид кетмон» қиссаси бизнинг бугунги кунларимизга яқинлашади. Абдулла Қодирий ўша зolimлар қулоқ қилдирган тоифадан бўлган мулла Обидни қаҳрамон қилиб кўтаргани адибнинг ботирлиги ва ҳақгўйлигидан далолат беради.

1937 йилда адиб яна қайтадан қамалганда «Обид кетмон»нинг мана шу тарзда ёзилганини «сталинча колхозлаштириш сиёсатига қарши қаратилган ҳаракат» деб баҳолаганлар топилди. Бу баҳо ўша пайтда А. Қодирийнинг отилишига йўл очган ёвуз чақиқ бўлса ҳам, лекин бугун бор ҳақиқат ошкор бўлганда ўша баҳо А. Қодирий шаънига айтилган юксак мақтовдай туюлади. Чиндан ҳам Абдулла Қодирий сталинизмга дадил қарши тура олган, унга нафрат билдирган, экранда кўрсатилган фильм сарлавҳасида айтилганидек, «хўрланишдан ўлимни тансиқроқ» деб билган буюк инсон, ўлмас адиб, ўзбек халқининг миллий қаҳрамонидир.)

Бугун юз ёшдан ошган адиб фақат сўнги йилларда ўзига муносиб эъзоз кўра бошлади. «Мустақиллик» орденига ва Алишер Навоий номидаги юксак мукофот-

га мумтоз адибларимиз орасида биринчи бўлиб Абдулла Қодирий сазовор бўлди.

Марказий хиёбонлар, олий ўқув юртлари, театрлар, мактаблар унинг номи билан аталди. Адиб яшаб обод этган Самарқанд Дарвоза мавзеида қурилган боғ музей учун давлат томонидан катта маблағлар ажратилди. Абдулла Қодирийнинг 100 йиллик тўйи умумхалқ байрами тарзда нишонланди.

1996.

ЧЎЛПОН ДАҲОСИ

Йигирманчи аср ниҳоясига етмоқда. Бу асрда улкан тараққиётлар, даҳшатли урушлар, мисли кўрилмаган ўзгаришлар юз берди. Бутун жаҳон ҳамжамияти қатори ўзбек халқи ҳам асримизнинг барча фожияларини бошдан кечирди. Айни вақтда, йигирманчи аср Ўзбекистонда озодлик учун мардона курашлар асри бўлди. Халқимиз орасидан етишиб чиққан буюк сиймолар бугун бизга насиб қилган истиқлол учун жон фидо қилдилар.

Халқ бахти учун курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлган ўлмас сиймолар орасида Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг алоҳида ўрни бор.

Чўлпонга худо улуғ бир адабий истеъдод берди. Бу истеъдод жуда эрта уйғонди. Чўлпон ўн беш ёшларидаёқ адолат учун курашган илғор маърифатпарварлар сафига кирди. Унинг илк асарлари матбуотда 1913—14 йилларда чоп этила бошлади. Чўлпоннинг кучга тўлган етук ижоди эса шўролар даврига тўғри келди.

Бу даврда Чўлпон халқни уйғотадиган, озодлик учун курашга чорлайдиган, мустабид тузум кишанларини парчалайдиган қудратли асарлар яратди. 1921 йилда битилган «Халқ» шеърида юртимизни қонга ботириб, қайтадан босиб олган большевиклар ҳокимияти қора кўланкага ўхшатилади.

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка!
Кетсин унинг бошидаги кўланка!

Оқ подшонинг мустамлакачилик сиёсатини янада шафқатсиз тарзда давом эттирган большевиклар халқ бошига фожиа келтирувчи кўланка деб баҳоланиши шоирнинг буюк журъатидан далолат беради.

Чўлпон ўз асарлари билан мустабид шўро тузумининг жиноятларини фош қилди. Ҳақиқатни ёзгани учун большевик жаллодлар 1938 йилда уни отиб ўлдирдилар.

Орадан ўн саккиз йил ўтгандан кейин 1956 йилда Чўлпоннинг бегуноҳ ўлдирилгани шўролар томонидан тап олинди. Лекин шундан сўнг яна ўттиз тўрт йил давомида унинг асарлари халқдан беркитиб келинди.

Чунки шўролар Чўлпон даҳосидан қўрқадилар.

Мен буни 1956 йилда аниқ сездим. Уша йилларда Москвада ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлар эдим. Ушанда Чўлпон асарларини Москвадаги Марказий кутубхонанинг «ёпиқ фонд» деб аталадиган бўлимига яшириб қўйилган жойидан олиб ўқидим ва бутунлай янги бир оламга киргандай бўлдим.

«Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари», «Яна олдим созимни» деб аталган шеърый тўпламлардан жуда кучли таъсир қилган сатрларини ўшандаёқ ён дафтаримга ёзиб олган эдим.

Бу сатрлар ҳаммаси кейин ёд бўлиб кетди. Мана, қирқ тўрт йилдирки, мен бу шеърларини ёд такрорлаб улардан руҳий мадад ва бадиий завқ олиб келяпман.

Шукурлар бўлсинки, истиқлол шарофати билан Чўлпон ўз ватанида юксак эъзоз топди. Унинг юз йиллик юбилейи мамлакат миқёсида кенг нишонланди. Шоир туғилиб ўсган Андижонда унинг ҳайкали ўрнатилди. Чўлпон боғи ва музейи ташкил этилди. Чўлпон ижоди ва фаолияти мактаб дарсликлари орқали ёш авлодлар қалбига йўл топмоқда. Буюк шоирнинг асарлари қайта-қайта чоп этилмоқда. Адабиётшунос олимларимиздан Озод Шарафиддиновнинг «Чўлпонни англаш» номли рисоласи «Маънавият» нашриётида Чўлпон ҳақида яна бир яхши китоб нашр қилинди. Бу ҳаммаси жуда қувонарли ҳодисалардир.

Лекин Чўлпоннинг ҳаёти ва ижоди ёрқин воқеаларга шу қадар бой, шу қадар кўпқирралики, юқорида айтилган ишлар уни ўрганиш, талқин қилиш, идрок этиш ва бутун фазилатларини халққа етказиб бериш йўлидаги дастлабки қадамлар деб айтиш мумкин.

Биз, йигирманчи асрнинг охирига эсон-омон етиб келган авлодлар, Чўлпон ижодидан, унинг озодлик йўлида кўрсатган жасорати ва ибратидан жуда катта руҳий мадад олганмиз. Шунинг учун Чўлпон хотираси олдида ўзимизни доим бурчли сезамиз.

Чўлпоннинг озодлик учун кураш йўлида қирчилла-

ма — қирқ бир ёшида қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги ҳеч қачон ёдимиздан чиқмаслиги керак. Мана бу йил шаҳидлар хотирасига улкан ёдгорлик бунёд этилди. Халқимиз озод ва мустақил ҳаёт кечирish учун ва бизни қизил империя қатағонларидан халос қилиш учун ўз жонини қурбон қилишдан ҳам қайтмаган довиорак, мард шоиримизнинг руҳини шод этиш йўлида нимаики қўлимиздан келса қилишимиз керак...

* * *

Бадавлат оилада туғилган Абдулҳамид Чўлпон баъзи бир бойваччалар каби ёшлигини кайфу сафо билан ўтказиши ҳам мумкин эди. Лекин у отаси берган пулларни жадидлар чиқарадиган тараққийпарварлик руҳидаги газета ва китоблар сотиб олишга сарфлайди. У ўн беш-ўн олти ёшида Андижонда яшаб туриб, ҳатто узоқ Ҳиндистонда чиқадиган тараққийпарвар нашрларни олади. Қримда Исмоил Гаспирали чиқарган «Таржумон» газетасига обуна бўлади. Қозон ва Уфадан Муллонур Воҳид ва Заки Валидий нашр этган китобларни сотиб олиб ўқийди.

У замонларда жадидларга эргашган ёшларни икки томонлама хавф кутарди. Бир томондан оқподшо жандармлари жадидларнинг халқни уйғотиш йўлидаги ҳаракатларини миллий озодлик ҳаракати сифатида баҳолаб таъқиб ва тазйиқ остига олардилар. Иккинчи томондан жаҳолатга берилган маҳаллий ақидапарастлар Бухоро амири Олимхон бошчилигида жадидларга душман кўзи билан қарар, уларни йўқ қилишга интилардилар. Жадид бўлиб кураш майдонига кириш бир эмас, иккита қонли қиличнинг орасига кириш билан баробар эди.

Чўлпоннинг жасорати шундаки, у ўн беш ёшидаёқ мана шу хавф-хатарлардан чўчимай, маърифатпарварлик йўлига кирди. Жадидларнинг пешвоси Маҳмудхўжа Бехбудий билан алоқа боғлади. Уфадаги машҳур маърифатпарвар Заки Валидийнинг китобларини ўқиб, унга оташин мактублар йўллади. Чўлпон ўз мактубида Заки Валидийни Андижонга таклиф этди. Бу мактубнинг таъсир кучи шунчалик баланд бўлдики, Заки Валидий Чўлпон билан яқиндан танишиш учун 1913 йилда Андижонга келди. Қараса, Чўлпон эндигина ўн олтига кирган ёш йигит экан.

Шу ёшдаёқ унинг етук зиёлилар даврасидан ўрин олганини Заки Валидий ўз хотираларида ёзиб қолдир-

ган. Чўлпоннинг «Доктор Муҳаммадёр» номли илк асари босилиб чиққан пайтда у ҳали ўн етти ёшда эди.

Чўлпон Ғарб маданиятини ўрганиш учун рус-тузем мактабини битиради. Мустамлака сиёсатининг ички сирларини рус тили орқали билиб борди. Дунё кўрган одам бўлиш учун Туркияга ва Озарбайжонга сафар қилди. Бу мамлакатлардаги тараққийпарвар ёзувчилар билан дўстлашди, уларнинг ижодий тажрибаларини ўрганди.

Бу даврда ижодкордан катта маҳорат ва жасорат талаб қиладиган муаммо — мумтоз адабиётимизнинг мураккаб тили билан халқ қўшиқлари, халқ дostonларининг жонли тилини уйғунлаштириб, янги адабий тил яратиш эди. Бу муаммони бошқа кўп халқлар биздан олдинроқ ҳал қилган эдилар. Италияда Данте, Францияда Рабле, Англияда Шекспир, Россияда Пушкин янги адабий тилни яратган улуғ сиймолар сифатида шуҳрат қозонганлар.

Оламшумул адибларгина амалга ошира олган шундай улуғ ишни ўзбек адабиётида Абдулла Қодирий билан Чўлпон қандай амалга оширганликларини биз ҳали атрофлича таҳлил ва тадқиқ қилганимизча йўқ.

Етмишинчи йилларда мустабид мафкурачилар тилимизни камситадиган сиёсат юргизган кезларда камина «Тил ва дил», «Халқ тили ва реалистик проза» деган рисоалар орқали юқоридаги ҳақиқатни айтишга интилиб кўрган эдим. Абдулла Қодирийнинг янги адабий тилимизни шакллантиришдаги хизматларини «Ўткан кунлар», «Қалвак маҳзум», «Тошпўлат тажанг» каби асарлар мисолида бир қадар кўрсатиш мумкин бўлди. Аммо Чўлпоннинг сўз санъатига бағишлаб ёзган кўпгина саҳифаларим 1973 йилда китобнинг корректураси келган пайтда ўтказмай олдириб ташланди. Бу иш менинг зиммамда ҳамон узилмаган бир қарзга ўхшаб турибди. Энди бу қарзни ҳозирги истиқлол руҳига ва Чўлпонга нисбатан қайта тикланган адолат нурига йўғириб адо этиш ниятида ушбу баднани ёзмоқдаман.

* * *

Чўлпон йигирма уч ёшида ғазал жанрида биргина саҳифага жой бўладиган шундай бир шоҳ асар яратдики, уни сўнгги саксон йил давомида минглаб мухлислари ёд олдилар:

Муҳаббатнинг саройи кенг экан, йўли йўқотдим-ку,
Асирлик тоши янгилик, бу хатарли йўлда қотдим-ку...
Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта отдим-ку,
Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,
Қуёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку!

Йигирманчи йилларда Чўлпонни Шекспир ва Пушкин даражасидаги шеърият даҳоси деб таъ олган олимлар чиқди. Уларнинг бу баҳоси бежиз эмасди.

Мураккаб аруз жанрида шундай бир ўзбекона тиниқ, беҳад теран, сержилва шеър ёзиб эл-юртни қойил қолдиргани Чўлпон даҳосининг қанчалик қудратли эканидан далолат бериб турибди. Бу асар йигирманчи асрда ўзбек адабиётида чинакам миллий руҳдаги янги бир шеърият туғилаётганидан ва жонли халқ тилига асосланган янги адабий тил шаклланаётганидан ҳам далолат эди.

Чўлпоннинг бу бадиий кашфиёти мумтоз адабиёти-мизда кўп учрайдиган нафис шеърини санъатларни янги миллий гоёлар билан уйғунлаштириб, ниҳоятда таъсирли асар яратиш мумкинлигини кўрсатади.

Шеърнинг номида ҳам теран маъно бор. «Қаландар ишқи» деган сарлавҳа бойлик ва мартабага интилмайдиган одамнинг дилини назарда тутди. Шеър Чўлпоннинг Туркияга сафаридан кейин ёзилган. Шоир буни қуйидаги сатрларда ифодалайди:

«Қаландардек юриб дунёни кездим, топмайин ёрни,
Яна кулбамга қайғулар, аламлар билан қайтдим-ку».

Мумтоз адабиётимизда «ёр топмадим» деган радифли ғазаллар кўп учрайди. Навоийда ҳам, Бобурда ҳам бор. Ўша анъана Чўлпон шеърда янгича бир оҳанг билан ватанидаги мустамлака зулмининг қайғу ва аламларига ишора тарзида ёзилади.

Гўзаллик денгизида сузган шоир «Ҳалокат бўлгусин билмай қулочни катта» отади.

Бу ерда миллий озодлик ҳаракатига хос жасорат билан қулочни катта отиш улуғланади.

Ниҳоят, ўзининг Чўлпон деган таҳаллусини ҳам гўзал шеърини сатрга қўшиб, қуёш чиққанда юлдуз кўринмай қолишини, яъни озодлик қуёши чиқиши учун юлдуз ерга ботиб кетишдан ҳам қўрқмаслиги кераклигини айтади.

Чўлпон миллий тилимиз ва миллий шеъриятимизни сифат жиҳатидан янги бир тараққиёт босқичига кўтар-

ган буюк сиймолардан эканини унинг «Кўнгил» деб аталган шеърида янада яққол кўриш мумкин.

Бу шеър 1922 йилда ёзилган. Қўқонда тузилган илк миллий давлатимиз Туркистон мухторияти большевиклар томонидан қонга ботирилиб, шафқатсизларча тор-мор этилади.

Шундан кейинги қайғули кунларда қарамлик кишанлари одамларимизга қайтадан кийдирилаётган пайтларда шоир гўё ўз кўнгилдан норози бўлиб ёзади:

Кўнгил, сен мунчалар нега,
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На додинг бор, на фарёдинг,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Ҳақорат дилни оғритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми?
Қиличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсен.
Кишан кийма,
Бўйин эгма,
Ки, сен ҳам ҳур туғилғонсен.

Бу қисқа сатрларда бутун бир миллатнинг тақдирига куйинишдан келиб чиққан улкан дард ифода этилади.

Йигирманчи йилларда Чўлпон шеъриятида ифодаланган фожиавий ҳақиқатларни улуғ Шекспир пьесаларига ўхшатганлари бежиз эмас. Аброр Ҳидоятлов каби актёрларимиз Чўлпон шеърларини бор овозлари билан ўқиганда Гамлет ёки Отелло монологлари каби кишиларни ларзага солган.

Халқ ҳаётини издан чиқарган, ўзаро уруш ва вайроналиклар келтирган Октябрь инқилобининг моҳиятини Чўлпон қуйидаги ҳайқиреқ сатрлар билан ифодалайди:

Эй букун кўкларда,
қуёшлар тутилди.
Эй букун шамоллар,
бўронлар қутурди.
Эй букун чақмоқлар,
чақдилар, чақдилар.

Эй букун тўфонлар оқдилар,
оқдилар.
Эй букун дўл келиб,
оламни йиққан кун,
Эй букун куррамиз меҳвардин
чиққан кун!

Бу мисолда янги ўзбек адабий тилининг ифода кучи ва қудратли жаранги кишини ҳайратга солади. Шеърда Шекспирлар, Пушкинлар даражасидаги буюк шоирона овоз бизни сеҳрлаб олади. Айни вақтда, бу шоирнинг довюраклиги, шўролар кўкларга кўтариб мақтаган Октябр инқилобининг табиий офатлардан ҳам баттар бузғунчилик келтиргани тўғрисидаги ҳақиқатларни журъат билан айтганлиги ўқувчини қойил қолдиради.

Чўлпон кабинетга қамалиб ўлтириб, асар ёзадиган ижодкор эмас эди.

У доим бўронли ва суронли жойларда бўларди, энг фожиавий воқеаларни ўз кўзи билан кўриб тасвир этарди. Туркистон муҳторияти эълон қилинганда Чўлпон ўша ерда тўрт минг киши йиғилган издиҳомга қарата оташин шеър ўқиган. Бу шеърнинг ҳар радифини майдонни тўлдирган минглаб одамлар шоирга қўшилиб такрорлаганлар.

Кейин мухторият қонга ботирилиб йўқ қилинди. Қўқон ва унинг атрофларида бегуноҳлар қони дарёдай оқизилди. Фарғона водийсини қайтадан босиб олиш учун большевиклар турмаларда ётган ашаддий калла-кесарлар кучидан фойдаланибди, қонсираган дашноқ жаллодларини ишга солдилар. Буни Чўлпон ўз кўзи билан Қўқонда кўргани ва Бухорода Ленин кўрсатмаси билан самолётлардан бомбалар ташланиб, минг йиллик тарихий обидаларимиз амир қароргоҳига қўшиб вайрон этилгани Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» деган шеърида дард ва алам билан тасвирланди.

Октябр инқилобининг бу каби оқибатлари қуёш тутилишига, бўрон қутуришига, дўл келиб оламни вайрон қилишига ўхшатилиши Чўлпоннинг бевосита ҳаётдан олган таассуротларига асосланган. Шоирнинг «Гўзал Фарғона, сенга не бўлди?» деган шеърини ботир курашчи Мадаминбекнинг йигитлари куйга солиб, қўшиқ қилиб айтганлар.

Чўлпон шеърларининг ёзилган жойларига қарасангиз, шоир хавф-хатарлардан тап тортмай, доим халқ тақдири ҳал бўлаётган жойларда ижод қилганини кўра-

сиз. «Бузилган ўлкага» шеъри Андижонда, «Кўнгил» шеъри Кўқонда, «Пўртана» шеъри Бокуда ёзилган. Доим хавф-хатар билан юзма-юз келган довюрак шоир душман ўқидан ярадор ҳам бўлади. Ярасини Уфа шаҳрига кетиб, дўстлари ёрдамида даволатади-ю, яна сафга қайтади.

Кучлар тенг эмас эди. Большевиклар Туркистонни қайтадан босиб олиш учун фақат Бухоро ва Сурхондарё фронтларига марказдан 170 минг аскар юборадилар. Фарғона ва Тошкентни занжирбанд қилиш учун юборилган босқинчи кучлар бундан ҳам ортиқ эди.

Чўлпон гоҳо оний туйғуларга берилиб, зўравонлар муҳитига бўйин эгмоқчи ҳам бўлади. Айниқса, туғилган шаҳри Андижонда меҳрибон қариндошлари уни хавф-хатарлардан асрагилари келиб «энди бас, замон сенга боқмаса, сен замонга боқ!» деяверганлари ҳам сабаб бўлса керак, Чўлпон «Сомон парча» деб аталган шеърини «Кундалик» дафтарга деган руқн остида ёзди:

Муҳит кучли экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдай ялтираб, униш йўқ энди.
На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт!
Кўзимда оғир бир таслим нури бор.
Муҳит гирдобиди бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб бораман.
Кирмайман кўчанинг боши беркига.
Чунки таслим бўлдим муҳит эркига.

Бу шеър 1923 йилда ёзилган. Орадан икки йил ўтгач, Самарқандда ёзилган «Баҳорни соғиндим» шеърини да Чўлпоннинг эрксевар руҳи баҳор билан бирга янгидан уйғонади.

«Йўқ, ўлим йўқдир!...
Ёлғиз бир ўчиб, сўниб,
яна ёниш бор!
Яна баҳорлар,
яна лолалар,
Яна, яна, эй... эркин истаклар!

Зўравон муҳитга вақтинча таслим бўлган шоир 1930 йилда ўзининг юқорида келтирилган исёнкор руҳдаги «Октябр» шеърини ёзади. Бу шеърда Октябр инқилобининг даҳшатли оқибатларини яна қуйидаги сатрларда ҳайқариб айтади:

Эй букун оловлар дунёни ёндирди,
Инсонлар оч ерни қонларга қондирди.

Шоир Октябрь инқилобини ёнги каби бир офат деб баҳолагани, унинг натижасида қанча кўп қонлар тўкилганини барала айтгани Чўлпон даҳосининг янги қудрат ва янги жасорат билан кураш майдонида ҳамон собит турганини кўрсатади.

Мустабид тузум малайлари Чўлпонга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштирадilar. 1926 йилда чақирилган зиёлилар қурултойи Акмал Икромов маърузасидан сўнг «Йўқолсин Чўлпон!», «Залдан чиқиб кетсин!» деган хитоблар остида ваҳшиёна қарсақлар билан Чўлпонни мажлисдан қувиб чиқаради.

Ўша даврнинг энг буюк зиёли шоири «Зиёлилар қурултойи» деб аталган анжуманга номуносиб кўрилгани— мустабид тузум малайлариининг ўзлари нақадар зиёдан маҳрум, нақадар жаҳолатга берилган ақидапарастлар эканини намоён қилади.

Чўлпон уларга қарши курашни мардона давом эттиради. Бу курашда у она халқидан мадад олади. Чўлпоннинг янги шеърлари гоҳ Бухорода, гоҳ Чимкентда, гоҳ Ушда, гоҳ Чоржўйда, гоҳ Тошкентда ёзилгани бу шеърларнинг охирида қайд этилади. Чўлпоннинг «Халқ» деб аталган шеъридаги мазмун унинг ўз ҳаётий тажрибасидан келиб чиққани кўзга ташланади:

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ қўзғалса куч йўқдирким тўхтатсин.
Бутун кучни халқ ичидан олайлик,
Қулоч очиб халқ ичига борайлик.

Шоирнинг «Бузилган ўлкага» шеърида яна ўша мажоз — қора кўланка босқинчилик ва бузғунчилик рамзи сифатида қаламга олинади:

Эй тоғлари кўкларга салом берган зўр ўлка,
Нега сенинг бошинг узра қуюқ булут кўланка?

Ўлкага хўжайин бўлиб олган золимлар ана шу қора булут кўланкаси сифатида фош этилади.

Албатта, бундай тасвирлар золимларнинг ғазабини келтиради. Чўлпон она ватанидан ва халқидан куч олишини улар ҳам тушунади. Шоирни бу куч манбаидан узоқлаштириш учун уни 1931 йилда Москвага «ишга» юборадilar. Гўё шундай истеъдодли одамга ватанида иш топилмайди.

Аслида, Чўлпон энди ўз туғилган юртига сифмай қолади. Москвада унинг ғарибона ҳаёт кечиргани ўшлик қадрдони Мулла Шарофиддинга ёзган шеърини мактубидан маълум бўлади:

Ойлик яна кифоят этмас,
Рўзгор иши ҳам тушиб чатоққа.
Ҳеч қурбимиз бўлмади, биродар,
Ҳатто онамизни йўқламоққа.
Айниқса, кийим хусуси чучмал,
Бир маҳсидан ўзга йўқ оёққа.

Чўлпон ёзда бу ерларда маҳсида юриб бўлмаслигини ёзиб, ўшлик дўстидан битта қирқ учинчи ботинка юборишини сўрайди. Қаранг, улуғ шоир қандай муҳтожликда яшаган!

Шундай оғир шароитларда ҳам Чўлпон қаламни қўлдан қўймайди. Уттизинчи йилларда у кўпроқ насрий асарлар ёзди. «Кеча ва кундуз» романи мана шу йилларда Чўлпон ижодининг энг юксак чўққиларидан бири бўлиб майдонга келди.

Романда асримизнинг бошидаги зулм ва жаҳолат булутларини чақмоқ каби ёриб чиққан маърифатпарварлик ва миллатпарварлик ғоялари олға сурилади. Уша даврнинг энг ҳуқуқсиз, айни вақтда, энг латиф намояндалари бўлган Зебихон, Энахон каби ўзбек қизлари Чўлпон тасвирида ёрқин бир жозигага тўлиб гавдаланади. Зебихоннинг гўзал овози, ашула айтишдаги подир истеъдоди замоннинг зайли билан унга бахтсизлик келтиради. Ахлоқсиз, калтафаҳм, қўпол Акбарали мингбоши қизнинг овозига хуштор бўлиб қолади, уч хотини устига Зебихонни зўравонлик билан тўртинчи хотин қилиб никоҳлаб олади.

Кундошлик жаҳаннамида куйиб юрган учинчи хотин — Пошшахон Зебини заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлади. Аммо заҳар солинган сувни маст мингбоши адашиб ичади-ю, жон таслим қилади.

Мустамлака даврининг чирик суд маҳкамаси ҳақиқий айбдорни қидириб топиш ўрнига, бегуноҳ Зебихонни котил деб ҳукм чиқаради.

Бу фожиали воқеалар романда ниҳоятда ёрқин бўёқлар билан тасвирланади. Айниқса, романнинг баддий тили, муаллифнинг халқ тили бойликларидан фойдаланишдаги маҳорати кишини қойил қолдиради.

Роман воқеаларини ҳаракатга келтирувчи кучлар орасида Мирёқуб — эпақа марказий ўринлардан бирини

эгаллайди. Мирёқуб — ўша даврда қад ростлаб келаётган ишбилармон, эпчил тадбиркорлардан. Лекин у қо­лоқ ва жоҳил мингбошининг ёнида юриб, ўз замона­сининг илғор ғояларидан беҳабар қолган. Москвага поездда кетаётганда Мирёқуб бир жадид йигит билан танишади, унинг таъсирида кўзи очила бошлайди.

Бир қарашда жўн кўринадиган мана шу ҳодисанинг тасвири орқали ёзувчи шўро тузумининг мустабид маф­курасини инкор этадиган ва бугунги истиқлол даври­нинг руҳига мос келадиган муаммоларни кўтариб чи­қади.

Тасаввур қилайлик: «Кеча ва кундуз» романи 1936 йилда собиқ иттифоқнинг ҳамма жойида эркин тадбир­корлик бутунлай тугатилган, ҳамма завод-фабрикалар, ер-мулклар эгаларидан тортиб олинган, бой ва бадав­лат одамлар нес-нобуд қилинган пайтда босилиб чи­қади.

Шундай вазиятда Чўлпон 1915—16-йилларда поездда Москвага кетаётган бадавлат ишбилармон Мирёқубнинг ўзидан ҳам бадавлатроқ ва тажрибалироқ жадид йигит билан суҳбатини ибратли бир воқеа сифатида тасвир­лайди.

Оренбургдан ўтганларида жадид йигит Мирёқубга шундай дейди:

«— Бу ерда бир мадраса бор. Номини Ҳусайния дейдилар. Уч қават, европача иморат. Унда жадид илм­лари ўқитилади. Биласизми, уни ким солдирган? Жа­дидларнинг энг катта отахонларидан Аҳмадбой Ҳусан­нов... Усули жадид мактабларига бутун бойлигини сарф­лади. Миллатга қилган хизматлари саноқсиз... Қаний­ди бизда ҳам шундай бойлар бўлса!

— Менга қаранг, жадидлар ҳам «бойларнинг ер­суви олинсин» дер эмиш-ку.

— Йўқ, йўқ, асло! Жадидлар «бой бўл, завод сол, фабрика оч... Миллий саноатни ривожлантир» дейди... Мана мен, Финландияда магазиним бор... Францияда Лион, Германияда Ҳамбург шаҳарларига бораман. Тери, мўйна, маҳаллий моллардан ўтказаман. Дунё­нинг пулини топаман. Фақат менинг ўғлим пул олиб қимор ўйнамайди, менинг топганимни бесоқолга, фо­ҳишага бермайди. Ўқийди, билим олади, одам бўлади, маданият касб этади. Бир укам Финландияда Хельсинг­форс гимназиясида, бир укам Уфада, машҳур Олия мадрасасида, ўз ўғлим ҳали кичик бола. Финландияда махсус муаллим солиб берганман, ўқийди».

Мирёқуб бу гаплар таъсирида ўғлини рус мактабига бермоқчи эканини айтади.

Шунда жадид йигит бошқача фикр билдиради:

— Ибтидоий тарбияни рус мактабидан бошлаб бўлмайди, уни миллий мактабларда бериш керак. Аввал миллий ҳиссини ўсдириб, ўз миллатини танитгандан кейин рус мактабига бериш керакки, ҳунарга, ихтисосга тегишли илмларни ўргансин... Ундан кейин Германияга, Францияга, ҳатто дунёнинг нариги чеккасидаги Амриқога юбориб ўқитиш керак».

Бугунги истиқлол шарофати билан ўзбек йигит-қизлари чиндан ҳам Германия, Франция, ҳатто узоқ АҚШ га бориб билим олиб қайтмоқдалар.

Аmmo бу фикрларни қатағонлар авжига чиқиб бораётган 1936—37-йилларда роман қилиб ёзиб чиқиш учун қанчалик катта журъат ва фидойилик керак бўлганини кўз олдингизга келтиринг!

«Тадбиркор бўлинг, хусусий қорхоналар қурилинг, миллий саноатни ривожлантиринг!» деган даъватлар учун шўро тузуми қандай шафқатсиз жазолар беришини била туриб, ёшлик йилларида кўнглига туккан миллатпарварлик ғояларини умрининг охириги даврида мана шундай довюраклик билан ёзиб чиққан Чўлпонни чинакам қаҳрамон сиймо десак арзийди.

Чўлпоннинг ижоди, жасорати ва фидойилиги бугунги миллий уйғониш жараёнларига мос келади ва биз учун юксак ибрат бўлиб хизмат қилади.

САФАРНОМА

ҲИНДИСТОН АЖОЙИБОТЛАРИ

Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳақида тарихий романлар ёзиш жараёнида Ҳиндистонга уч марта ижодий сафар қилдим. Шимолдаги Кашмирдан тортиб жанубдаги Бомбей, Калькутта, Мадрас вилоятларигача кўп жойлар менда жуда ёрқин таассурот қолдирди. Жамна ва Ганга дарёлари, Ҳимолай тоғлари йил бўйи ям-яшил бўлиб турадиган баланд хурмо дарахтлари, паҳлавон филлар ва бошқа турли хил табиий мавжудот Бобур Мирзо даврида бўлгани каби ҳозир ҳам бор. Табиат аждодларимизга қандай замондош бўлган бўлса, бизга ҳам шундай замондошдир. Шунинг учун сўзни ҳинд табиати ва унга чин фарзанддек меҳру оқибат кўрсатиб яшаётган одамлар ҳақида бошламоқчиман.

ИҚЛИМ ВА ҲАЁТ ТАРЗИ

Гарчи ёз ойларида Ҳиндистон иссиқликларига тоқат қилиш четдан борган одам учун беҳад қийин бўлса ҳам, бунга асрлар давомида мослашган халқ учун иссиқ иқлим — улуғ бир неъматдир. Чунки йил бўйи бутун борлиқ ям-яшил баҳор либосини тарк этмайди. Биз борган декабрь ойларида ҳам Ҳинд уммони бўйидаги Мадрас, Майсор, Банголлар атрофларида юз хил ажойиб гуллар муаттар ҳид таратиб очилиб турарди. Айни шу вақтда далаларда сарғайиб пишган шолининг иккинчи ҳосилини ўриб янчаётган, шамолда совуриб, донини ажратаётган ёки боғларда пишган банан ва хурмоларни узиб, бозор расталарига олиб бораётган деҳқонлар... Табиат куз ёмғирларидан кейинги қуёшли кунларда тиниқ ва беғубор бўлиб яшнаб турибди. Одамлар энгил ёзги кийимларда, оёқларида шиппак.

Улуғвор долға тўлқинларидан кўпириб ётган Ҳинд уммони бўйлаб минг чақиримдан ортиқ йўл босдик. Ҳамма жойда илиқ, фаровон ва майин табиий муҳит. Унинг бағрида яшаётган одамлар егулик ва кийгулик ҳамма нарсани меҳнат қилиб топишлари учун имконият бор.

Ҳиндистон тарихини ўрганар эканман, бир нарсага

ҳайрон қоламан: минг йиллар давомида шуҳрат ва бойлик изловчи фотиҳлар бу мамлакатга гоҳ шимолдан, гоҳ ғарбдан, гоҳ жануб ва шарқдан бостириб келганлар. Аммо шу минг йиллар давомида Ҳиндистоннинг ўзи ёки униги подшо ва саркардалари на шимолга, на ғарбга, на жануб ва шарқ мамлакатлари устига қўшин тортиб, фотиҳлик қиличини ўйнатиб борган эмаслар. Бунинг кўп сабабларидан бири шуки, Ҳиндистоннинг ўзи бой, табиати сахий, халқи қаноатли ва меҳнатсевар. Бу халқ барча эҳтиёжларини ўз ватанида қондира олади. Шунинг учун баднафс, шуҳратпараст лашкарбошилар халқни бошқа мамлакатларга бостириб боришга кўндира олган эмас. Бунинг яна бир сабаби — турли элларни тинч-тотув яшашга, бағрикенг бўлишга, биродарларча муроса қилишга ўргатувчи энг қадимий ахлоқ низомлари Ҳиндистонда минг йиллар давомида ўз кучини йўқотмай келади. Уч минг йил олдин яратилган «Ману қонунлари», «Ахтарваведа» ва «Гита» — шулар жумласидандир.

Бу азалий бағрикенглик туфайли Ҳиндистон насора динининг илк асосчиси Мусо пайғамбарга ўз маънавий тажрибасини инъом қилгани тарихий ривоятларда битилган. Бундан уч ярим минг йил олдин муқаддас китобларда қайд этилган Ҳинд тангриси Брахма яҳудийларнинг муқаддас «Таврот»ига Абраам номи билан ўтади. Кейинчалик бу тангрини мусулмонлар Иброҳим пайғамбар номи билан улуғлайдилар.

Мана шу анъанавий бағрикенглик туфайли кўнгина Ҳиндистонликлар саккизинчи асрда ислом динини ихтиёрий равишда қабул қиладилар. Урта Осиёда Қутайба қилган зўравонлик ва ҳунрезликларни Ҳиндистонга борган араблар қилмайдилар. Шу билан исломнинг Ҳиндистонда соғлом бир муроса асосида ривожланишига имкон яратадилар.

Ҳозир Ҳиндистон ярим оролида, Покистон ва Бангладешни қўшиб ҳисоблаганда, уч юз йигирма миллиондан ортиқ мусулмон яшайди. Дунёнинг бошқа ҳеч қайси қитъасида мусулмонлар бунчалик кўп эмас.

Тўғри, зўравонликдан манфаатдор бўлган тор кўнгилли таъмағирлар гоҳ Кашмирда, Гоҳ Панжобда ҳиндлар билан муслимлар орасига низо уруғини сочадилар. Бу ёвуз уруғлар гоҳо бегуноҳ одамларнинг қонига зомин бўлаётгани ҳақида матбуот ташвишли хабарлар келтириб туради. Лекин биз саёҳат қилган жанубий ўлкаларда, Деҳли ва Агра атрофларида ҳиндлар билан мус-

лимлар бир-бирларининг ҳурматларини жойига қўйиб, осуда ва иноқ яшаётганларига гувоҳ бўлдик.

Ўзбекистон каби Ҳиндистонда ҳам кўпчилик аҳоли қишлоқларда яшайди. Ҳинд қишлоқларида кулбалар шаклини олган кўримсиз уйлар кўп. Фақат ҳинд уйларининг томлари бамбук барглари билан ёпилган. Катта кўча бўйларида шинам қилиб қурилган ёштин бинолар ҳам учрайди. Лекин иқлим илиқ ва ўғри кам бўлгани учундир, икки қаватли, темир панжарали деразаларни учратмайсиз. Қишлоқларида қулфланадиган эшиклар йўқ. Умуман, қулфу калитларни биз фақат шаҳарларда, ўзимиз турган меҳмонхоналарда кўрдик. Қишлоқларда ва шаҳарларнинг оддий меҳнаткашлари турадиган маҳалла-қўйларида одамлар қулфу калитсиз, темир панжараларсиз очиқ-сочиқ яшайдилар.

Бир вақтлар ўзимизнинг Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарларимизда ҳам қулфланадиган жойлар жуда оз бўларди. Ҳатто бозор расталарида қимматбаҳо буюмлар сотиладиган дўконлар кечаси фақат чий билан бекитиб кетиларди. Мен бу яхши одатни ўша жойларда соғинч билан эсладим. Қишлоқ жамоалари ва шаҳар маҳаллаларида «панчаят» деб аталадиган беш кишидан иборат ҳайъат ва раҳбарият бор. Энг эътиборли одамлардан ташкил топган шу панчаят маъмурий ишларга ҳам, тўйга ҳам, азага ҳам мутасадди бўлиб туради. Улар моҳият-эътибори билан бизнинг энг яхши маҳаллаларимизда фаолият кўрсатиб келаётган маҳалла кенгашларини эслатади.

Асрлар синовидан ўтиб келаётган маҳалла-қўй бўлиб тинч-тотув яшаш анъаналарини маънавий қадрият сифатида эъзозлашимиз ва ривожлантиришимиз керак. Тошкентимиз бир қанча чет эл шаҳарлари билан биродарлашган. Шу биродарликни муайян мазмун билан тўлдириш учун Тошкентдаги энг яхши маҳалла ўтағасилари Ҳиндистондаги биродарлашган шаҳарларнинг маҳалла панчаятлари билан борди-келди қилсалар, тажриба алмашсалар, буни матбуотимиз радио-телевидение орқали тарғиб этса яхши бўларди.

ИҚТИСОД ВА ТЕХНИКА

Биз борган кезларда Ҳиндистонда аҳоли сони 800 миллиондан ортиқ эди. Аҳоли бу қадар кўп бўлишига қарамай Ҳиндистон четдан дон ва бошқа озиқ-овқат со-

тиб олмайди. Бозор ва магазинларида егуликлар, кийим ва буюмлар истаганча топилади. Пули борга ҳамма нарса тўкин.

Махатма Ганди ва Жаваҳарлал Нерудан бошланган ҳинд анъанаси — фан-техника инқилобининг табиатни бузадиган айрим томонларидан мамлакатни эҳтиёт қилишга қаратилган. Дейлик, жазирама иссиқда ер ҳайдаш оғир. Ерни кўп бузмайдиган резинка филдираклик кичик ҳайдов тракторлари бор. Улар деҳқоннинг оғирини енгил қилади. Шунинг учун давлат бундай тракторларга йўлни кенг очиб қўйибди. Аммо тупроқни шаббалаб қотириб ташлайдиган занжир тишли оғир тракторлар, ерни ағдар-тўнтар қилиб юборадиган экскаваторлар, бульдозерлар ва шуларга ўхшаш қурилиш техникалари Ҳиндистонда деярлик қўлланилмайди. Уларни ишлаб чиқарадиган завод қуришга рухсат берилмайди. Четдан келтириб сотишни истаган фирмаларга жуда катта бож солиқлар солинади, фойда ўрнига зарар кўришни эса ҳеч қайси фирма истамайди. Оғир юкларни кўтарадиган кранлар бор. Улар ерни кўп бузмайди. Аммо экскаватор, бульдозерлар йўқ. Уларнинг ишини ҳам одамлар қилади. «Эҳтимол, бу унча тўғри эмасдир, — дейишди ҳинд мезбонларимиз. — Лекин бизда ишчи кучи кўп. Қўл меҳнати арзон. Одамларни иш билан таъминлаш учун ҳам қурилиш техникасини кам ишлатамиз. Энг муҳими, қурилиш техникасидан табиатимиз ортқча зарар кўрмайди».

Бу ҳақда мунозара қилиш мумкин.

Техника ишлатишда бирёқлама кетаётган одамларга битта мисол келтирай. Сўзана ёки дўппининг каштасини «попоп» машинада ҳам тикиш мумкин. Лекин биз асл дўппи кийгимиз келганда чеварлар қўлида тикилганини оламыз. Қўлда тикилган асл дўппи «попоп» машинаникидан беш-олти баробар қиммат бўлса ҳам чеварникини афзал кўрамыз.

Ҳаётнинг жуда кўп соҳаларида техникага бирёқлама берилиб, қўл меҳнатини менсимай қўйган одамлар кетмонни ҳам бекорга «пуфсассиққа» чиқариб, йўқотиб юбормоқчи бўлдилар. Ҳатто баъзи шоирларимиз «кетмонга» қофия қилиб, «кет мандан, рўдапо!» деб, аждодларимиз кашф қилган бу ажойиб меҳнат қуролига ҳаракатомуз сифатлар бердилар. Лекин кетмондан кулганларнинг ўзлари кулгули аҳволга тушиб қолди. Чунки кетмонсиз чопиқ йўқ, кетмонсиз ўтоқ йўқ. Кетмонсиз экин суғориб бўлмайди.

Пахтанинг оғир меҳнати ва якказироатчилик иллати учун кетмонни айбдор қилиб қутулиб кетмоқчи бўлганларга қарши Қашқадарё вилоятининг Қасби туманида катта йўлнинг чорраҳасида бир ҳайкал ўрнатилган. «Сувчи» деб аталадиган бу ҳайкалнинг қўлидаги улкан кетмони яқин ўтмишнинг баъзи раҳбарларини газабга келтиради. Ҳайкални олиб ташлаш ҳақида буйруқ ҳам берилди. Лекин ҳаётга ақл кўзи билан қарай олган ҳалол одамлар ҳайкал атрофидаги далаларда, боғларда ишлаётган деҳқонларга қарайдилар. Улардан бирортасининг иши кетмонсиз битмаслигини кўрадилар. «Ҳаётда бор нарса нега ҳайкалда бўлмаслиги керак?» дейишиб, чорраҳадаги кетмон тасвирини ўз ўрнида қолдирадилар.

Техникага ружу қилган баъзи одамлар трактор ёки машина кабинасидан тушмасликка тиришадилар. Озгина пиёда юрсалар бир жойлари кемтилиб қоладигандек бўладилар. Баъзи қурилиш бошлиқлари катта самосвал ёки КАМАЗ машиналарини юксиз қуруқ миниб юриб майда-чуйда ишларини битирадилар. «Мана шу менинг персонал «Волгам!» деб мақтаниб ҳам қўядилар. Бу ҳаммаси давлат ва халқ маблағини ноинсофларча исроф қилишдан ташқари, иложи бўлса ҳожатга ҳам техника миниб боришга ўрганган одамларнинг соғлигини емиради. Нуқул трактордан тушмайдиган, яна уни мудом энгил машинадай чоптирадиган тракторчилар муттасил силкинишлар оқибатида ичлари эзилиб, қоринлари нок шаклига киради-ю, бедаво касалларга чалинади. Нуқул машинада юриб, беш қадам пиёда қадам ташлашга эринадиганлар бора-бора оёқдан қоладилар. Чунки инсон ҳам табиат фарзандидир. Агар одам бутунлай табиатдан узилиб қолса-ю, қўл-оёғи ерга тегиб турмаса соғлиги тез ишдан чиқади.

Мен Ҳиндистонда сафарда юриб бу ҳақларда ўйланганимнинг сабаби шуки, бир вақтлар бизда ҳам кимёвий дорилар кам, техника меъёрида ишлатилган пайтларда одамларимиз табиатга жуда яқин ва унда она бағрида яшагандай яйраб яшар эдилар. Ҳозирги сариқ касалликлари йўқ эди. Ҳиндистон халқининг аксарияти ҳозир сариқ касали нималигини билмайди. Тўғри, у ерда бсзгак, ичбуруғ, ҳатто вабо учраб турарди. Лекин бу касалларга чалинганларни мамлакат аҳолисининг умумий сонига қиёс қилсангиз, ярим фойизга ҳам бормайди. Бу мамлакатда ҳунарпеша касиблар беҳад кўп. Ерга, дарахтга, тошга, умуман табиий мавжудотга қўл-оёғи те-

ғиб меҳнат қиладиган одамлар кўпчиликти ташкил қи-
лади. Шунинг учун мамлакат одамларида табиий бир
соғломлик нисбатан яхши сақланган.

Ахир биз ҳам табиат бағрида яйраб юрган пайтла-
римизда соғломроқ эмасмидик? Табиат — она. Унда
ёмошлик кутмайсиз. Болалик пайтларимизда дуч кел-
ган ариқ бўйига кўкрак қўйиб, кийик каби сув ичардик.
Доим ерда ўтирардик. Чунки ерларда қурилиш чиқит-
лари, кимёвий дори қолдиқлари, пластмасс парчалари
ва машина ёғлари бўлмас эди.

ЭГАЛИК МАСЪУЛИЯТИ

Ҳиндистон ҳам саноати тараққий этган индустриал
мамлакатга айланган. Шаҳарларида машиналар ва қу-
рилишлар жуда кўп. Лекин қурилиш чиқитларини кўр-
майсиз, чунки цемент, ғишт ва бошқа материаллар те-
жаб-тергаб сарфланади. Ҳамма одамлар тежамкорлик-
ка ўргатилган. Кимки исрофгарчиликка йўл қўйдими,
бунинг пулини чўнтагидан тўлайди. Чунки ҳар бир қа-
рич ер, ҳар бир кило цемент, ҳар бир сўм пул — эгалик.
Кўпгина корхоналар, қурилишлар ва йўллар давлатники.
Лекин улардаги ҳисоб-китоб ва шахсий манфаатдорлик
худди хусусий мулк эгаларидагига ўхшаш иқтисодий
жавобгарлик асосига қурилган.

Фикримнинг исботи учун битта мисол келтирай. Ҳай-
даробод шаҳрида бир соатча бўш вақт бўлиб қолди.
Кўчага айланиб чиқдим. Катта кўчанинг четига пиёда-
рав йўлак қурилаётган экан. Ағдарма-машина, яъни са-
мосвал турибди. Йўл қурувчиларга хос сариқ рангли
кийим кийган уч-тўрт ишчи ортиқча тош-тупроқ ва қу-
рилиш чиқитларини тоғорага ўхшаган нарсаларга солиб
бошларига қўядилар-да, борти очиқ турган самосвалга
элтиб тўкадилар. Офтобда чиниққан чақир ишчилар бир
пастда йўлак бўладиган жойни текислаб, ортиқча чи-
қитларини ағдарма машинага ортиб бердилар. Агар бу-
нинг ўрнига ер кавлагич техника чақирилса, озгина юк
ортгунча кўп жойни бузиб қўярди. Уни текислаш учун
яна бульдозер чақиринишга тўғри келарди. Бунга қанча
вақт, ёнилғи, пул кетишини ўйланг!

Ҳайдарободлик қурувчиларнинг бошлиғи билан гап-
лашиб қолдим.

— Агар, — дейди, — бу жойни мен кавлаб ташлаб
қўйсам, ернинг эгасига ҳар кунни ўз чўнтагимдан бир
талай пул тўлайман.

Мен ҳайрон бўлдим:

— Қурилиш давлатники эмасми?

— Давлатники. Лекин давлат менга харажатини ҳисоблаб пул берган. Йўл қурилишини ижарага олганман. Биздаги ижара пудрати эсимга тушди:

— Демак, сиз давлат берган пул учун жавобгарсиз?

— Ҳа, шартнома тузиб қарз олганман. Бу пулнинг бир қисми чўнтагимда, қолгани банкдаги ҳисобимда. Агар иккита ишчи белкурак билан битирадиган ишга ер кавлагич техника чақирсам... Бизда ёнилғи ҳам, техника ҳам қиммат — беш-олти баробар ортиқ ҳақ тўлашимга тўғри келади. Ундан кўра мана бу ишчиларни ёллаш арзонга тушади. Мен буларга мойнани ҳар беш кунда бехато тўлайман. Кассир ҳам, бухгалтер ҳам ўзим. Чунки давлат қарз пулни менга ишониб берган. Иш ҳақини бехато оладиган қурувчилар ишни ҳам бехато бажаришади.

Қаранг, давлат бирор сўмини эгасиз қилиб қўймайди. Кимга қанча маблағ берилса, бу одам шу маблағни эгалик ҳисси билан сарфлайди ва пиروvard натижа учун жавоб беради. Бизнинг эски маъмурий-буйруқбозлик тизимимизда эса бериладиган маблағга юзта идора хўжайин, юзта бухгалтер ва ревизор назоратчи, «палон пулни фақат палон моддага сарфлайсан, бошқа нарсага сарфлашга ҳаққинг йўқ!» дейишиб, ҳар бир сўмини қолипга солиб ташлашади, натижада эгалик ҳисси ҳам, эгалик масъулияти ҳам йўқолади. Миллион ва миллиардлар оғизда халқники, давлатники деб айтиларди, аслида улар расмиятчилар ўртасида сарсон бўлиб, хўжасизлик қумларига сингиб, исроф бўлиб кетар эди.

Жамиятимизда ҳар бир қадриятнинг ва ҳар бир сўмининг эгаси бўлиши керак, деган эътиқод энди қайта шаклланаяпти. Чунки эгалик туйғуси илгаритдан бор. Деҳқон ўз томорқасининг ҳақиқий эгаси бўлгани учун унга пухта ўйлаб экин экади ва колхоз-совхозлардан учтўрт баробар ортиқ даромад олади. Шахсий хўжаликнинг чорваси ҳам колхоз-совхозникидан яхшироқ боқилади, кўпроқ сут, гўшт беради. Чунки бу чорва — эгалик. Эгасизлик эса илгари қарғиш сўз ҳисобланарди. Эсимда бор, кекса одамлар бирорта молдан ранжиса: — «Эгасиз қолгир! Бесоҳиб бўлгир!» — деб қарғар эди. Чунки эгасиз қолган мол оч ва қаровсиз, ташландиқ аҳволга тушади, уни бўри еб кетиши осонлашади.

Яна Ҳиндистонга қайтайлик. Ҳинд машиналарига тушиб, бир кунда 500—600 чақирим йўл босган кунлари-

миз бўлди. Аҳоли зич бўлгани учун қатнов жуда кучли: енгил машиналар орасида минглаб велосипедлар. «Велорикша» деб аталадиган киракашлар, «Мототакси» номини олган усти соябонли кичик таксилар... Уларнинг орасида тоғдай улкан кўринадиган «Татра» номли баланд юк машиналари.

Ҳиндлар кичкина «Велорикша»сидан тортиб, улкан юк машиналаригача ҳаммасини тозалаб, чиройли бўёқларга бўяшади ва одамни ўзига тортадиган қилиб безаб минишади. Чунки мототаксининг ҳам, «Татра»нинг ҳам эгаси бор, улар ўз техникалари ёрдамида пул топиб, рўзгор тебратади. Бошқа минглаб машина ва мото эгалари ҳам ўзларига иш топширадиган мижоз излашади. «Мана, менинг машинам яхши, юкингизни менга топшинг, хурсанд бўласиз!» деган сўзлар билан улар мижоз учун курашадилар, мусобақа қиладилар. Бу мусобақада ютиб чиқиш учун ўз мототаксилари ёки юк машиналарини озода тутадилар, бўяб, безаб, жозибали қилиб минадилар. Бундан мижоз ҳам мамнун бўлади, машина эгаси ҳам ютади, кўчаларда уларнинг товусдай ранг-баранг товланиб юрганини кўрган биз каби сайёҳлар ҳам хурсанд бўлади.

Қаранг, алоҳида шахс манфаати жамият манфаати билан уйғун келиши учун хўжасизликка йўл бермайдиган эгалик масъулияти ҳар бир одамда мумкин қадар яхши тараққий этиши керак экан.

ИНСОН ЭРКИ ВА ДАВЛАТ НАЗОРАТИ

Эгалик ҳисси билан эрк бир-бирига зид эмас. Сиз ўз шахсий мулкингизга эркин муносабатда бўласиз, уни қанчалик авайласангиз, шунчалик равнақ топдиришга интиласиз, бу йўлда қўлингиздан келган барча ташаббусни кўрсатасиз. Ишингиз қанчалик самарали бўлса, қанча кўп даромад олсангиз, давлат бундан шунчалик манфаатдор. Чунки сиз давлат хазинасига каттагина улуш — даромад солиғи тўлайсиз.

Ҳиндистон ҳукумати ўз мамлакати ва давлатининг манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилишини қатор мисолларда кўрдик. Ҳозир «Форд» енгил машиналари ёки япон радиотехникаси дунё бозорларини эгаллаб олганлиги кўпчиликка маълум. Лекин Ҳиндистонда улар деярлик йўқ, чунки нархи ҳаддан ташқари қиммат — давлат уларга атайлаб бож солиғини шундай баланд қилиб қўйганки, олган ҳам, сотган ҳам зарар кўради.

Иқтисодий иш услуби — фойда ва зарарга асослансада ур-сур қилиб, чайқовчиларни қувиб юришга ҳожаг қолмайди. Дейлик, япон магнитофоннинг кассетасига харидор кўп. Ҳинд мутахассислари японларникидан қолишмайдиган кассеталар яратадилар. Уларни ишлаб чиқарадиган корхоналар ҳам тез пайдо бўлади, чунки талаб катта, даромади зўр. Қарабсизки, бир-икки йил ўтмай Ҳинд кассеталари барча радио магазинларида кўпайиб кетади. Улар япон кассеталаридан арзонроқ сотилади. Шунинг учун, масалан, мен ҳам Ҳинд кассеталаридан сотиб олдим.

Енгил машиналар, мотоцикллар ва бошқа турли хил техника воситалари ҳам тараққий этган мамлакатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва Ҳинд шароитига оқилона татбиқ этиш натижасида яратилади, сўнг халқ талабини қондирадиган даражада кўп ишлаб чиқарилади. Ҳинд енгил машиналари орасида энг кўл тарқалгани «Амбассадор» деб аталади. Нархи чет эл машиналариникидан ҳийла арзон, ўзи унча ҳашаматли бўлмаса ҳам, мамлакат шароитига жуда мослашган, кўпга кетадиган ишиқ-пухта қилиб ишланган. Биз бу «Амбассадор» машиналарида минглаб чақирим йўл босдик. Бирор жойда бузилиб тўхтаб қолганини, рули ё тормози, ёки бирон ғилдираги панд берганини кўрмадик. Мана шунга ўхшаш сифатли Ҳинд енгил машиналарини магазинлардан истаганингизча сотиб олишингиз мумкин. Талаб қанча кўп бўлса, саноат шунча «жон» деб ишлаб чиқаради. Давлат сиёсати эса барча шаҳару қишлоқларда Ҳинд халқининг ўзи ишлаб чиқарадиган саноат ва қишлоқ хўжалик молларига етакчи ўринни беради. Шу тарзда мамлакат иқтисодий жиҳатдан мустақил яшайди, меҳнаткаш халқ иш билан таъминланади, бозорларда мол сероб, ишлаб чиқаришдаги мусобақа — рақобат истеъмол буюмларининг сонини кўпайтиришга ва сифатини яхшилашга ёрдам беради.

Биз илгари бундай нарсаларни «фақат буржуйларга хос капиталистик йўл» деб қоралаб келдик. Холбуки, халқнинг талаб ва эҳтиёжига қараб озиқ-овқат, кийим, буюм ишлаб чиқариш — буржуазия ва капитализмдан минг йиллар олдин ҳам бўлган, келажакда ҳам бўлади.

Сўнгги ўн йилликларда Ҳиндистон давлати амалга оширган энг катта тадбирлардан бири — мамлакат халқининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини ички имкониятлар ҳисобига қондириш соҳасида бўлди. 800 миллионлик халқни четдан буғдой сотиб олиб боқишга ҳеч

бир хазина бардош беролмайди. Энг тўғри йўл — халқнинг ўзини ўзи боқишига имкон яратиш эди.

Ҳинд олимлари узоқ изланишлардан сўнг Жанубий Америкада ўсадиган янги бир буғдой навининг Ҳиндистон иқлимига жуда мос келишини аниқлайдилар. Давлат шу буғдойнинг уруғидан озроқ сотиб олиб, аста-секин кўпайтиради. Ун йил давомида янги нав буғдой бутун Ҳиндистонда буғдойнинг ҳосилини икки баробарга оширади. Шу билан улкан халқнинг буғдойга бўлган эҳтиёжи қондирилади, четдан валютага дон сотиб олиш ташвиши йўқолади. Мана, катта миқёсдаги тадбиркорликнинг самараси!

Яна бир мисол. Ҳиндистонда азим дарахтлар ва уларнинг турлари жуда кўп. Шулардан бири — оқ қайинларни эслатадиган, навдалари майин эгилган, бўйи эса йигирма-ўттиз метрга борадиган ажойиб дарахт эфиримизни тортди.

Биз ўрмон олдида тўхтаганимизда, бундай дарахтларни йигирма йил аввал келганимизда кўрмаганимизни йўлбошловчимизга айтдим.

— Тўғри, бу дарахт бизда сўнгги ўн-ўн беш йил ичидан кўпайди, — деди мезбонимиз. — Эвкалипт деб эшитганмисиз? Австралияда кўп ўсади. Олимларимиз синовдан ўтказиб, эвкалипт бизнинг иқлимимизда ҳам яхши ўсишини аниқлашибди. Тез бўйга тортар экан, ёғочи биносозликка жуда керак. Илдизи балчиқни йўқотар экан. Барги билан гулидан дорилар тайёрланаркан.

Эвкалипт дорилар бизда ҳам борлигини эсладим. Узи жуда ҳам чиройли дарахт экан. Танаси оппоқ, барглари зумраддай тоза. Қаранг, бу дарахт ҳам мамлакатнинг ҳуснига ҳусн қўшади, ҳам қурилиш материали, ҳам доривор, ҳам тупроқнинг таркибини яхшилайти.

Илгари бизда бунга ўхшаш яхши дарахтларни йўқотиб юборган калтафаҳмларга нисбатан уларни ҳатто Австралиядан, Жанубий Америкадан олиб келиб кўпайтираётган ҳиндистонлик дўстларимизнинг доно ишлари қай даражада ибратли!

ТАРИХ, ДИН ВА АХЛОҚ

Жамна дарёсидаги бир эски кўприкдан ўтаётганимизда машинамизни тўхтатиб, озгина ҳақ олишди. Бу менга ғалати туюлди. Шунда йўлбошимиз тушунтирдикки, бу кўприкнинг эгалари бор, улар йўловчилардан олган пулларига ўтган асрларда қурилган шу тарихий

кўприкни таъмирлаб, аслидай яхши сақлашади. Шунда мен кўприк учун олинган ҳақ ҳалол эканини тушундим.

Ҳинд уммони бўйидаги Махабали Пурам, Хача Пурам деган қадимий ибодатхоналарга бордик. Бу ерда ҳам озгина ҳақ тўлайсиз ва пойабзални ечиб ичкарига кирасиз. Минг йил олдин тарашланган тош ҳайкаллар ва гаройиб саждагоҳлар томчилардан тўпланиб кўл бўлган маблағлар ҳисобига ораста сақланади, нураган жойлари дарҳол таъмирланади.

Айниқса, Деҳлидаги Мирзо Ҳумоюн мақбарасига, Аградаги Тожмаҳалга, Искандардаги Акбар боғига, Фотиҳпур — Секридаги пойтахт — Музейга ҳар куни юз минглаб одам пул тўлаб киради. Бутун дунёдан келувчи туристлар ҳам давлатга катта даромадлар беради. Бу даромадлар умумий «қозонга» тушиб йўқ бўлиб кетмайди, балки шу тарихий обидаларни аслидай гўзал ва обод қилиб сақлашга сарфланади.

Йигирма йил давомида Деҳли ва Аграларга уч марта борган бўлсам, ҳар сафар Мирзо Ҳумоюн ва Акбаршоҳ мақбараларининг нураган жойини таъмирлаётган уста сангтарошларни, катта боғ ҳовлиларида эса майсазорларга зеб бериб, дарахтларни парвариш қилиб юрган ўнлаб боғбонларни кўраман. Айниқса, кейинги борганимда Тожмаҳал ва Акбар боғи кўзимга аввалгидан ободроқ кўринди. Чунки Ҳиндистоннинг ўлмас фарзанди Индира Ганди умрининг охириги йилларида бу обидаларга алоҳида эътибор берган экан.

Искандардаги Акбар боғи бундан тўрт юз йил олдин барпо этилгани тарихдан маълум. Акбар ўзининг дини илоҳийсини кашф қилган кезларда фақат инсонга эмас, табиатдаги жониворларга ҳам раҳм-шафқат кўрсатишга интилади. Унинг махсус фармони билан ов қилиш маън этилади. Искандардаги боғда Акбар қўлга ўргатилган кийикларни асрайди. Бунга яхши биладиган Индира Гандининг ташаббуси билан орадан тўрт аср ўтгач Искандардаги Акбар боғига «антилопа» деб аталадиган қизғиш рангли гўзал кийиклар олиб келинади. Атрофи баланд деворлар билан ўралган дарахтзор ўтлоқда, Акбар мақбарасини ўраб олган икки юз гектарлик улкан боғда кийиклар худди тоғ ўрмонларида юргандай осойишта ўтлаб юришибди. Мен ўттизтача кийик санадим, аммо ҳаммасининг ҳисобига етолмадим. Боғбонлар кийиклар орасидан ўтиб бориб, дарахтларга ишлов беришяпти. Кийиклар ҳеч кимдан ҳуркмайди.

Бу менга табиат билан инсон орасидаги меҳру оқибатнинг тимсолидек туюлди. Акбар мақбарасига кирганимизда унинг мармар қабри устига олтиндай товланиб турган тўқ қизил рангли зарбоф барқут ёпиб қўйилганини кўрдик. Мезбонлар: «Бу олтин барқутни Индира Ганди тақдим қилган» дейишди.

Улуғ ҳинд қизининг Акбарга қилган ноёб совғаси тасодифий эмас. Германиянинг Франкфурт шаҳрида чиқадиган газета И. Ганди билан қилган бир суҳбатида «Сиз Ҳиндистоннинг қайси ҳарбий ғалабаларидан ифтихор қиласиз?» деган саволни беради. И. Ганди ўз жавобида Акбарнинг ғалабаларидан ифтихор қилишини айтади, унинг узоқни кўра олган доно ва бағрикенг сиймо бўлганини таъкидлайди.

Қарангки, Акбар билан Индира Ганди бошқа-бошқа давр, бошқа диний эътиқод вакиллари бўлсалар ҳам уларнинг руҳлари асрлар довоми оша энг баланд маънавият чўққисига кўтарилганда бир-бирлари билан учрашади. Бу чўққи — улуғ сиймоларга хос муқаддас имону эътиқоддир.

Дин инсондаги ҳалол ва муқаддас туйғуларни илоҳий кучлар ва тангрилар паноҳида асраб-авайлашга интилганда биз бу интилишга теран ҳурмат билан қараймиз. Чунки имону эътиқод муқаддас поклик ва фидойиликни талаб қилади. Биз ватанни муқаддас деб биламиз. Лекин ватан — мавҳум тушунча эмас. Унинг табиати, тарихи, озодлиги, мустақиллиги, истиқболи — ҳаммаси биз учун муқаддасдир.

Энг маънавий қашшоқ одамлар — муқаддас туйғулардан маҳрум бўлган шахслардир. Дилида муқаддас туйғуси қолмаган имонсиз одам ҳеч қандай ёвузликдан қайтмайди.

Кўп минг йиллик тарихи давомида бунинг ҳаммасини тажрибадан ўтказган Ҳиндистон ўз халқининг дилидаги муқаддас туйғуларни илму фан ва дину имон кучи билан мумкин қадар асраб-авайлаб сақланаётганини жуда кўп мисолларда кўрдик.

Майсорнинг қадимий ибодатхонасида Ҳинд тангриси Шиванинг ҳайкали олдида ибодат қилаётган одамларнинг юз-кўзларидаги поклик ва имону эътиқод кучи ёдимда қолди. Шива ҳайкали минг йиллик манго дарахти соясида ўрнатилган. Ибодатга келганлар шу манго дарахтини ҳам муқаддас деб биладилар, уни парваришлаб, асраб-авайлайдилар. Тирноққа зор оналар манго дарахти шохига ранг-баранг ипак қатимларини боғлаб

кетар эканлар. Ниятлари ушалгандан сўнг келиб ўз ишак қатимларини ечиб олаётган бахтли ёш оналарни ҳам кўрдик. Ахир фарзанд ҳам табиат маҳсули эмасми? Шу табиат тимсоли бўлган минг йиллик манго дарахти ёш аёлга ўз муқаддас меваси билан мадад берган бўлса не ажаб!

Мадрасда баланд тепалик устида турган муҳташам католик черковини кўрдик. Буни португаллар ва инглизлар қурган эканлар. Черковда ибодат бўлаётганини узоқдан кўриб, «инглизлар ҳали ҳам бор экан-да» деб ўйладим.

Лекин яқин борганда ва черковга кирганда руҳонийлар ҳам, ибодат қилаётганлар ҳам қорачадан келган ҳиндлар эканини кўрдик. Айниқса, мамлакат жанубида католик динини астойдил қабул қилган, черковларда чин ихлос билан ибодат қилаётган юз минглаб ҳиндлар борлигини эшитдик.

Шаҳару қишлоқларда, уй ва кўчаларда биз кўрган аҳолининг ҳаммаси бир халқ, бир ирққа мансуб бўлган ҳиндлар эди. Фақат ибодатхона, черков ёки мечитга борганда уларнинг қайсиси қандай динга мансублигини пайқайсиз. Бошқа жойда бирини биридан фарқ қилолмайсиз. Чунки кўпчилик халқ бир-бирларининг диний эътиқодларига ҳурмат билан қарашга ўрганган. «Худо олдида ҳаммамиз тенг!» деган эътиқод эл-юртнинг онгига синган.

Ҳиндистоннинг ҳамма жойида турли диний эътиқод вакиллари Акбарни доим эҳтиром билан тилга олганларига гувоҳ бўлдик. Чунки бутун мамлакатда кенг тарқалган имону эътиқодлар тенглиги ва барча динларга баробар ҳурмат Акбар даврида теран илдиз отганлигини ва шу маънавий илдизлар ҳозиргача яхши ҳосил бериб келаётганини жуда кўп одам билади.

Тарих ва динга тўғри муносабат халқни қуруқ сиёсатбозликдан, мафкурабозликдан, тўрт томондан ғоявий душман излаб, ҳадик ва қўрқув ичида яшашдан асрар экан. Энг муҳими, тарих билан диннинг одоб ва ахлоқни маҳкам тутишга ёрдам берадиган томонларидан қандай оқилона фойдаланиш мумкинлиги Ҳиндистонда кўзга яққол ташланиб туради.

Албатта, ахлоқи бузуқлар ҳамма юртда, жумладан, Ҳиндистонда ҳам бор. Аммо мамлакат бўйлаб саёҳат қилганингизда кўрган юз минглаб одамларингиз улар ҳақида эмас, кўпчилик халқ тўғрисида сизга маълум бир тасаввур беради.

Деҳли, Бангалор, Мадрас — ҳар бирида олти-етти миллиондан ортиқ аҳоли, шунга яраша беҳисоб машина ва мото. Кўчалар тўла одам, лекин бир-бирини итарган, туртган, бири-бирига қўлини пахса қилиб бақирган одамларни кўрмадим. Шарқона одоб, камсуқумлик, бир-бирига йўл бериш, ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳаёни маҳкам тутиб, овозини кўтармай сўзлашиш — кўпчиликка хос одат тусига кирган. Машина-ю, велосипедлар кўчага сиғмай кетади, бири-бирига кўндаланг келиб қолади. Шунда ҳам кўплари қўли билан «майли, сиз ўтақолинг» дегандай ишора қилиб, йўл беради. Қийинчилик бежанжал бартараф бўлади.

Одамларнинг асаби бутунлиги, ҳаёли ва босиқ-вазминлигига яна бир сабаб — Ҳиндистон халқи орасида ичкиликбозликнинг йўқлигидир. Албатта, юқори табақанинг пулдор бойваччалари ресторанларда арағу коньяклар ичиб кайфу сафо қилади. Лекин бундай ичадиганлар хали халқнинг ярим фоизини ҳам ташкил этмайди. Қолган тўқсон тўққиз ярим фоиз аҳоли ароқ нималигини билмайди. Бу фақат мамлакатнинг иссиқ иқлимига боғлиқ эмас, балки минг йиллардан бери анъана бўлиб келаётган яшаш тарзи ва ахлоқ мезонларининг яхши сақланаётгани туфайлидир.

Мирзо Бобур ҳам Ҳиндистонга келиб ичишни ташлагани, хумда куч йиғиб ётган майларга туз солдириб, уларни сиркага айлантиргани тарихдан маълум. Бобур хатарли жанг арафасида ичкилик одатини синдириб, кўпчилик олдида ичишда тавба қилган, таъсирли бир шеър ёзган, ундан ибрат олган уч юз беку навкар ўша куниеқ май ичишни ташлаган экан. Эртаси кун жангда ғалабага эришилгандан кейин буни ҳалқуми тозаликнинг шарофати деб билган Бобур бутун мамлакатда ичкилик тайёрлашни ҳам, сотишни ҳам, ичишни ҳам маън этадиган махсус қонун чиқаради.

Ҳинд халқининг азалий ахлоқий мезонларига мос туширган бу қонун ҳам жамиятни ичкиликбозлик иллагларидан омон сақлаш ишига қўшилган яхши тарихий ҳисса деб баҳоланиши мумкин.

Ҳанузгача шу яхши анъана давом этиб келаётгани бизни ўз машиналарида узоқ-узоқ жойларга олиб бориб келган ҳинд шофёрларининг нечоғли асаби бутун ва хушёр йигитлар эканлигида ҳам кўринди.

Банголордан Майсорга бир кунда бориб келдик, яъни 550 чақирим йўл босдик. Йўлда учраган пасту баланд тоғлар ва адирлар Шимолий Кавказни, Бештов,

Темиртов атрофларини эслатади. Бурилишлар кўп, йўл тор. Қайтишда қоронғи тушиб қолди. Қатнов кучли. Катта юк машиналари ўткир чироқларини ёқиб ўтишадди. Беш юз эллик чақирим масофада, тоғ йўли ва туман тушганига қарамай, биронта авария кўрмадик. Деҳлидан Агра ва Фотиҳпур Секригача уч юз чақирим. Машинада¹ бир кунда олти юз чақирим йўл босдик. Қайтишда яна қоронғи тушиб қолди. Сийрак туман бор эди. Йўллар тор, лекин бу сафар ҳам шунча узоқ йўлда бирорта талафот кўрмадим. Бу — одамлардаги имон ва асабнинг мустаҳкамлигидан, халқдаги ҳушёрлик, ароқ нчмасликнинг шарофатидан, деб ўйладим.

Йигитлар билан қизлар, эрлар билан аёллар орасидаги муносабатлар ҳам одоб-ахлоқнинг яхши сақланганини кўрсатиб туради. Деҳли — пойтахт, унда бутун дунёдан келган одамларни кўрасиз. Сари кийган назокатли ҳинд аёллари уларнинг орасида кўзга тез ташланади. Банкка пул алмаштириш учун кириб кетган ҳамроҳларни кутиб, Деҳлининг серқатнов жойида анча вақт туриб қолдим. Йўлқадан етти-саккиз одам ўтса, шундан фақат бир-иккитаси аёл, қолган олти-еттитаси эркаклар. Сабаби шуки, ҳинд аёллари оғир ишларда ишлатилмайди, болажон бўлишади, уй бекалари кўпчиликни ташкил қилади. Кўча ишини кўпроқ эрлар қилади. Бу шарқона одат бир вақтлар бизда¹ ҳам кучли эди. Шу эсимга тушди-ю, аёлларни оғир ишлардан озод қилиш — энг юксак одамийликка киришини ўйладим.

Ҳиндистонда менга ёққан яна бир шарқона одат шуки, кўча-кўйда нотаниш эркакнинг ўтиб бораётган қиз-жувонларга гап қотиши ёмон одобсизлик саналади.

* * *

Қиш ойларида Ҳиндистонда ҳам гоҳо туман тушар экан. Шу сабабли эрталаб 8 да Ҳайдарободдан Деҳлига учадиган самолётимиз тўрт соатга кечикди. Ҳайдаробод ҳам уч миллион аҳолиси бор катта шаҳар. Шунга яраша аэропортида ҳам одам кўп. Бизнинг самолётимиз уч юз киши оладиган аэробус экан, талай йўловчи аэропортга йиғилиб келди. Лекин бари бир тикилинч сезилмади. Чунки ахборот яхши йўлга қўйилган. Кўп йўловчилар уйларидаги шахсий компьютерлар ёрдамида рейсларнинг қанчага кечикаётганини дақиқа сайин аниқ билиб ўлтиришади. Компьютери йўқлар аэропортга келиб қолган бўлса, ҳаммага кўринадиган баланд жойларга эълон берувчи зангори экранлар қўйиб қў-

йилган. Қайси рейс қачон учишини ёки қанчага кечикаётганини йирик-йирик ҳарфлар воситасида экранларга нур билан ёзиб эълон қилишади.

Ҳаммага етарли миқдорда креслолар қўйилган. Шуларда ўлтириб, зангори экранни кузата бошладик.

Эълонлар ораллиғида қисқа-қисқа мультфильмлар ёки ғалати рекламалар бериб туришади, бу, албатта йўловчиларни зериктирмаслик учун.

Эрталаб нонушта қилмай чиққан эдик. Қорин оча бошлади. Шу пайт зангори экранда эълон берилди: «Ҳайдарободдан Деҳлига учмоқчи бўлган, лекин обҳаво сабабли кечиктирилган 756-чи рейснинг йўловчилари самолётда ейишлари керак бўлган нонушталарни ҳозир аэропорт ошхонасида тановул қилишлари мумкин. Бунини хоҳлаганлар иккинчи қаватнинг ўнг қанотидаги залга марҳамат қилсинлар». Эълон такрорланди.

Айтилган жойга бордик. Худди самолётдаги каби кичик патнисчаларда аёло даражали икки хил нонушта. Бир хили ўткир мурчлар солинган ҳиндча таомлар, иккинчиси товуқ гўшти, апельсин шарбати каби бизга мос овқат. Охирида сутлик-сутсиз кофе ёки ҳинд чойи.

Икки юздан ортиқ йўловчи худди маҳалла-қўйда эрталабки ошга келган одамлардек тиқилинч қилмай, одоб сақлаб нонушта қилишди. Бу орада самолёт учадиган вақт ҳам яқинлашди. Қаранг, «Аир Индия» компанияси шу кичик ташаббус билан, аввало, ўзининг ишини сн-гиллатди — икки юзта нонуштани самолётга ортиб чиқишга, яна шунча юкни ҳавода кўтариб учишга ҳожат қолмади. Компания шу билан анча куч ва маблағ тежади. Айниқса, биз йўловчилар учун бекор зерикиб самолёт кутгандан кўра вақтида нонушта қилиб кайфимизни сал кўтариб олганимиз яхши бўлди.

Кечки дам олиш соатларида улкан боғларда аҳолининг сайру томошаси қандай ташкил қилинишига онд бир лавҳа ёдимда қолди.

Деҳлидан минглаб чақирим жанубда, чет ўлка ҳисобланган Майсорда машҳур бир томошабоғ бор экан.

Улкан дарё тўғонининг этагида барпо этилган бу боғда юздан ортиқ хилма-хил фавворалар бор экан. Анвои чаманзорлар, гуллаб турган гўзал дарахтлар орасидан ўтган чиройли хиёбон ва йўлкалар ниҳоятда орас-та. Улар худди шу бугун қуриб битирилгандай янги. Ҳолбуки, Майсор боғи олтамиш йил бурун бунёд этилганини айтишди...

Фавворалар нур ёрдамида ранг-баранг тусга кириб товланади.

Энг зўр фаввора «Раққоса» деб аталар экан. Нур ва сув ўйини саҳнадаги санъаткор раққосани эслатиши рост. Қоронғи тушганда минглаб томошабинлар амфитеатр шаклида ўрнатилган курсиларда ўлтириб, фавворанинг «рақсини» томоша қилар эканлар. Одамларнинг серзавқлигини қарангки, фаввора рақси авжига чиққач пайтда худди тирик санъаткорни олқишлагандай «О-оо!» деб офарин айтишади.

Нур ўйини яхши кўриниши учун томошани қоронғи тушганда бошлашар экан. Йўл бошловчимиз билан беш киши эдик. Боғ йўлкаларини беш-олти минг кишилик томошабин тўлдирган. Тўрт томон ясан-тусан одамлар, кўплари ёшлар. Бирпас ўлтириб томоша қилгим келди. Курсилардан бирида ағрайиб ўлтириб, ҳамроҳларимни йўқотиб қўйдим.

Одам кўплигидан уларни қайта тополмадим. «Машиналаримиз қолган жойга қайтганда учрашармиз» деб ўйладим-да, бир ўзим кўп минг кишилик издиҳом орасида айланиб юрдим. Шунда мени фавворалар рақсидан ҳам ортиқроқ қойил қилган нарса — сайр қилиб юрган издиҳомнинг одобу ахлоқи бўлди.

Минглаб йигитлар орасида бирорта мастини, ширакайф бўлиб қизларга шилқимлик қилганини кўрмадим. Ҳолбуки, боғ сайрида назокатли гўзал қизларнинг кўплиги ақлни шоширар эди. Йигит-қизларнинг жуфт-жуфт бўлиб юрганлари ҳам жуда кўп. Саккиз-ўн яшар болаларини олиб келган эр-хотинлар ҳам бор.

Издиҳом қанчалик кўп бўлмасин, тикилинч ёки урсур йўқ. Чунки ҳамма тартиб сақлайди, худди бир маҳалланинг одамларидай одоб билан муомала қилади. Бу ерда ҳам маҳалла-кўй тартиби ҳукмрон.

Боғ ва фаввора томошаси ҳафтада икки кун уч соатдан бўлиб дурустгина ҳақ тўлаб кириларкан. 80—100 чақирим йўл босиб, машиналарда келишар экан. Мақсад, боғ ва фавворалардан завқ олиш бўлгани учун, ҳамма келганлар бир-бирларига иложи борица яхши муомалада бўлишлари табиий.

Тарихий анъаналар яхши сақланса ва халқда имону эътиқод бутун бўлса, одамларнинг табиатга ҳам, бир-бирларига ҳам меҳру оқибати кучли бўлар экан. Шунинг натижасида одобу ахлоқ ҳам доимо табиий ва тарихий илдизлардан озикланиб, мустаҳкамланиб борар экан. Ҳиндистон сафаридан ва Майсор боғидан чиқарган бир хулосам шу бўлди.

ТИЛЛАР ВА КИТОБЛАР

Ҳиндистондаги ибратли ишларга бизнинг ҳавасмиз келгани каби, мезбонларимиз ҳам бизда амалда оширилган яхши ўзгаришларга ҳавас билан қарашади.

Ҳиндистонда ҳам тиллар кўп. Барча халқ ягона ҳинд миллати саналса-да, гужарат тилини Бенгалиядагилар тушунолмайди, панжоби ва ҳиндистони тиллари ҳам ҳар бири ўзича мустақил. Биз жанубий ўлкаларга борганимизда, Мадрасда кенг тарқалган тамил тили бангалор ва Майсордаги каннада тилига ўхшамаслигини айтишди. Ҳайдарободда яна бир мустақил миллий тил — телегу кенг тарқалган экан. Кашмирда — кашмир тили, Панжобда — панжоби деган яна бир тил. Бу тилларнинг ҳар бирида 30 миллион, 40 миллион, гоҳо бундан ҳам ортиқ аҳоли сўзлашади.

Давлат мақоми фақат ҳиндистони билан инглиз тилига берилган. Бошқа тилларда сўзлашувчиларни бу ҳол қаноатлантирмайди. Чунки улар тамил, телегу ёки каннада тилларида ҳам китоблар, газета ва журналлар чиқишини истайдилар. Бу жиҳатдан бизда миллий тилларга кенг имконият берилганлигини улар ўзлари учун улкан бир ибрат деб биладилар.

Мадрас ва Бангалорда тамил, каннада қавмига мансуб профессорлар суҳбатда бўлди. Улар: «Бизда ҳали саводсизлар жуда кўп, — дейишди. — Ўз она тилида ўқиб-ёза оладиган тамиллар, телегулар аҳолининг 15—20 фоизини ташкил қилади, холос. Қолган 80—85 фоиз аҳоли китоб ўқиёлмайди. Шунинг учун китобларимизнинг, журналларимизнинг тиражи жуда оз. Аҳолимиз 40 миллион, аммо китоб тиражи икки мингдан ошмайди».

Деҳлига қайтганимизда китоб магазинларига кирдик. «Оксфорт буук» деган машҳур китоб магазини тарихий китоблар билан савдо қилишини билардим. 1983 йилда Деҳлига борганимда шу магазиндан Абдулфазл «Акбарномаси»нинг ҳар учала жилдини инглизча таржимасидан олиб кетган эдим. Ҳашир жуда яхши, танқидий матн аъло даражада тайёрланган. Лекин жуда қimmat. Уч жилдлик «Акбарнома»ни беш юз рупийга олдим¹. Шу беш юз рупийга бизда палон пул турадиган чарм камзул олиш мумкин эди. Бироқ менга камзулдан кўра китоб зарурроқ бўлгани учун, қimmatлилига қара-

¹ Уша пайтда 21 рупий 1 АҚШ долларига алмаштириб оларди. 500 рупий 23 долларга тўғри келарди.

май сотиб олдим. «Авлодлар довони» романини ёзганимда жуда иш берди.

Ушанда «Ойини Акбари» («Акбар низомлари») деб аталадиган китобга пулим етмади (315 рупий экан). Кейин унинг форчасини шарқшунослик институтидан топдим. Акбар давридаги нарх-наволар, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳақидаги қомусий маълумотларни форсчадан ўзим таржима қилиб фойдаландим.

Орадан салкам етти йил ўтгандан сўнг Деҳлидаги «Оксфорд буук» магазинига яна кирсам, «Акбарнома»нинг ўша инглизча нашри ҳали ҳам турибди. Қиммат бўлгани учун кам сотилар экан. «Бир йилда кўпи билан беш юз-олти юз нусха кетади» деди магазин мудири.

Бу гал магазинда Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»си ва Жаҳонгирнинг «Тузуки Жаҳонгири» китоблари ҳам яхши инглизча нашрларда сотилмоқда экан. «Хумоюннома» ўзимизда бор бўлганлиги учун олмадим, «Тузуки Жаҳонгири»дан битта олдим. Бир жилд бўлгани учун нархи 140 рупий экан.

Лекин нарх китобнинг ички мазмунига қараб ҳам қўйилса керак. Чунки шу китоб магазинида «Бобурнома»нинг бир эмас, иккита инглизча нашри сотувда бор экан. Муқовасида Бобурнинг энг яхши суратлари берилган, ҳажми «Тузуки Жаҳонгири»дан катта эмас, аммо «Бобурнома»га қарийб икки баробар ортиқ — 215 рупий нарх қўйилган. Ичимда Мирзо Бобур учун фахрланиб қўйдим, чунки унинг инглизча нашрлари икки аср давомида ўн мартадан ортиқ чоп этилган. Шунга қарамай, «Бобурнома»нинг қадр-қиммати ҳамон юксак эканки, унинг ҳар нусхасини 215 рупийга сотиб олувчи ҳинд китобхонлари бор экан. Акс ҳолда китоб магазини бундай баланд нарх қўймаган бўлар эди.

Ҳинд ноширлари билан учрашганимизда матбаа ишининг сифати, китобларнинг нархи ва тиражи тўғрисида мулоҳаза юритдик. Деҳлидаги энг катта нашриётлар федерациясининг раиси жаноб Гулоб Вазирони:

— Сизларда саводхонлар кўп, китоб яхши ўқилади, — деди. — Юз минг ёки ўн минг тираж тез тарқалиши биз учун афсонага ўхшаб кўринади. Чунки бизда энг яхши роман ҳам аввал минг нусха босилади, яхши кетса яна икки минг... Агар янги роман беш йилда беш минг нусха сотилса, биз буни муваффақият деб ҳисоблаймиз. Тираж оз бўлгани учун энг сифатли қоғоз берамиз, энг яхши муқовалар ишлатамиз, матбуотда рек-

лама қиламиз. Бунинг ҳаммаси — пул. Шунинг учун бизда китоб қиммат. Баланд нарх қўймасак, тираж оз бўлгани учун, нашриёт фойда ололмайди.

Суҳбат пайтида Москвадаги «Радуга» нашриёти чиқарган китоблар ҳам тилга олинди. «Бобур» романимизнинг «Радуга» чиқарган ҳиндча наشري Янги Деҳли марказидаги китоб магазинларидан бирида сотилаётган экан. Аъло навли қоғозда, энг яхши муқовада чиқарилган бўлса ҳам, нархи баланд эмас — 28 рупий.

— Нарх жуда паст қўйилган, — деди Жоши номли ношир. — Муаллифни билмайдиган ҳинд китобхони аъло навли қоғозда босилган китобнинг нархи пастлигига қарайди-да. «Мазмуни заифми? Ўтмай қолган бўлса керак, шунинг учун арзонлаштирилганми?» деб ўйлайди. Аслида бундай эмас, албатта. Лекин «Бобур» романининг қизиқиб ўқилишини, унинг юз минглаб тиражда турли тилларда яхши тарқалганини ҳинд китобхонига етказиб берадиган биронта реклама чиқарилгани йўқ. Сизларда реклама ёмон йўлга қўйилган. Агар шу романи мен, дейлик, инглиз тилида нашр қилмоқчи бўлсам, аввал рекламасига зўр бераман. Ахир реклама қилса арзийдиган фактлар бор-ку! Бу роман рус тилида беш марта нашр этилибди, ўзбек тилида тўрт марта. Яна қозоқча, ҳинду, урду, бенгали тиллари... Жами тиражи миллиондан ошибди. Шунга қарамай сотувда йўқ, қайта чиқарилса китобхонлар яна олади, шундайми?

— Шундай.

— Бу фактларни инглиз тилида ўқийдиган китобхонларга айтиб берсангиз, роман ғарбда «бестселлер» деб аталадиган мароқли асарлар каби қизиқиш уйғотиши мумкин. Ана ўшандан сўнг мен бу романи энг яхши қоғозда чиқариб, нархини 80—100 рупий қўйсам ҳам, пулдор китобхон иккиланмай олади.

— Пулдор китобхон кўп эмас-да, мистер Жоши. Шунинг учун сиз нархи баланд китобнинг тиражини оз чиқарсангиз керак?

— Беш минг чиқарсам шунинг даромади менга ҳам, муаллифга ҳам етади.

Қанийди, бизда ҳам мана шундай ноширлар кўпроқ бўлса!

* * *

Сафардаги ўйларимни якунлаб айтмоқчиманки, халқлар ва мамлакатлар бир-бирларининг энг яхши тажри-

баларига қизиқиш билан қарасалар, уларни ўрганиб, саралаб, маъқул бўлганини қабул қилсалар, бундан ҳар икки томон ҳам, бутун башарият ҳам ютган бўларди. Денгизлар дарёлар сувидан пайдо бўлгани каби, умуминсоний қадриятлар алоҳида халқлар ва мамлакатларнинг маънавий тажрибасидан таркиб топади. Биз денгизни қанчалик қадрласак, унга обиҳаёт келтириб турган алоҳида дарёларни ҳам шунчалик қадрлашга бурчлимиз. Мазкур саҳифалар ана шу бурчни баҳоли қудрат бажариш нияти билан ёзилди.

1990.

АМЕРИКА КЎЗГУСИ

Кўзгу ҳамма юртда бор. Унинг хосияти шуки, мавжуд нарсани қандай бўлса шундай акс эттиради.

17 кун Америка Қўшма Штатларида яшаб, унинг кўзгусида ўша ердаги ҳаётни кузатдик. Айни вақтда, ўзимизнинг қиёсий аксимизни ҳам шу кўзгуда кўриб, унутилмас таассуротлар ва ўйлар билан қайтдик.

У ерда энг биринчи ўй — ҳар бир одамни мумкин қадар яхши ўқитиб, тарбиялаб, малакали мутахассисга айлантириш, шу йўл билан инсоннинг фаровон ҳаёт кечиришига асос яратиш. «Аввал социализмни қуриб олайлик, кейин алоҳида одамга эътибор берамиз». ёки «аввал иш, кейин ўқиш» деган гаплар қуруқ сафсата эканини бизнинг тарихимиз кўрсатди. Халқнинг билими, савияси, фаровон ҳаёти — унинг таркибига кирган алоҳида одамларнинг таълим, тарбия, малака ва турмуш даражаси билан белгиланади. Шунинг учун алоҳида одамга катта эркинликлар, ҳақ-ҳуқуқлар бериш, илму маърифатни эгаллаши учун барча имкониятларни яратиш — илғор мамлакатларни олдинги марраларга олиб чиққан энг асосий омил бўлмоқда. Халққа жон куйдириб шу ҳақиқатларни айтганлиги учун ваҳшиёна ўлдирилган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратлар халқ таълимини, илму маърифатни биринчи ўринга қўйиб тарғиб қилганларида қанчалик ҳақ бўлганларини ҳозирги Американинг тажрибаси менинг кўз ўнгимда қайта-қайта тасдиқлагандай бўлди.

Чунки бизнинг Америкага боришимизга ҳам узоқ Сиэтл шаҳридаги дорилфунун талабаларининг билимга, жумладан, ўзбек тили ва маданиятини ўрганишга бўлган интилишлари туртки берди.

Америка биздан қанчалик узоқда жойлашгани Тошкентдан Москвага, ундан Ирландия ва Канада орқали Нью-Йоркка учиб борганингизда билинади. Самолётлар сал кам ўн беш минг чақирим йўлни босиб ўтгунча одам толиқади. Бунинг устига вақтдаги катта фарқ зилдай юк бўлиб тушади — Тошкентда эрталабки соат 10.00 — Нью-Йоркда 19.00 га тўғри келади. Нью-Йоркда бир тўхтаб, Американинг шимол ғарбида — Тинч уммон бўйида жойлашган Сиэтлга етгунча яна беш минг чақирим йўл босдик. Глобусга қарасангиз, ер куррасининг Тошкентга қарама-қарши турган ғарбий ярим шарни марказида Сиэтл турибди. Тошкентдаги эрталабки соат 10 — Сиэтлдаги кечки соат 22.

Американинг энг машҳур тарихий шахсларидан бўлган Вашингтон номига қўйилган улкан дорилфунунда ўзбек тили ва маданиятини ўрганаётган америкаликлар борлиги кишини беихтиёр қизиқтиради. Шу туфайли биз Сиэтл дорилфунунда ўзбек тилини ўргатадиган факультет декани Профессор Ильза хоним Сиртаутас билан танишдик. Ильза хоним сўнгги марта Тошкентга келганида бизнинг уйимизга ташриф буюрган ва ўзи декан бўлган дорилфунунда ўзбек тили ва адабиётини ўрганаётган талабалар билан учрашиб, лекциялар ўқишга мени таклиф қилганди. «Лекцияларни эркин суҳбат тарзида фақат ўзбек тилида ўқийсиз, ўз ижодий тажрибангиздан ҳам сўзлаб берасиз, қийинроқ жойларини инглизча таржима қилиб турадиган ассистентимиз бўлади», — деди.

Таклифни қабул қилишдан олдин шундай узоқ масофаларни қандай босиб ўтишимни ўйладим. Ёнимда таржимон бўлмаса, тил билмасам... Ёлғиз ўзим... ёшим олтмишдан ошганда... Тўғри бўлармикин? Бу гапга жавобан Ильза хоним: «Истасангиз, рафиқангиз София хоним билан бирга боринг, икковингизни таклиф қилиб виза юборамиз, — деди. Чиндан ҳам, таклифнома икки кишига келди.

Нью-Йоркда халқаро аэропортдан маҳаллий аэропортга ўтишда мушкул вазиятлар бўлди. Бизни кутиб олган ватандошимиз Неъматулла ака Сиэтлга билет сотадиган жойга бошлаб бормаганда, ўзимиз тополмас эдик. Аэропортга унча узоқ бўлмаган Холидай—ЭНН деган ҳашаматли меҳмонхонага жойлаштириди-да, ишни зарурлигини айтиб жўнаб кетди.

Аэропорт яқин, шаҳар сершовқин, ҳаво иссиқ ва дим, аммо меҳмонхона бўлмалари салқин ва жим-жит. Де-

вор-деразалар товуш ўтказмайдиган қилиб ишланганини, салқин ва тоза ҳаво берадиган кондиционерлар борлигини шундан сездик. Нью-Йоркда сершовқин, ҳавосидим кўча бўйларидаги қайси бинога кирмайлик, меҳмонхонадаги каби салқин ва жимлик. Шаҳар биноларини шовқин ўтказмайдиган қилиб қуриш одат тусига кирган экан.

Инсон соғлигини сақлашга хизмат қиладиган яна бир муҳим кўрсаткич — ичимлик сувларига хлор солмаслик. Жўмраклардан келадиган сувлар марказий ҳавзаларда соғлиқ учун мутлақо безарар бўлган биологик усул билан тозаланаркан. Хлор чойдишлар тагига ўтириб қасмоқ боғлагани каби, одамларнинг томирларига ҳам ўтириб, қон йўллари бекитади, умрни қисқартиради. Шунини шифокорларимиз билади. Келажакда сувни тозалашда хлордан воз кечиш керак, деган ўй қайта-қайта хаёлимдан ўтди.

Шаҳар ҳавосини нисбатан тоза сақлашда машина моторларини тутун чиқармайдиган қилиб ишлаш ҳам— инсон соғлиғига ғамхўрликнинг бир ифодаси. Бутун дунёда сарфланаётган бензиннинг қарийб ярмини АҚШ истеъмол қилар экан. Машиналар шу қадар кўпки, шаҳар кўчалари торлик қилганидан Нью-Йоркдаги ўнлаб ерости тоннелларида минглаб машиналар юради. Махсус назоратчилар ҳамма машиналардаги моторларининг заҳарли газ чиқариш даражасини қаттиқ назорат қиладди. Тутун чиқармай ишлайдиган мотор бензинни икки баробар кам истеъмол қилар экан. Сотувда машина кўп, танлаш имконияти катта. Одамлар, албатта, бензинни кам ейдиган, мутлақо тутун чиқармайдиган машиналарни кўпроқ сотиб олишади. Шунақа машиналар хилланиб, кўпайиб боради-ю, заҳарли газ чиқарадиганлари истеъмолдан қолади. Шу сабабли машина қанчалик кўп бўлмасин, бир миллион аҳолиси бор шаҳарларда ҳам ҳаво тоза, нафас олиш енгил.

Айниқса, Сиэтлда биз турган қарағайзор маҳалла катта кўл бўйида, узоқдаги қорли тоғлар кўриниб турадиган хушманзара жойда эди. Икки қаватлик шинам уй кўкаламзор ҳовлиси, барча жиҳозлари ва ошхонаси билан дорилфунун томонидан ижарага олинган экан. Бу ерда биз худди ўз уйимизда тургандек, рўзғор тебратиб яшадик.

Маркет магазинларда ҳамма нарса бор, харид қилиш осон. Турган жойимизда эса уй бекасининг ишини осон қиладиган қулайликлар кўп. Шунинг учун рўзғор

иши тез битади. Қолган вақтда рафиқам Софияхоним ҳам дорилфунунга бирга бориб, машғулотларга қатнашиб юрди. Бунни талабаларнинг ўзлари илтимос қилишди. Чунки уларнинг орасида хотин-қизлар оз эмас. Уларни ўзбек аёлининг суҳбати қизиқтиради. Суҳбат доим ўзбек тилида бўлади. Тилимизни ўрганаётган талабалар учун ўзбек тилида машқ қанча кўп бўлса, шунча яхши.

Суҳбат мавзулари ва савол-жавоблар америкаликларнинг фикр доираси, илм-маърифатга қизиқишлари жуда кенг эканини кўрсатиб турарди. Масалан, бир суҳбатимиз ўзбек адабиётида Ғарб ва Шарқ мавзуси ҳақида бўлди. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonидан тортиб Бобур ва Акбарларнинг маънавий изланишларигача, Абдулла Қодирий ва Чўлпоннинг энг яхши асарларида миллий руҳ умуминсоний ғояларга йўғириб кўрсатилганидан тортиб бугунги ўзбек роман ва дostonларида халқларни бир-бирларига руҳан яқинлаштирувчи образлар яратилаётганигача... — ҳаммаси суҳбатдошларимни астойдил қизиқтирганини сездим.

Чунки улар ер куррасидаги ҳар бир қитъа, ҳар бир мамлакат қандай қизиқарли бўлса, ҳар бир халқнинг тарихи, тили, маданияти, бошдан кечирганлари ўшанчалик мароқли эканини яхши биладилар. Маърифат—шундай чексиз фазилатки, уни эгаллаганингиз сари, ҳали жаҳонда сиз билмайдиган миллатлар ва уларнинг сирли ажойиботлари беҳад кўп эканини билиб борасиз. Американи очган Колумб даври — жўғрофий кашфиётлар асри эди. Одамзод ўша даврда барча қитъаларни кашф этиб бўлди. Бундай буюк жуғрофий кашфиётлар даври энди қайтиб келмайди. Атомни кашф этиш ҳам инсон тарихида улкан бир босқич бўлди. Энди «этнос» деб аталадиган такрори йўқ миллатларни, бошқа кўп халқларга номаълум эл-юртларни ва уларнинг руҳий бойликларини кашф этиш, шу йўл билан умуминсоний маънавий қадриятларни кўпайтириб, янги тарихий босқичларга кўтарилиш — бугунги илғор тафаккурни ўзига жалб этаётган энг буюк муаммолардандир.

Миллатларнинг уйғониши — атом мағзидаги чексиз қудрат уйғонгандаги каби катта кучларни юзага келтиради. Бу кучлардан ғаразли мақсадларда фойдаланувчилар миллий уйғонишни миллий низоларга айлан-тириб, қандай катта вайроналиклар ва фожиаларга сабаб бўлаётганлиги биргина Қорабоғ ёки Ливан мисолида кўзга яққол ташланиб турибди. Атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланиш учун унинг барча хусу-

сиятларини ўрганиб, билиб иш юритиш катта илму маърифатни талаб қилади. Миллий уйғониш жараёнларини тинч мақсадларга ва халқаро ҳамкорлик ишига хизмат қилдириш учун ҳам ана шундай теран билимлар, юксак малакалар, катта маданият ва маърифат зарур.

Сиятда бизнинг ўзбек тили ва адабиёти бўйича ўтказган суҳбатларимизга қатнашган талабалар миллатлараро муносабатлар маданиятини эгаллашга астойдил интилаётган ёшлар эканлиги сезилиб турарди. Асли инглизлардан бўлган Каролина Соёр ва Жойс Смит, япониялик қиз Амико Никамура ёки Туркия ўғлини Урхун бир-бирларига ака-укадек муомала қилишади. Дарсдан кейинги соатларда ҳам мен уларни бирга кўраман. Бир оиланинг аъзоларидай иноқ яшайдиган турли миллат вакиллари бизда ҳам озэмас. Лекин гап иноқликнинг пировард натижаси ва самарасида.

Америка билан Япония бир-бирларига душман кўзи билан қараган Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳар икки томон ҳам кўп талафот кўрди. Лекин сўнгги ўн йилликлар давомида бу икки мамлакат халқлари бир-бирини яқиндан билди, душманлик ўрнини ҳамкорлик эгаллади. Илгари феодал қолоқликдан чиқолмай юрган япон халқи жуда кучли миллий юксалиш даврини бошдан кечирди. Бу халқнинг уйғонган кучлари урушга ва душманлашишга эмас, тинч мақсадларга йўналтирилди. Худди шу ишда АҚШ Японияга яқиндан ёрдам берди. Япония ҳозир дунёнинг энг фаровон, илғор ва бой мамлакатларидан бирига айланди. Техника тараққиётида Япония ҳатто АҚШ билан беллаша бошлади. Аммо америкаликлар японларга бахиллик қилганини сезмайсиз. Ҳасад эмас ҳавас, душманлик эмас пойга, мусобақа ҳар икки томонни тез ривожлантиради.

Дунёнинг қайси минтақасида нимаики тансиқ нарса бўлса, бу қимматбаҳо маҳсулотни олиб келиб, ўз аҳолисини бу неъматдан баҳраманд қилиш — америкаликларнинг иқтисодий ҳамкорлик бобидаги энг асосий қоидалари ҳисобланади.

Ильза хоним иштирокида ўтган суҳбатларимизда мен Ўзбекистоннинг дунё уммонларидан энг узоқда жойлашган ҳавоси қуруқ, офтоби сахий мамлакат эканини, биздаги қора кишииш каби узумларнинг 30 фоизигача глюкозаси борлиги, уларнинг майизини космонавтлар дармон дори тарзида истеъмол қилишини сўзлаб бердим. Меҳмонга келиб ажойиб меваларимизни татиб кўрган Ильза хоним «О, тенги йўқ, дунёда тенги йўқ!» деб

гапимни тасдиқлади. Дунёда тенги йўқ бундай неъматлар Ўзбекистонда оз эмас. Қани энди япон радиотехникаси ёки Туркия маҳсулотлари каби бизнинг ноёб неъматларимиз ҳам жаҳон бозорларига қимматбаҳо маҳсулот тарзида чиқарилса, бизга шуҳрат келтирмасмиди? Бунинг учун, аввало, жаҳон бизни, биз эса жаҳонни яқиндан билишимиз керак.

Сиэтлдаги барча суҳбат ва машғулотларимиз ана шундай ришталарни яқинлаштиришга қаратилди. Талабаларимиздан бири Москвадаги Америка элчихонасида ишлар экан. Келажакда у Ўзбекистонга келмоқчи ва Тошкентда АҚШ ваколатхонасини очиш имкониятларини ўргатмоқчи бўлди. Сора Дунган деган 18 ёшлик талаба қиз дам олиш куни «Тойота» машинасининг рулига ўлтириб, кўл атрофидаги ўрмонзорларда бизни сайр қилдирди. Унинг нияти — Тошкент дорилфунунига келиб ўқиш, келажакда — АҚШ билан Ўзбекистон яқин алоқа ўрнатадиган пайтларгача, ўзбек тилининг етук мутахассиси бўлиш экан.

Тинч уммоннинг нариги қирғоғида, ўн беш минг чақирим йироқда туриб бизга томон талпинаётган ёш қалблар кишида самимий эҳтиром ҳисси уйғотади. Қани энди бизнинг ёшларимизда ҳам чет тилларни, хусусан, инглизчани ўрганишга бўлган ҳавас ва интилиш шунчалик кучли бўлса! Ен қўшшимиз Хитойдан Америкага бориб ўқиётган талаба ва аспирантларнинг сони ҳозир қирқ мингдан ортиқ экан.

Тўғри, бизда ҳам чет элларга бориб ўқишни истайдиганлар жуда кўп. Жумҳуриятимиз ҳукумати бунинг учун ҳозир аввалги йиллардагидан бир неча баробар кўп маблағ ажратяпти. Лекин талаб катта, уни қондириш учун ташқи имкониятлардан ҳам фойдалана билиш керак. Инглиз тилини астойдил ўрганган ёшларимиз халқаро имтиҳонлардан яхши ўтсалар, Америка билимгоҳлари уларга стипендиялар тайинлаб, ўқиш харажатларининг катта қисмини ўз зиммаларига олишаркан. Мен Сиэтлда шу тарзда ўқиётган уйғур ва монғул йигитларни кўрдим.

Илму маърифатга астойдил интилган ёшларимизга чет элдаги ватандошларимиз ҳам ёрдам қўлини чўзишлари шубҳасиз. Биз Нью-Йорк яқинидаги Нью Жерси шаҳрида Абдуллаҳўжа Акбархўжа ўғлининг хонадошида уч кун меҳмон бўлдик. Унинг тўрт фарзанди бор экан. Ўғлининг отини Бобур қўйибди. Оталари марғилонлик. Ўттизинчи йилларнинг алғов-далғовларида Аф-

Ҳонистонга ўтиб жон сақлашган. Кейин америкалик бўлиб кетишган. Икки қаватли шинам уйлари, иккита газлама дўконлари, бир нечта машиналари бор. Абдуллахўжа энди 44 ёшга кирган, аммо сочига оқ оралаган, камгап ва вазмин йигит. Ўзбекистонни келиб кўрмаган бўлса ҳам, Ватанга меҳри бениҳоя кучли. Шунинг учун Ватандан яхши ният билан келган ҳар бир одамга қўлидан келган яхшилигини қилади. Икки йил бурун шоир Эркин Воҳидов рафиқаси билан борганда уч кун машинасида олиб юриб, ўзи рулда, Американи томоша қилдирган экан. Орол муаммоси билан борган Пирмат Шермуҳаммедов ҳам бир неча кун Абдуллахўжаникида турган. Бу ерларда ресторан, меҳмонхона ва такси жуда қиммат. Бизнинг пулга алмаштириб берилган долларлар ресторан ва таксиларга урвоқ ҳам бўлмайди. Биздан бир ҳафта олдин Ўзбекистондан борган яна икки ҳурматли меҳмон тўрт кун Абдуллахўжаникида меҳмон бўлишган. Абдуллахўжа ўзи машина ҳайдаб, уларни 300 чақирим наридаги Вашингтон шаҳригача олиб бориб келибди. Ҳолбуки, унинг ҳар бир соат вақти ҳисобли. Америкада «вақт — бу пул» дейдилар. Биз каби ватандошлар хизматида юриб кеткизган вақти унга хийла қиммат тушиши аниқ. «Мен Ватан учун вақтимни ҳам, бошқа нарсамни ҳам аямайман, — дейди Абдуллахўжа. — Келиб кетувчилардан яхшилик қайтмаса, худодан қайтар».

Худонинг ўйлаб беғараз яхшилик қилиш — Америка кўзгусида менга энг жозибали кўринган инсоний фазилатлардан бири бўлди. Сизда олтмиш ёшлардаги Шела хоним деган бир аёл бизнинг дорулфунундан малага ошириш учун борган аспирант йигитга ва унинг рафиқасига кўл бўйидаги икки қаватли чиройли уйининг ярмини олти ойга текинга бериб қўйибди. Ҳолбуки, шу жойнинг олти ойлик ижара ҳақи икки минг доллардан ортиқ бўларкан. Шела хонимга ёш ўзбекларнинг одоби ёқиб қолибди, «савоб бўлади» дейди у.

Саховатнинг тури кўп. Биз машғулот ўтказган беш қаватли муҳташам дорилфунун биноси «Денни Ҳол» деб аталади. «Ҳол — бино дегани бўлса, «Денни» қандай маънони билдиради?» — деб сўрадим. Денни — шу бинони ўз пулига қурган ва уни дорилфунунга ҳадя қилган сахий бойлардан экан.

Сал нарида яна бир муҳташам бинони бадавлат киши дорилфунунга ҳадя тарзида қуриб берибди. Олти қаватли бу мрамор бинога Вашингтон дорилфунунининг

катта телестудияси жойлашибди. Табиийки, бу бино ҳам ўз яратувчисининг номи билан аталади.

Бизда ҳам Улуғбек ва Шердор мадрасалари шу каби саховат билан қурилган эмасми? Ўзимизда қадимдан бор бўлган яхши анъаналарни бугунги илғор мамлакатларнинг илму маърифат йўлида орттирган яхши тажрибалари билан пайванд қилсак, муродга тезроқ етишимиз мумкин.

Афсуски, кейинги даврларда саховат тушунчаси бизда тўю маъракаларда, мумкин қадар кўпроқ одамларга ош бериш билан белгиланадиган бўлиб қолди. Бу анъанани қадрлаган ҳолда, савоб иш ва саховатнинг турлари жуда кўп эканини эл-юртга эслатиб туришимиз керак. Ахир энг улуғ саховат — халқни илмли, маърифатли қилиш йўлида кўрсатилган саховат эмасми? Чунки тўйиб еган ошингиз бир кунга етса, қалбингизга сингган илму маърифат бутун умрингизга етади, авлодларингизга ўтади. Буюк маърифатпарвар алломамиз Исмоил Бухорий минг йил бурун «илму маърифат йўлида қилинган бир соатлик меҳнат юз кунлик ибодатдан афзалдир» деб бежиз айтмаган.

Инсон неча миллион йиллик тараққиёт ва такомил йўлларини босиб ўтган. Ҳозир унинг энг юксак босқичига кўтарилган давридаги бир жисмоний ҳолат кишини ҳайратга солади. Инсон мияси бутун тана вазнининг ўртача 3 фоизини ташкил қилар экан, лекин ақл-заковат ва илму маърифат маскани бўлгани учун бутун танамиз сарф қиладиган барча кислороднинг ўртача 33 фоизи мияга берилар экан. Яъни, ақл-заковат ва илму маърифатнинг инсон миясидаги насибаси тана вазнига нисбатан ҳисоблаганда 11 баробар ортиқ экан. Инсон вужудининг миллион йиллик тараққиёти табиий равишда шунга олиб келган.

Илғор мамлакатлар ҳам мана шундай ҳаётий заруратни ҳисобга олиб, илму маърифатга эътиборни кучайтирганлари сари тараққиётлари тезлашмоқда ва халқ фаровонлиги ошмоқда. Ҳозир Фарбда Швейцария, Норвегия, Шарқда Япония, Жанубий Корея каби яхши тараққий этган мамлакатларда илму маърифатга, фан ва маданиятга ажратилаётган давлат бюджетининг маблағлари худди инсон миясига табиат ўзи ажратадиган кислород каби ошиб бормоқда. Шунинг натижасида халқда ўқишга эҳтиёж қанча кўп бўлса, дорилфунунлар шунча кўп очилади ва улар кўп талаба қабул қилади.

Бир миллион аҳолиси бор Сиэтл шаҳрининг бир

Ўзида ўн битта дорилфунун ишлаб турибди. Давлат ажратган маблағлардан ташқари бадавлат маърифатпарвар одамлар сахийлик билан қуриб бераётган бинолар ва ўқув харажатлари учун инъом қилаётган миллион-миллион пуллар билимга чанқоқ ҳар бир кишининг ташналигини қондиришга ва юксак малакали мутахассислар кўпайиб, бутун мамлакат тараққиётини тезлаштиришга имкон беради.

Илму маърифатни эгаллаш бутун халқнинг биринчи даражали иши эканини авлодларнинг онгига синдиришимиз керак. Чунки кечаги қарамлик асоратларидан қутулиш, фаровон ҳаётга етишиш ва илғор мамлакатлар қаторидан ўрин олишнинг ҳамма йўллари илму маърифат орқали ўтади.

1992.

АДАБИЙ АВЛОДЛАР ОҚИБАТИ

МУХТОР АВЕЗОВ ҚАНОТЛАРИ

Мухтор Аvezовнинг ёш адибларга кўрсатган ғамхўрлигини эсласам, афсонавий қуш Семурғ ёдимга тушади. Эртадан маълумки, Семурғ ниҳоятда қудратли бўлади, ҳимоясиз ёш қушларни қаноти устига ўтқазиб, энг хатарли жойлардан олиб ўтади ва мислсиз фидойиликлар билан уларни гўзал бир манзилга етказиб боради.

«Абай» романига Олий мукофот берилган, М. Аvezовнинг шухрати бутун дунёга ёйилган. У Америка қитъасига саёҳатга бориб келган, уни бир кўришга, бир оғиз сўзини эшитишга муштоқ ихлосмандлари кўпайган пайтлар эди. Мен ҳам унинг ана шундай ихлосмандларидан бири эдим. Уша кезларда Чингиз Айтматовнинг ilk қиссаси «Жамила» босилиб чиққан, Мухтор Аvezов бу истеъдодли ёш адибга порлоқ истиқбол йўлини кўрсатган эди. Буларнинг ҳаммаси Мухтор Аvezовнинг фақат қозоқ адабиёти манфаатлари билан чекланиб қолмайдиган бағрикенг адиб эканини кўрсатган ва бизнинг унга бўлган ихлосимизни янада оширган эди.

Шунинг устига, Мухтор Аvezов 1959 йилда Москвада бўлган Ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг ижодий муҳокамаларида қатнашиб, ажойиб нутқ сўзлади. Ушанда Мухтор Аvezов оғаларча ғамхўрлик ва ҳассослик билан таҳлил қилган асарларнинг бири «Уч илдиз» эди. Улкан адибнинг бу нутқи «Маҳорат мактаби» деган китобда босилган, кейинчалик унинг Олмаотада чиққан асарлари тўпламида нашр этилган.

Мухтор Аvezов ўшанда «Уч илдиз»ни адолатсиз танқидлардан дадил ҳимоя қилмаганда урқалтақ кўтариб юрадиган нохайрихоҳлар менга «ҳаётни бузиб кўрсатган ёзувчи» деган тамғани босиб, йўлимни бекитишлари мумкин эди.

Воқеа тушунарли бўлиши учун ўша пайтда вазиятнинг мураккаблашганига оид айрим тафсилотларни келтирмоқчиман.

Тошкентда ромanning қўлёзмаси муҳокама қилинганда Абдулла Қаҳҳор уни қўллаб-қувватлаган, Константин Симонов «Уч илдиз»нинг сатрма-сатр таржима-

сини ўқиб ижобий фикр билдирган эди. Москвада романни «Дружба народов» журнали маъқул кўрган ва декада сонида чоп этмоқчи бўлиб тайёрлаётган эди.

Лекин декада арафасида юқоридан берилган кўрсатма билан «Уч илдиз»ни «Дружба народов» журнаlining навбатдаги сонидан чиқариб ташлашибди. Бунинг сабаби — шахсга сиғиниш даврида ҳалол зиёлиларни бадном қилиб обрў ва мартаба орттирган Ҳакимов ва Эшонбоев типидagi одамларнинг нафратни келтирадиган қиёфаларда тасвирлангани эди. 1959 йилда бу тоифа одамлар ҳали кўп, аммо уларнинг шахсга сиғиниш давридаги кирдикорларини очиб берадиган романлар деярли йўқ эди.

Мана шу тоифа одамлар «Уч илдиз»нинг таржимасини «Правда» газетасида кўп йил ишлаган большевик адиба Анна Қараваевага ўқишга берадилар. Тахминимча, романининг «Дружба народов» журналидаги йўли бекилиши билан унинг шу адибага ўқишга берилиши орасида қандайдир ички алоқа бўлган.

Лекин Москвада бизга ён босадиган адолатли ёзувчилар ҳам бор эди. Декаданинг ижодий муҳокамаларни бошланишидан бир кун олдин менга Лидия Григорьевна Бать (Алишер Навоийнинг болалиги ҳақида қисса ёзган, адабиётимиз учун астойдил жон куйдирадиган адиба) менга телефон қилди:

— Анна Қараваева сизнинг романингиз тўғрисида салбий фикрда экан. Мен ярим соат мунозара қилдим, ижобий томонларини айтдим. Бироқ фикримга қўшилмади. Кимдир сизнинг тўғрингизда ёмон фикр туғдирганга ўхшайди. «Ғоявий жиҳатдан соғлом ёзувчи эмас» дейди. Сиёсий айб қўймоқчи бўлади! Бунга ҳеч ҳам йўл қўйиб бўлмайди! «Энди ўттиз ёшга кирган адиб, совет даврида тарбияланган... ўзингиз бир учрашиб, гаплашиб кўринг!» дедим. Охири шунга рози бўлди. Эртага эрталаб соат тўққизда Воровский кўчасидаги адабиётчилар уйига боринг. Ўзингиз ҳам унга тушунтиринг!

Анна Қараваева ёши олтмишдан ошган, сочлари оқарган йирик гавдали, салобатли аёл экан.

— Сиз нега бунақа роман ёздингиз? — деди дабдурустдан.

— Мен ўзим кўрган билганларимни ёздим, Анна Александровна. Бу менинг биринчи катта нарсам, тажрибам етишмаган бўлиши мумкин. Камчиликлари бўлса айтинг, ҳисобга оламан.

— Студентларни кўрсатибсиз, майли. Лекин Ҳакимов, Эшонбоев деганларни жирканч қиёфада тасвишлаш нега керак бўлди?..

— Энди бу шахсга сизнинг оқибатларини тугатиш учун керак деб ўйладим. Мен йигирманчи съезд руҳидан келиб чиқишга интилдим.

— Сиз шундай катта мақсадларни кўзлаган бўлсангиз нега юқори партия — совет ташкилотлари адолатни тиклаш учун олиб борган курашни кўрсатмагансиз? Нега битта факультет миқёси билан чекланиб қолгансиз?

— Чунки... қуёш қатрада ҳам акс этиши мумкин-ку. Факультет бир қатра бўлса, мен унда тарихнинг ҳаракати қандай акс этганини кўрсатмоқчи бўлдим. Йигирманчи съезд руҳи шу факультет ҳаётига қандай ўзгаришлар олиб киргани романининг охириги бобларида берилган, шекилли...

Шу тарзда ярим соатча гаплашдик. Мен ҳам бўш келмаганимни кўриб, Анна Қараваева сал шахдидан тушганга ўхшадим.

Лекин адабани юқоридан қўллаб-қувватлаб турганлар бор экан, чамамда. Декаданинг ижодий муҳокамаларида биринчи бўлиб унга сўз берилди. Ойбек аканинг «Олтин водийдан шабадалари», Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалаги», Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи муҳокама қилиниши керак эди. Ҳали улар ҳақида сўз очилмасдан Анна Қараваева «Уч илдиз»нинг танқидига тушиб кетди: «Романда воқеа битта факультет доираси билан чекланиб қолган, юқори ташкилот вакиллари кўрсатилмаган, воқелик тасвири бир томонлама чиққан, фақат Замира номли студент қизнинг образи яхши кўрсатилган»...

Бу танқидларни мантиқан давом эттириб, «романда воқелик бузиб кўрсатилган» деган ғоявий айбга айлантириш мумкин эди. «Уч илдиз»ни урқалтак танқид ёрдамида ёмонга чиқарадиган одамлар ўзимизда ҳам топиларди. Ҳакимов ва Эшонбоевларга ўхшаб, ҳалол зиёлиларни қатағон қилишга қатнашган мустабид тузум малайлари бундай романининг халқ орасида тарқалишини ҳеч ҳам истамас эдилар. Улар, масалан, Бухоро пединститутда «Уч илдиз»ни ёзган Пиримқул Қодиров қамалади» деган миш-мишлар тарқатиб юрганини ўша пайтда талаба бўлган шоир Жамол Камол менга айтиб берган эди.

Мана шундай вазиятда Мухтор Авезов нуфузли Моск-

ва ёзувчиси Анна Караваевага қарши гапиргани ва романни дадил ҳимоя қилгани ажойиб бир жўмардлик бўлди.

Мухтор Омархонович Анна Караваеванинг «юқори ташкилот вакиллари кўрсатилмаган», деган талабни асоссиз эканини, ректорлар, вазирлар бошқа романга мавзу бўлиши мумкинлигини, бу ерда эса ёш зиёлилар авлодининг шаклланиш жараёни ишонарли тасвирланганини, студентлар мавзуси атрофлича очиб берилганини далилу исботлари билан кўрсатди. Кейинроқ сўз олган Лидия Григорьевна Бать Мухтор Омархонович билдирган фикрларни қўллаб-қувватлаб, Анна Караваеванинг даъволарига қарши чиқди.

Шу билан менинг бошим устига йиғилган қора булутлар тарқаб кетгандай бўлди. Муҳокамалар тугагандан кейин Мухтор оёга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлдим, лекин ёнига боришга тортиндим. Чунки Мухтор оёга ҳали мени танимас эдилар. Шу пайт Мухтор оғанинг ёнида турган Яшин ака мени имлаб чақирди, яқин борганимда кимлигимни унга айтди. Мухтор оёга кулимсираб менга қўл берди, сўнг «Уч илдиш»нинг ўзбекча нашридан бир нусха сўради.

Уша пайтда қўлимда китоб йўқ эди. Хиёлат бўлиб:

— Уйдан келтириб бераман! — дедим. Биз у вақтда Москвада турар эдик. — Меҳмонхонагами, қаерга десангиз, шу бугуноқ олиб бораман!

Мухтор оёга вақтинчи чамалаб, бир лаҳза ўйланиб олди-да, эртаси куни кечки пайт Қозон вокзалига, Олмаота поездига олиб чиқишим мумкинлигини айтди.

Февраль ойи, кун совуқ, ерлар тойғоқ. Қор учқунлаб турибди. Лекин мен учун баҳор қуёши порлаб тургандай туюларди. Айтилган соати минутида Олмаота поездининг бешинчи вагонини қидириб топдим. Романнинг декада муносабати билан чиройли кўк муқовада нашр қилинган нусхаси ичига энг илиқ миннатдорлик сўзларимни ёзиб, Мухтор оёга тутдим. Эсимда бор: қорақўл ёқали пальто ва қорақўл телпак кийган Мухтор оёга китобни қимматли совғадек авайлаб қўлига олди ва муқовасини кафти билан силаб қўйди. Бу менга улуғ устоз бошимни оталарча силагандай туюлиб, кўнглимни кўтарди.

Поезд жўнагунча айтган уч-тўрт оғиз сўздан шунни сездимки, Мухтор оёга менинг илк романимни жўмардларча қўллаб-қувватлаш билан келажагимга ишонч билдирган ва зиммамга катта масъулият юклаган...

Орадан йиллар ўтди. Мухтор Аvezовни иккинчи марта кўриш менга nasib қилмади. Лекин унинг «Абай» романи Ойбек аканинг «Навоий»си билан бирга, айниқса, мураккаб тарихий мавзуда ишлаган йилларимда мен учун улуғ бир намуна бўлиб, доим кўз ўнгимда турди.

Етмишинчи йилларда Олмаотада ўтказилган ёзувчилар анжуманига мен ҳам таклиф қилишди. Лолақиз-ғалдоқлар очилган кўклам пайти эди. Шаҳарнинг марказий майдонларини ёлғиз кезиб юрганымда баланд гранит тагкурсига ўрнатилган салобатли ҳайкални кўриб, дилимни бирдан қувонч, соғинч ва қандайдир мунг чулғаб олди. Мухтор Аvezовга шундай ажойиб ҳайкал ўрнатилгани мен учун янгилик эди. Қозоқ дўстларимизнинг бу ишига дил-дилимдан таҳсин айтиб, ҳайкал ёнида узоқ туриб қолдим.

Тирик кўролмаганимнинг мунги ва ихлосмандлик соғинчидан ташқари унинг ўлмас руҳи олдида бурчли эканим мени ҳайкал олдидан кетгани қўймас эди. Агар ҳайкал очиқ жойда баҳор ёмғирлари остида турган бўлмаса, мен унинг пойига сўнги ўн йилликларда ёзган китобларимни эъзоз билан қўйиб кетган бўлардим.

Эртаси кунни Кустанай областига, чўлқуварлар ҳузурига кетишимиз керак эди. Майдондан сал нарироқда гул бозори борлиги эсимга тушди. Уша ерга бориб, махсус сопол идишларда ўстирилган ва чиройли саватга тупроғи билан жойланган гуллардан кўтарганимча олдим-да, устоз адиб ҳайкалининг пойига келтириб қўйдим.

Кустанайда тўрт кун юриб қайтиб келгандан сўнги яна ҳайкал олдига бордим. Хайрият, баҳор ёмғирлари саватдаги гулларни суғориб ўтибди. Ҳаммаси яшнаб турибди!

Бу гуллар-ку, ёз иссиқларида сўлиб қолар. Аммо Мухтор Аvezовнинг ўлмас руҳи ва буюк ижоди семурғ қанотларидай ҳамон парвозини давом эттирмоқда ва ҳамон янги авлодларга, бизнинг ҳар биримизга яхшилик қилишда давом этмоқда.

Биз унинг қилган яхшилигини ўзига қайтара олмадик, энди буни биздан кейин адабиётга кириб келаётган ёш истеъдодларга қайтариш nasib қилсин.

1979—2000.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР САБОҚЛАРИ

Умрни оқар сувга ўхшатишлари бежиз эмас. Сув оққан сари йўлида янги-янги манзилларга дуч келади. Бир жойда боғ, бошқа жойда экинзор дала, учинчи жойда яна ўзгача манзара — ҳар қайсисининг хушбўйи ва таъми оқар сувга ўтиб, уни бойитиб боради.

Бизнинг адабиётга қизиқишимиз ва алоҳида ёзувчилардан таъсирланишимиз ҳам умримизнинг турли даврларида турфа ўзгачаликлар кашф этади. Масалан, мен ўн икки-ўн уч ёшларимда Ғафур Ғуломнинг «Кўкан», Уйғуннинг «Жонтемир» дostonларидан ёд олган сатрларим ҳали ҳам ёдимда бор. Еттинчи синфда ўқиб юрган пайтимида эса Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи менга жуда кучли таъсир қилган.

Абдулла Қаҳҳор ижодини чуқурроқ тушунишим учун сал улғайишим керак бўлди, чамаси, унинг «Йиллар» номи билан чиққан ҳикоялар тўпламини ва «Қўшчинор» романини Тошкент дорилфунунига талаба бўлиб кирган кезларимда катта завқ билан ўқидим ва адибнинг ўзини бир кўргим келди.

Ёзувчилар уюшмасида ҳаваскор ёшлар билан бўлган учрашувда Абдулла ака ҳам иштирок этдилар. У пайтларда Абдулла Қаҳҳор ҳали энди ўттиз тўққиз ёшга кирган, лекин икки чаккасидаги сочлари оқарган, ўзини тутиши ва шошилмай вазмин гапириши ёши элликларга борган ўтоғасини эслатар эди. У кишининг биз ёшлар билан ўтказган суҳбати менга асарларидай мароқли туюлди. Шунинг учун 1946 йилда ўзим ёзган биринчи ҳикояни машинкалатиб, Абдулла аканинг уйларига олиб бордим.

Ушанда мен ҳали биринчи курс талабаси эдим. Адабиёт ёш кучларга жуда чанқоқ бўлганидан ташқари Абдулла аканинг ўзида ҳам алоҳида бир камтарлик, одамшавандалик бор эканки, ҳали синашта бўлмаган ёш қаламкашни уйларида қабул қилдилар. Меҳмондўст рафиқалари Кибриё опа чой дамлаб келдилар. Мен ҳикояни ташлаб кетарман, жавобига кейин келарман, деб ўйлаган эдим. Лекин Абдулла ака уни ўша куни ўзимга ўқитиб эшитдилар.

«Мажлис» деб аталадиган бу машқ нарса колхоздаги йиллик ҳисобот мажлисига бағишланган эди. Унинг тили ғализ жойларини, тасвир ўрнини қуруқ баён олган сатрларини ўқиш ўзим учун ҳам қийноққа айланиб кетди.

Катта адиб ҳузүрида ўша куни бошдан кечирган мураккаб туйғуларимни кейинчалик «Уч илдиз» романида ёш шоир Очил Самадовнинг ўз домласи Темур Акбаровга машқ шеърларини ўқиб бергани тасвирланган саҳифаларда сал умумлаштириб қаламга олганман. «Темаси муҳим» шеърларини осонгина ёзиб ташлайдиган Очилга ўхшаб мен ҳам «Мажлис» ҳикоясини бир ўлтиришда орқа-олдимга қарамай ёзиб юборган эдим. Ҳисобот мажлисида қолоқ раиснинг қаттиқ танқидга учраб ишдан олинганини эса Бекободда ўз кўзим билан кўрган эдим.

Ҳикояда бевосита ҳаётдан олинган таассурот борлиги, тўқнашувнинг кескинлиги, ёшлик таваккалчилиги билан дангал гаплар ҳам айтилганлиги Абдулла акага умидли туюлган бўлса керак. У кишининг шу тўғридаги илиқ гаплари менда ўзимга нисбатан ишонч уйғотди. Лекин ҳикояда ҳаёт ҳақиқати ҳали бадий ҳақиқатга айланмаган эди. Абдулла ака унинг нуқсонларини ҳам кўзимга бўрттириб кўрсатди. Эсимда бор, бир-икки масалада озгина мунозара ҳам қилдик. Тушунчалар ва савиялар ҳар хил бўлишига Абдулла ака табиий бир нарса деб қарар, эътирозларга ҳам камоли жиддият билан қулоқ солар, баҳслашганда товушини кўтармасдан, маданий кишиларга хос бир камтарлик билан мулоийим овозда гапирар эди.

Уша кезларда Абдулла ака «Қазбек» чекар экан. «Қазбек» қутисини очиб, менга ҳам чекишни таклиф қилдилар. Аммо мен талабалар чекадиган миҳдай ингичка арзон «Ракета» папиросидан чекар эдим. У кишининг олдида папирос тутатишдан уялдим.

Мен учун суҳбатнинг кайфи ўзи етарлик эди. Абдулла ака суҳбатдошини сеҳрлаб қўяр эди, сўзларининг ғалати бир оҳанрабоси бўлар эди. Мен катта ёзувчининг қаршисида ўлтирган биринчи курс талабаси эканимни гўё унутган эдим. Абдулла ака мени ҳам ўзига тенг кўриб гаплашаётгандай туюлар эди. Дилда борини очиқ айтишга имкон берадиган теран бир самимият мана шу инсоний тенглик ҳиссидан ҳам келиб чиқар эди. Уша суҳбатда хотирамга нақшланиб қолган ва қирқ йилдан буён эсимдан чиқмайдиган сўзлар ёзувчилик ҳақида эди. Абдулла ака менинг ёзувчи бўлиш орзусида юрганимни сезиб.

— Орзуга айб йўқ, — дедилар. — Лекин ёзувчилик — бу виждон иши. Ёзувчиликдан нон ейман деган одам хато қилади. Бирон касбни эгаллаб, нонингизни бутун

қилинг, кейин ёзувчи бўлинг. Ана унда манфаатга берилмайсиз, пул топиш учун ёзмайсиз, виждонингиз «ёз» деганини ёзасиз.

Мана шу тарзда бир ярим соат давом этган яккама-якка суҳбат менда жуда кучли таассурот қолдирди. Адабиёт — муқаддас даргоҳ эканини, не-не улуг сиймолар бутун умрини бахш этган виждон ишига енгилелни киришиб бўлмаслигини, ёзувчилик одамдан нақадар катта ҳалоллик, истеъдод, ғайрат ва масъулият талаб қилишини мен ўша кунни биринчи марта астойдил ҳис қилдим.

«Мажлис» деб атаган нарсамни қайтиб қўлга олмадим, талабалар ётоқхонасида конспект ва китобларим орасида ётиб, йўқолиб кетди. Шундан кейин уч йилгача умуман ҳикоя ёзмадим. Каттароқ нарсага кучим етмаслиги-ку, ўз-ўзидан аён эди. Кўпроқ билим олишга, тарихчи-шарқшунослик касбини эгаллашга интилдим, таътил пайтларида ёшлар ташкилотининг йўлланмаси билан турли вилоятларга бориб лекциялар ўқидим. Фаргона водийсини, Қашқадарё, Бухоро ва Хоразмни ўша талабалик йилларимда биринчи марта кезиб чиқдим. Бу ҳаммаси Абдулла ака айтганидай «виждоним буюрганни ёзишим» учун зарур бўлган дастлабки тайёр-гарликлар эди.

1950 йилда «Студентлар» деган ҳикоям китобча бўлиб чиқди, аммо уни Абдулла акага олиб боришга тортиндим. Бу ҳикоя ҳам у кишининг талабига жавоб беролмаслигини сезардим. Тарихчи бўлганимдан кейин адабий билимларни ҳам чуқурроқ эгаллагим келди. У пайтларда ҳали Олий Адабий курслар йўқ эди.

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг тавсияси билан Москвадаги Адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишга кирдим. Аспирантура мен учун зўр бир адабий академия бўлди. Уша ерда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий тажрибасини нчдан ўрганишга интилиб, унинг асарлари ҳақида номзодлик диссертацияси ёқладим. Айни вақтда, Москва адабий муҳитидан кўп нарсани ўргандим, жаҳонга машҳур адиблар тажрибасини энди бутун улуғворлиги ва жозибаси билан дил-дилимдан ҳис қила бошладим. Лев Толстойни чуқурроқ тушунишда менга Константин Федин ижоди ёрдам берди.

Москвада 1951 йилда бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида К. Федин Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида катта эҳтиром билан сўзлагани ёдимда қолган эди. К. Фединнинг ижодига жуда қизиққанам учун

унинг «Илк севиңчлар» романини ўзбекчага таржима қилдим. Таржима давомида унинг сюжет, композиция ва характер яратиш маҳоратини ичдан ўргандим. К. Федин маҳоратининг илдизлари эса Лев Толстойдай улур адибнинг ижодий тажрибаси билан чамбарчас боғлиқ эди.

Ижодий жараённинг ғалатлиги шундаки, янги адабий авлод ўзидан олдинги устозларнинг фақат биттасидан ибрат олиш билан чекланиб қололмайди, балки уларнинг ҳар биридан дилига яқин, ижодига зарур фазилатни олиб, қалбига гўё пайванд қилади. Бу пайванд олсагина янги навли ижодий ҳосил пишиб етилади. Шу маънода ҳар бир адабий авлод бутун адабиётни ва ундаги барча улкан ёзувчиларни ўзига устоз деб билади.

Маълум сабабларга кўра, Абдулла Қодирийнинг тарихий романларини мен илгари ўқиёлмаган эдим. Биз китоб ўқийдиган ёшга етганимизда бу асарлар кутубхоналарда йўқ эди. Мен «Ўткан кунлар»ни биринчи марта 1956 йилда қўлёзмаси қайта нашрга тайёрланаётган кезларда ўқиб чиқдим. Уша пайтда «Уч илдиз романи устида ишлаётган эдим. Менга шу вақтгача етишмай юрган бадий нафосатнинг янги бир турини (ўсаётган ёш танага зарур бир «витамин»ни) Абдулла Қодирий романларидан топгандай суюқдим. Бу янги нафосат ҳам дилимга пайванд бўлиб, ёзаётган нарсамга олижаноб таъсир кўрсатгани ўзимга кейин сезилди.

Бу орада Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасига раис бўлиб сайланди. Мен аспирантурани тугатар-тугатмас Москвада ўзбек адабиёти бўйича маълаҳатчи бўлиб ишга олиндим. Энди Абдулла ака билан иш юзасидан ҳам Москвада, Тошкентда тез-тез учрашадиган бўлдик.

Биз 1954 йилда Москвада кичкинагина ижара уйда турар эдик. Абдулла акани рафиқалари билан ўша йилнинг охирларида шу уйчада биринчи марта қандай меҳмон қилганимиз ҳеч эсимдан чиқмайди.

Яқинда оила қурган ёшлармиз, меҳмон кутишда тажрибамиз оз. Ошдан олдинги газаклар орасига ўша пайтларда камёб бўлган Тинч океани селёдкасидан ҳам қўйган эканмиз. Абдулла ака паловни «гумбаз» деб яхши кўрар эдилар, лекин ўша кун дуруст ош емадилар. Кейин билсак, селёдканинг ҳиди келиб турган дастурхондан яйраб ош еёлмас эканлар.

Оилавий борди-келдиларимиз яна ўн-ўн беш йил да-

вом этди, тажрибамиз ошиб, бошқача дастурхон тузашга ўрганганимизда Тинч океан селёдкасини доим кулиб эслар эдик.

Сафарларда бирга бўлиб, байрамларни бирга кутиб, Абдулла ака билан йил сайин яқин бўлиб борар эдигу, лекин ижодий изланишлар мени у кишининг ёзиш тарзидан, услубидаги ўзига хосликдан хийла узоққа олиб кетаётганини сезардим. Ҳар бир авлод ўзининг ҳаётий тажрибасини адабиётга олиб кириши ва дилида бор янги гапни айтиши керақ эди. Бунга бизни Абдулла аканинг ўзи ундар эди.

Талабалар ва зиёлилар ҳаёти «Сароб» романида қанчалик таъсирли кўрсатилгани кўпчиликка маълум. Мен ҳам биринчи романи талабалар ва зиёлилар ҳаётидан ёзмоқда эдим. Замонлар ўзгарган, мен мансуб бўлган ёш авлод «Сароб»даги талабаларга ўхшамас эди. Тилда, тасвирий воситалар танлашда Абдулла аканинг энг яхши анъаналарига кучим етганича амал қилдим, аммо «Сароб»даги психологик теранликлар, айниқса, салбий қаҳрамонларни ичдан кўрсата олиш санъати мен учун эгаллаш маҳол бўлган марралар эди.

Давримизнинг яхши одамларидаги инсоний жозиба мени кўпроқ ўзига тортарди. Одамларнинг тақдири ҳам бизнинг замонларда бошқача ҳал бўлмоқда эди. Ингирманчи съезд билан боғлиқ бўлган тарихий ўзгаришлар, қатағонлар фош этилгани, ноҳақ қораланган кўнгина яхши одамларнинг оқлангани зиёлилар ҳақидаги бу романи бошқача ёзишни талаб қилди. «Аммо бу бошқачаликни Абдулла ака қабул қилармикинлар?» деган ўй кўнглимни бир оз безовта қилар эди. «Мажлис» деб аталган нарсамни қайтарганларидан бери ўн бир йил ўтган эди. Бу йилларда мен Абдулла ака айтгандай, «нонимни бутун қилиб қўйиб, кейин ёзувчи бўлиш» орзуси билан олий маълумот олдим, фан номзоди бўлдим. Ўн бир йиллик машқлар ва тайёргарликлардан кейин Абдулла акага олиб боришга журъат этган янги нарсам «Уч илдиз» эди.

1957 йилнинг кеч кузида романининг қўлёзмаси Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида Абдулла Қаҳҳор, Шўҳрат, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов ва яна ўн-ўн беш кишилик адабиётчилар даврасида муҳокама қилинди. Муҳокамада айтилган фикрлар орасида кўпимизни ҳайратга солган гап — Абдулла аканинг қўйидаги сўзлари бўлди: «Анча вақтдан бери мен ўзбек адабиётида момақалди роқ гулдуросини эшитмай юрган эдим. На-

заримда, мана шу асар адабиётимизга момақалдироқдай гулдурос солиб, чақмоқдай ялтиллаб кириб келяпти».

Абдулла ака ўз шахсий таассуроти тарзида айтган бу гапни ўртоқлар муболаға дейишга ҳам ҳақли эдилар. Чунки романнинг камчиликлари кўп эди, мен уларни тузатиш учун яна беш-олти ой астойдил ишладим. Шу иш жараёнида ҳам, кейин ҳам Абдулла ака айтган ўша гап ҳар эсимга тушса, мендаги масъулият ҳисси бир даражада ошар эди.

Мен ҳеч унутмайдиган яна бир ҳодиса — Ёзувчилар уюшмасининг аъзолигига қабул қилинганимда биринчи тавсияномани Абдулла Қаҳҳор берганлиги эди.

* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ва ҳаётини сабоқлари фақат биз, аллақачон олтмишдан ошганлар учунгина эмас, айниқса, ёш адиблар учун бениҳоя муҳимдир. «Адабиёт атомдан кучли» деб ишонган адиб ёшлар орасидан доим янги истеъдодлар излар эди. Ёшлар билан қилган суҳбатларида «Эртага буюк адабиёт яратилишига, уни ҳозирги ёшлар яратишига аминман» деб ишонч билдирган эди. Адабиётимизда янги бир истеъдод пайдо бўлса Абдулла ака уни қўллаб-қувватлаш ва халққа танитиш учун бор имкониятлардан моҳирона фойдаланар эдилар. Улмас Умарбеков ўзининг «Севгим, севгилим» қиссаси ва илк ҳикоялари билан адабиётга дадил кириб келганда Абдулла Қаҳҳор унинг Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига кириши учун тавсиянома ёзиб берган эди. Уткир Ҳошимовнинг илк ҳикояларини ёқтириб қолган Абдулла ака ҳали студент бўлган ҳаваскор адибга илиқ мактуб ёзиб юборган эди. Эркин Вохидов ажойиб шеърлари билан энди кўзга ташлана бошлаган пайтда Абдулла ака «Маҳалла» ҳикоясига ёш шоирнинг энг яхши шеъридан тўрт сатрини эпиграф қилиб келтирган эди. Кейинроқ Абдулла Орипов адабиётга кириб келганда устоз адиб «Ўтмишдан эртақлар» қиссасига ёш шоирнинг «Муножот» шеъридан бир қисмини эпиграф қилиб олиш билан унга тан берганини билдирган ва порлоқ истиқбол тилагандай бўлган эди.

Абдулла Қаҳҳор виждони бутун, танти одам бўлганини унинг асарларидаги олижаноб руҳ, ёрқин характерлар, камалакдай товланувчи тил ёзувчининг ўзидаги зўр истеъдоддан ва ноёб инсоний фазилатлардан келиб

чиқинини йигирма йил давомида яқиндан кўрганмиз, кўп кузатганмиз. У киши аслида камгап одам эдилар, ёшликда «индамас» деган лақаб олганликлари бежиз бўлмаса керак. Лекин бир очилиб кетсалар, эшитувчиларни маҳлиё қилиб узоқ сўзлаганини ўзлари ҳам сезмай қолар эдилар. Мен бунинг бир мисолини 1964 йилда Тил ва адабиёт институтида Абдулла Қодирийнинг олтинчи йиллиги кuni қарийб бир соат жўшиб гапирганларида кўрган эдим. У кишининг Абдулла Қодирий ҳақидаги ёрқин хотираларини ва ҳаққоний гапларини эшитган одамлар ҳалигача бунни катта воқеадай эслаб юришади.

Лекин Абдулла аканинг кўпчилик нутқлари қисқа ва лўнда бўлар, одамни ҳаяжонга солиб, узоқ вақт эса қолар ва оғиздан-оғизга ўтиб юрар эди. Шундай нутқларидан бирини 1956 йилда республика Ёзувчилар уюшмасининг йиғилишида одамлар қанчалик кучли ҳаяжон билан кутиб олганлари ҳеч эсимдан чиқмайди. Бу йиғилиш Абдулла акани уюшма раислигидан бўшатишга бағишланган эди. Мустабид мафкура тарафдорлари ёзувчига куракда турмайдиган айбларни тикшиди. Гўё Абдулла Қаҳҳор уюшмада ижодий шуъбалар ишини яхши йўлга қўймагани учун адабиёт орқага кетган эмиш!

Абдулла ака бу айбномага жавобан битта мисол келтирди:

— Йигирманчи йилларда ҳали Ёзувчилар уюшмаси йўқ эди, лекин адабиётда Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжонларнинг ажойиб асарлари пайдо бўлган эди. Шу фактларнинг ўзи адабиётнинг ривожини фақат ёзувчилар уюшмасининг яхши ёки ёмон ишлашига боғлиқ эмаслигини кўрсатади.

Ҳайъатда ўлтирган Ўзбекистон компартияси бюро аъзоларидан бири:

— Хўш, бўлмаса, адабиётнинг ривожини нимага боғлиқ? — деб зуғум қилиб сўради.

— Адолатга боғлиқ! — деди Абдулла ака. — Яхши ёзувчиларга ҳар хил сиёсий айблар тақайдиганлар бор. Ана шуларнинг дастидан қанча ёзувчилар қамалиб кетди.

Ҳайъатдан ўшқириб савол беришди:

— Қим қаматган? Сиз кимни назарда тутяпсиз?!

Абдулла аканинг юзи оппоқ оқариб кетди. Лекин ўзини йўқотмай қатъият билан жавоб берди:

— Мен ўзбек адабиётининг жаллодларини назарда тутяпман.

Зал тўла одамлар ҳанг-манг бўлиб жимиб қолди. Ҳайъатда ўлтирган казо-казолар бирон нарса дегунча бўлмай Абдулла ака сўзида давом этди:

— Энг таланти ёзувчиларимизга туҳмат ёғдирган бу жаллодлар Ойбекни касал қилди... Шайхзодани қаматдирди...

Ҳайъатдагилар яна Абдулла аканинг сўзини бўлиб луқма ташлади:

— Ким жаллод? Номини айтинг!

— Айтаман! — деди ва шундай бир таранг вазиятда хиёл кулимсираб изоҳ берди: — Мен драматургман. Драманинг ечими охирида бўлади... Ўзбек адабиётининг жаллодлари бегуноҳ Миртемирни қаматди. Жангчи шоир Шухратни қаматиб, беш йил асар ёзиш имконидан маҳрум қилди.

Шу пайт мен Михаил Шевердин билан Уйғун акага қарадим. Абдулла аканинг сўнгги сўзларидан уларнинг юзлари кўкариб кетди. Ҳайъатда ўлтирган компартиянинг мафкура бўйича секретари қаҳрли товуш билан яна Абдулла аканинг сўзини бўлди:

— Бах! Сиз жаллод деб кимни айтяпсиз?!

Уша йилларда ёзувчиларга энг кўп ёмонликлар қилган, ҳамманинг жонига теккан бир одам бор эди. Абдулла ака сўзининг охирида ўшанинг номини айтиши билан бугун зал қарсак чалиб юборди. Ҳамма ўрнидан туриб кетди. Бир неча минут давом этган қарсаклардан ҳайъатдагилар саросимага тушиб, мажлисни апилтапил тугатишди.

Абдулла ака катта жасорат ва маҳорат билан сўзлаган нутқи учун анча азият чекди. Уни миллатчиликда айблашганда Константин Симоновдай ёзувчилар ҳимоя қилишди.

Абдулла ака ўзининг ёзувчилик эътиқодини қуйидаги сўзлар билан ифодалаган эди: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузилса мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи ўринга қўярдим». Устоз адиб умрининг охиригача шу эътиқодга содиқ қолди.

Лекин мустабид тузум даврида ҳалол ва шижоатли адиб бўлиш жуда қийин эди. Абдулла ака шу қийинчиликни матонат билан енгиб ўтган пайтларида тоғ дарёсининг хатарли шаршаралари орасидан тақдир кemasини ҳайдаб ўтган жасур кемачини эслатарди.

Унинг худо берган жуда катта истеъдоди бор эди.

Агар бу истеъдод кемасига сокин оқадиган бағри кенг дарёлар насиб қилганда Абдулла Қаҳҳордай меҳнатсевар адиб шу улкан ғайрат ва шижоати билан ҳозирги адабий меросидан ўн баробар ёрқин адабий асарлар яратиб бериши мумкин эди. Лекин бугун ҳамма иллатлари ошкор бўлган мустабид тузум, йигирманчи-ўттинчи, эллигинчи йилларнинг қатағонлари тоғдан пастга отилган аёвсиз селга ўхшаб, адибнинг ижод кемасини қоятошларга элтиб урди, лойқа гирдоблар ва ўпқонлар уни домига тортди, шаршаралардан пастга улоқтирди. Бу гирдоблар ва ўпқонлар қанчадан-қанча истеъдодли ёзувчиларни ўз домига тортиб ҳалок қилди. Абдулла Қаҳҳор бу селнинг ўпқон ва гирдоблари орасидан ўз ижод кемасини олиб ўтиш учун бутун истеъдоди ва маҳоратини ишга солди. Зўр асарлар ёзишга сарфланиши керак бўлган қалб кучи, истеъдод ва маҳоратининг катта бир қисми золим замона селининг гирдоб ва ўпқонларидан ижод кемасини бутун олиб ўтиш учун сарфланди.

Ижод кемаси деганимиз адибнинг истеъдоди, пўлат продаси ва довюрак руҳи эди.

Абдулла Қаҳҳор тақиқу тазйиқлар сели ичида эмин-эркин ижод қила олмаганини, зўр истеъдодини тўлиқ юзага чиқара олмаганини чуқур ҳис қилар эди. Бир чеккаси шунинг учун ўзи қилиб улгурмаган улкан ижодий ишларни келгуси авлодларга қилдиришга интилар, «йилт» этган истеъдод кўринса дарҳол уни қўллаб-қувватлашга шошилар эди. Айниқса, умрининг охириги йилларида Абдулла Қаҳҳор чинакам истеъдодшунос ва заковатпарвар устозга айланган эди. Биз, ёшларга, «сизлар ўзларингни ўтга, сувга уравермай ижод қилаверинглар, хатарли иш бўлса, мана, биз бормиз» дердилар.

1967 йилда «Мен Компартиянинг солдати эмасман, ер тепиб честь бермайман» — деган исёнкорона сўзларни айтгани ўша даврда ўзбек адабиётида мисли кўрилмаган жасорат эди. Абдулла Қаҳҳор шу жасорати билан адабиётга кириб келган янги истеъдодларни итоаткор солдат бўлиш хатаридан асраб қолди. Унинг маънавий жасорати бугунги мустақиллик ва озодлик руҳига мос келади.

Ҳозир адабиётимиз янги синовлар даврига кирди. Бозор иқтисодиёти ҳам тоғ дарёсидай бебош бир оқим экан, ижодимиз қайиқларини гоҳ қоғоз танқислиги, гоҳ қўл етмас нарх-наволар шаршарасидан пастга улоқ-

тиргудек бўляпти. Мана шу шароитда бизга Абдулла Қаҳҳордай улуғ устоз адибларнинг пўлат иродаси ва қийинчиликларни енгиб ўта олиш маҳорати жуда-жуда керак бўлади. Эзгу тилагим шуки, Абдулла Қаҳҳорнинг дойорак руҳи бизга доим мададкор бўлсин. Абдулла ака башорат қилган улуғ ўзбек адабиётини яратиш ҳозирги авлодларга ва келажак адибларга насиб қилсин!

1985—2000.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ БИЛАН УЧРАШУВЛАР

Бундан қирқ йил бурун Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссаси жуда машҳур бўлиб кетган эди. Бу асарга Мухтор Аvezов биринчи бўлиб юксак баҳо берган, кейин Парижда Луи Арагон «Жамила»ни дунёнинг муҳаббат ҳақидаги энг яхши қиссаси деб атаган эди.

Мен ўша кезларда Москвада ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлардим. Иттифоқ ёзувчилар уюшмасида қирғиз адабиёти бўйича маслаҳатчи Туменбой Байзоқов билан бир хонада ўлтирардик.

Қуз кунларининг бирида хонамизга Чингиз Айтматов кириб келди. Мен уни зангори экранда кўриб таниб қолган эдим. Урнимдан туриб саломлашаётганимда Туменбой мени Чингиз Айтматовга таништирди. Кўришиб, қур тортиб ўлтирдик. Шунда Чингиз Айтматов менга кутилмаган ажойиб гапларни айтди:

— Сиз тўғрингизда Мухтор Омархонович менга сўзлаган эди. «Ўзбекдан чиққан ёш ёзувчи сенинг авлодинг тўғрисида роман ёзибди, танишиб, қурдош бўлинглар» деган эди. Мен кеча Венгрия сафаридан қайтдим. Ўша ерда янги асарлар тўғрисида савол тушди. Мен сизнинг «Уч илдиш» романингизга Мухтор Аvezов қандай баҳо берганини айтдим...

Қамтарлик билан айтилган бу сўзлардан ҳаяжонланиб кетдим. Ўша пайтда ҳали ҳаёт бўлган Мухтор оға кўз олдимда улуғвор бир қиёфада гавдаланди. Бу бағри кенг адиб ўзбек, қозоқ, қирғиз халқларини доим иноқ қилишга интиларди. Мен учун қўл етмас баландликда юрган, биринчи асари биланоқ дунёга танилган Чингиз Айтматов Мухтор Аvezовнинг устозларча ғамхўрлик билан берган маслаҳатига амал қилиб яқиндан танишмоқчи бўлаётгани мени жуда қувонтирди.

Биз у пайтда Москвада ёзувчилар уйида турардик.

Кечқурун Чингиз Айтматовни Туменбой билан бирга уйга таклиф қилдим. Маъмурчилик пайтлар эди. Дастурхонга қора икра, қизил икра, уч юлдузлик арман коньяги қўйиб, ўзбекча палов дамлаб, уч соатча яйраб суҳбатлашдик.

Ёшимиз тенг экан. Оғир уруш йилларига тўғри келган ўсмирлик даврларимизни эсладик. Чингиз ҳам (тенгдошлик ҳуқуқидан фойдаланиб мен уни оти билан айта қолай) арчазор тоғлар этагига жойлашган қишлоқда ўсган экан. Бугдой ўриб, хирмон янчганларимиз, тайёрлов омборларига ғалла ташиб, оғир қопларни қийналиб кўтарганларимиз кўз олдимизда қайтадан гавдаланди. Оталаримиз Сталин қатағонларига учраганлари, биз оналаримиз билан иссиқ уйлардан бадарға бўлиб, кўч-кўч азобларини бошдан кечирганларимиз ёдга олинди. Чингиз Айтматов ота томондан бобосининг номи Пиримқул бўлганини, қирғизчада буни «Биримқул» деб талаффуз қилишларини айтди-да:

— Бунинг маъноси нима? — деб сўради.

— Пир — Оллоҳнинг сифатларидан бири. Маънавий ота ҳам Пир дейилади. Арабча Абду Оллоҳ дегани — Оллоҳнинг қули дегани. Ҳаммаси ўхшаш.

Бу талқин Чингизга маъқул бўлгани — юзи ёришиб кетганидан сезилди.

Орадан йиллар ўтиб, Чингиз Айтматов билан Тошкентда Осие ва Африка ёзувчилари симпозиуми пайтида иккинчи марта учрашдик. Симпозиумга Қозоғистондан Абдужамил Нурпеисов ҳам келган эди. Чингиз Айтматов у билан қалин дўст экан, меҳмондорчиликларга бирга боришди.

Симпозиум бир ҳафта давом этди. Сентябрь ойи, кунлар илиқ. Тушлик танаффуслардан бирида меҳмонлар очиқ ҳавода, табиати яхши жойда ёзилиб ўлтириш истагини билдиришди.

Абдужамил Нурпеисов Олмаотадан ўзининг «Волга»сини миниб оиласи билан келган экан. Мен ҳам «Волга» ҳайдаб юрар эдим. Икки машинада «Қичқирӣқ» деб аталадиган сув бўйидаги машҳур чойхонага бориб тушлик қилдик.

Чингиз Айтматов менинг машинада эди. Қайтишда Эски Жўва орқали ўтдик. Олдинда усти очиқ юк машинасида ясан-тусан бир тойни олиб кетаётган атлас кўйлақлик жувонга кўзимиз тушди.

Тошкентдай шаҳри азимнинг марказида учраган бу манзара ўша кезларда «Алвидо, Гулсари» қиссасини

ёзган ва инсонга садоқатли отни улуғлаган Чингиз Айтматовни жуда қизиқтириб қўйди.

Юк машинасида кетаётган тойнинг устига бахмал ва ипак матолар ёпилган. Уни олиб кетаётган забардаст аёл қўлларини юк машинасининг кабинаси устига қўйиб мағрур қиёфада бормоқда. Чингиз Айтматов тойчани эъозлаб ясантиришларининг сабабини мендан сўради.

— Уғил туғилса, тўйига мана шунақа той совға қилинади.

— Нега бу тойни аёл киши олиб боряпти?

— Чунки бешик билан тойни она томон қариндошлар совға қилишади. Умуман, бешик тўйи оналар билан болалар учун қилинади.

— Ажойиб одат экан! — деди Чингиз Айтматов.

Мен ўғил тўйининг бошқа тафсилотларини ҳам айтиб бергунимча олдинда той олиб кетаётган юк машинаси Ҳадрадан ўнгга Чорсу томонга бурилди. Биз марказ томонга — чапга бурилишимиз керак эди. Лекин Чингиз Айтматов кўзини юк машинасидаги тойдан узолмай тикилиб турарди.

— Кетидан борайликми? — дедим.

— Яхши бўларди.

Абдужамил Нурпеисовнинг машинасини ўтказиб юбордим — улар марказга қараб кетди. Биз Чорсуга қараб бурилдик.

Юк машинаси Кўкча томондаги обод бир кўчага бориб тўхтади. Биз ҳам кетма-кет бордик. Кўча четида тупроқ уюми бор экан. Юк машинасини ўшанга тўғри-лаб, тойни беозор тушириб олишди. Буни кўрган Чингиз ўзича мамнун бўлди.

Ичкарига кириб, тўй эгаларини табрикладик. Чингиз Айтматовни телевизорда кўриб таниб қолганлар дастурхон ёзмоқчи бўлишди. Лекин мажлисга етиб бориш кераклигини айтиб, тезгина хайрлашдик.

Кўчага қайтиб чиққаннимизда Чингиз Айтматов:

— Ўзбеклар от минган даврларини унутмаган экан, яхши! — деб қувонч билдирди.

Эртаси куни Чингиз Айтматов бизнинг уйимизга меҳмон бўлиб келадиган эди. «Ёзувчилардан яна кимларни таклиф қилай?» деб ўзидан маслаҳат сўрадим. Чунки унинг ҳар ким билан ҳам суҳбатдош бўлгиси келмаслигини сезган эдим.

— Ким бор... Шундай талантли ёшлардан? — деб сўради.

— Бёр... талантли адиб, ўзи бизнинг авлоддан..
Одил Ёқубов деб эшитганмисиз?

— Эшитганман. Майли, танишайлик.

Айтилган куни Одил Ёқубов ҳам бизникига келди. Чингиз Айтматов у билан яқиндан танишганидан мамнун бўлди. Ушанда бошланган қадрдонлик йиллар давомида ривожланиб борди. Етмиш олтинчи йилда бўлса керак, Чингиз Айтматов Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси»ни ўқиб, унга илқ бир мактуб йўллаган экан. Бу мактуб кейинчалик матбуотда босилиб чиқди.

«Алвидо, Гулсари», «Оқ кема» асарлари жаҳон бўйлаб шуҳрат қозонган пайтларда Чингиз Айтматовнинг эътиборини кутиб турган нарсалар қанчалик кўп бўлганини, унинг нақадар банд эканини ўзимча тасаввур этар эдим. Шунинг учун эллик ёшлигимиз нишонланган 1978 йилда мен унга таклифнома юборишга иймандим. Шунга қарамай Чингиз Айтматов матбуот орқали бундан хабар топиб, илқ бир телеграмма юборибди. Ёзувчилар уюшмаси адресига келган ва ўша кунларда «Ўзбекистон маданияти» газетасида чоп этилган бу қисқа телеграмманинг матни қуйидагича:

«Қадрли Пиримқул! Сен эллик ёшинг билан қувониб табриклайман. Сен ўз насринг билан ўзбек адабиётини юксалтирмоқдасан. Биз сен билан нафақат тенгдошлармиз, балки маслақдошлар ҳаммиз — мен шундай деб ҳисоблайман».

Кўриниб турибдики, Чингиз Айтматовдаги одамгарчилик ва самимий қардошлик йиллар ўтган сари юксалиб борди.

* * *

Биз нафақат булутсиз кунларда, балки оғир ҳаётий синовлар пайтида ҳам Чингиз Айтматов билан бирга бўлишга интилдик.

1990 йилнинг ёзида Уш вилоятида четдан келган ёвуз кучлар ўзбеклар билан қирғизлар орасига атайлаб низо уруғини сочган кунларда Чингиз Айтматов Москвадан қўнғироқ қилиб, мени сўрабди. Тополмагандан кейин Зиёд Исломович Есенбоевга ўзининг телефон номерини бериб, «Кечки пайт телефон қилсин» деб тайинлабди. У пайтда Чингиз Айтматов Кремлда М. Горбачевнинг давлат маслаҳатчиси бўлиб ишлар эди. Мен Уш фожиаси ҳақида гап очилса, Чингиз Айтматовга нима дейишимни кун бўйи ўйлаб юрдим-да, кеч соат 11 ларда Дўрмондан унга қўнғироқ қилдим.

Овози бўғиқ эшитилди, наридан бери саломлашди-да:

— Ушда аҳвал жаман-ку! — деди.

— Хабарим бор. Раҳбарларимиз эл-юртни тинч сақлаб туриш учун иложи бўлган ҳамма чорани кўришяпти.

— Биз не қиламиз?

— Телефонда ҳеч нарса қилиб бўлмайди, Чингиз Тўрақулович! Иложи бўлса Сиз Тошкентга келинг, учрашиб, маслаҳатлашайлик.

— Бош вазирларинг ҳам шундай таклифни қилди.

— Тўғри таклиф! Сиз Тошкентга келсангиз, биз ёзувчи сифатида Ушга бирга боришимиз мумкин. Сизни ҳамма яхши билади. Ушда бизнинг ҳам китобхоналаримиз бор. Ушаларга мурожаат қилсак, икки элни тинчйтишда раҳбарларга ёрдам беришимиз мумкин.

— Менинг ўйлаганим ҳам шундай. Катталардан рухсат олсам эртаёқ етиб бораман. Эрталаб хабарини бераман.

Ҳақиқатдан, эрталаб ўзимизнинг Вазирлар Маҳкамасидан қўнғироқ қилишиб, Чингиз Айтматов махсус самолётда учиб келаётганини, Тошкент — 2 аэропортига қайси соатда қўнишини айтишди.

Мен Одил Ёқубовга қўнғироқ қилдим, Чингиз Айтматов билан телефонда гаплашганимизни, агар зарур деб топилса у билан Ушга бирга боришимизни айтдим.

Кейин ҳаммамиз аэропортда учрашдик. Чингиз Айтматовнинг бир ўзига алоҳида самолёт берилган экан.

Ушга бориб қўнганимизда энди кун ботаётган эди. Кўчаларда автомат таққан ҳарбийлардан бошқа ҳеч ким йўқ. Ваҳимали бронетранспортерлар юрибди. Хонадонларнинг эшик-деразалари берк, уйлар сув қуйгандай жимжит, магазинлар, бошқа жамоат бинолари ёпиқ.

Шундан кейинги воқеалар Чингиз Айтматовнинг «Известия» газетасида 1991 йилнинг 31 июлида бир саҳифа бўлиб босилган, ўзбекчиси Иброҳим Гафуров таржимасида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида 9 августда чоп этилган эссесиди жуда ёрқин акс эттирилган. Уш фожиаси ёвуз кучлар томонидан ташкил этилганлиги эссенинг «Тоғ кўчкиси устида қарғалар қағиллаши» деган сарлавҳасидан ҳам сезилиб туради.

Мен Чингиз Айтматов ёзган нарсаларни такрорламаган ҳолда, ҳақиқат ва шафқат шундай оғир вазиятларда одамга нақадар тансиқ туюлишини айтмоқчи-

ман. Чунки икки биродар халқ вакилларини бир-бирига қарши гижгижлаган махфий кучлар зўр бериб ёлгон овозалар, уйдирма миш-мишлар тарқатмоқда эди. Бу ёлгонлар одамларни шафқатсизлик билан ўч олишга ундар эди. Шу вазиятда чин ҳақиқатни билиш ва уни одамларга айтиб, уларнинг дилида раҳм-шафқат туйғусини уйғотиш энг муҳим вазифа бўлиб қолди.

Аммо Ушнинг собиқ раҳбарлари (кейинчалик улар фожианинг сабабчилари сифатида ишдан қувилиб жазо олдилар) бизни ҳашаматли кабинетларда соатлаб олиб ўлтиришди, катта зиёфат дастурхонлари ёзишди. Бегуноҳ одамлар ўлдирилаётган жойда зиёфат кўнгилга сиғадами?!

Биз тезроқ кўчага чиқишни, маҳаллаларга бориб, китобхоналаримизни кўришни, улардан чин ҳақиқатни сўраб билишни истардик. Вилоятнинг собиқ раҳбарлари ҳақиқатни биздан яширишга интилаётганлари шундоққина сезилиб турарди. Қон тўкилишига ўзлари ҳам сабабчи бўлганликларини яшириш учун нуқул ваҳима қилишди, «кўчага чиқманглар, отишма тўхтагани йўқ, биз сизларни хавф-хатардан сақлаш ҳақида топшириқ олганмиз!» дейишди.

Фожиавий таассуротлар изтироби устига ёлгон-яшиқ гаплар азоби қўшилиб, Чингиз Айтматовнинг қон босими кўтарилиб кетди. Икки кечадан бери ухлаёлмагани, самолётда узоқ йўл босгани, энг кўп масъулият унинг зиммасига тушаётгани — ҳаммаси бир-бирига қўшилди. Докторлар келиб уни муолажа қилишди.

«Хатарли» деб ваҳима қилишган кўчаларга биз ўша куни бари бир чиқдик. Жунбушга келган одамлар билан маҳалла-кўйларда мулоқот қилдик, энг оғир фожиалар юз берган Қорасув мавзесига бориб, жабрдийдалардан кўнгил сўрадик. Касалхоналарга кириб, ярадорларнинг ҳолидан хабар олдик.

Хавф-хатар чиндан ҳам бор эди. Чингиз Айтматов ўзининг эссесига бу ҳақда қуйидагиларни ёзган: «Ёзувчи сифатида одамларга сўз айтишимиз керак, шунинг учун келдик. Аммо бундай кескин вазиятда, қонли тўқнашувлар бўлаётган жойда бу ўта соддалик эди. Гуриллаб ёниб турган жаҳолат ёнига сўз билан бориб бўладими? Оломон тупурмайдими, тошбўрон қилмайдими? Лекин бизнинг ўзбек ва қирғиз китобхоналари билан узоқ йиллик қадрдонлигимиз бор эди, бизни кўп-кўп китоблар бир-биримизга боғлаб турарди. Улар кеча бизнинг китобларимизни ҳурмат-эътибор билан

Ўқиган бўлса, наҳотки бугун бизга қарши қўл кўтарса? Балки улар бизнинг бугунги дардларимиз, изтиробларимиздан огоҳ бўлишар, эҳтимол бизнинг сўзимиз баҳона бўлиб бир нарсани тушуниб етишар: бундай пайтда биттагина чора бор — зўравонликдан қатъиян воз кечиш, айиримачиликдан қатъиян воз кечиш, муаммони тинч йўл билан ҳал этиш»...

Чингиз Айтматов умид қилиб айтган бу сўзлар, ҳайрият, бекор кетмади. Ўша куни маҳалла-қўйларда учраган яхши одамлар бизни жоҳиллар тажовузидан омон сақлади. Лекин бегуноҳ инсонларнинг бошига тушган даҳшатли фожиаларнинг гувоҳи бўлган пайтимизда дилимиз ўртаниб, кўзларимизга ёш қуюлиб келди. Буни ҳам Чингиз Айтматов ўз бадиасида ёзган.

Мақсадимиз икки биродар халқ вакилларини тенг кўриб, орага тушган ғуборни баҳоли қудрат тарқатиш бўлганлиги учун кўз ёшларимизни ичимизга ютиб, кўпроқ раҳм-шафқат ва одамгарчилик тўғрисида сўзладик.

Қирғиз адаби билан ўзбек ёзувчилари шундай пайтда бир тану бир жон бўлиб қон тўкилаётган хатарли жойларга келганларини бизнинг ўшлик китобхонларимиз яхшилик аломати деб билишар ва дилларида бор ҳақиқатни очиқ айтишар эди. Биз ўша куни ҳақиқат билан раҳм-шафқат бирга яшашини одамлар орасида юриб, амалда кўрдик.

Ўзбеклар орасида қирғизларни ўлимдан қутқариб қолган биродарлар бор экан. Қирғизлар орасида ўзбекларни уйларига яшириб бало-қазодан сақлаган одамларни ҳам учратдик. Китобхонларимиз орасида юриб йиққан ҳақиқат зарраларимиз бизга руҳий мадад берди. Кечки пайт учовимиз телевизорга чиқиб, ҳар икки халқ орасидаги китобхонларимиз билан бир соатдан ортиқ мулоқот қилганимизда, жойларга бориб ўз кўзимиз билан кўрган ҳақиқатлар бизга жуда асқотди.

Ўшанда Чингиз Айтматовнинг ёнида туриб айтган гапларимизнинг туб маъноси шу эдики, юз берган фожа учун халқларимиз айбдор эмас, балки зўравонлик ва алдамчилик воситасида ҳокимиятни эгаллашга интиладиган махфий кучлар айбдор. Вақти келиб бу ҳақиқат юзага чиқди. Истиқлол шарофати билан адолат ўрнатилди. Икки халқнинг дўстлигини қайта тиклашда давлат бошлиқларимиз жуда оқилона тадбирларни амалга оширганликлари, Президентимиз Ислом Қари-

мов Қирғизистон Президенти Асқар Акаев билан Уш шаҳрида қайта-қайта учрашганликлари кўпчиликка маълум.

Чингиз Айтматов ҳам ўз бадиасида буни алоҳида таъкидлаб ёзади. Сўз орасида Одил Еқубов билан мени эслаб камтарона бир гап айтади:

«Шундай қалтис пайтда бу йирик ўзбек романнавислари сиймосида ўзимга маслакдош одамларни топганим учун тақдирга шукрона айтаман».

Сўз навбати келганда биз ҳам улкан адиб Чингиз Айтматов билан қадрдонлигимиз ўнлаб йиллардан буён беғубор давом этиб келаётгани учун тақдирга шукрона айтсак арзийди.

Шахсан мен Чингиз Айтматовнинг йилдан йилга, асардан асарга ўтган сари ўз олдига тобора улкан мақсадлар қўйиб, уларга жасорат ва маҳорат билан эришиб боришига доим ҳавас билан қарайман.

Чунки дастлабки ютуқлардан эсанкираб қолиш ҳам мумкинлигини мен ўз бошимдан кечирганман. «Уч иллиз»дан кейин ёзилган «Қадрим» бўшроқ чиққанига сабаб шу бўлганини Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари», «Момо ер» қиссаларини ўқиганда сезганман. «Оқ кема», «Асрга татиғулик кун» асарларини мутолаа қилганимда улкан ютуқлардан эсанкирамайдиган, шўхрат юкини полвонларча кўтариб, янада баланд чўққиларга олиб чиқадиган адиб қанақа бўлишини Чингиз Айтматов тимсолида кузатганман. Шунинг таъсирида «мумкин экан-ку!» деган бир ишонч пайдо бўлган. Мен ҳам аввалги китобларимдан қаноатланмасдан, ижод отини қамчилаб, кейинги ёзганларимни иложи бориचा яхшироқ қилишга интиланман.

«Узум узумга қараб ранг олади» деганларидек, бир авлодга мансуб адибларнинг самимий ҳавасдан келиб чиқадиган интилишлари адабиёт ривожини тезлаштирадиган омил эканини амалда кўрганман.

* * *

Чингиз Айтматов билан мактуб орқали ҳам мулоқот қилганимизга битта мисол келтирмоқчиман.

1986—87 йилларда «Юлдузли тунлар»га адолатсиз сиёсий айблар тақилган, «Авлодлар довони» нашриётда териб қўйилган жойида ҳарфлари тарқатиб юборилган кезлар эди. Чингиз Айтматов катта давлат ва жамоат арбоби сифатида қанчалик банд бўлишига қарамай

матбуот саҳифаларида Бобур Мирзо ва у ҳақдаги романни ҳимоя қилиш учун вақт ва имкон топди.

Уша пайтларда унинг «Қиёмат» (ўзбекчада «Кунда» деб аталди) романи атрофида мунозарали фикрлар билдирилмоқда эди. Мен Чингиз Айтматовга мактуб ёзиб, аввало, «Юлдузли тунларни» ҳимоя қилгани учун миннатдорчилик билдирдим. Сўнгра унинг «Қиёмат» романида кўтарилган муҳим бир ҳаётий муаммони — турли диний эътиқодларга мансуб одамларнинг маънавий ҳамкорлигини — тарихда Акбар мисолида кўрганимни ва бу ҳақда роман ёзганимни айтдим.

Чингиз Айтматовдан кўп ўтмай жавоб келди. «Ассалому алайкум, Пиримқул қурдош!» — деб бошландиган икки саҳифалик мактубда қуйидаги сатрлар бор эди:

«Сенинг буюк Акбар ҳақидаги мулоҳазаларинг, Акбарнинг турли динларни интеграция қилишга интилиши ўта замонавий мавзудир. Бунга, яъни, маънавий интеграцияга одамзод бари бир мурожаат қилади, чунки бугунги шароитда инсониятнинг омон қолишига имконият берувчи бирдан-бир йўл ана шудир. Бу ҳақда, албатта, ёз ва асаринг учун кураш. Шахсан мен ниятингни маъқуллайман».

Бу мактуб мен учун Чингиз Айтматов билан бўлган нутилмас учрашувлардан яна бири бўлди.

* * *

Сўнги йилларда Чингиз Айтматов «Туркистон умумий уйимиз» деган ғояни қўллаб-қувватлаб, Тошкентга тез-тез келиб турадиган бўлди. Ўрта Осиё халқлари маданиятлари ассамблеяси унинг раҳбарлигида хайрли ишларни амалга оширмоқда. Бу ассамблеянинг Тошкентда ва Бишкекда ўтказилган анжуманларида Чингиз Айтматов билан яна кўп марта дийдор кўришдик.

Ҳамма учрашувларимизни якунлаб айтишим мумкинки, шундай ноёб инсоний ва ижодий фазилатлар эгаси бўлган Чингиз Айтматов билан қадрдонлигимиз қирқ йилдан буён беғубор давом этиб келаётганидан ифтихор қиламиз ва буюк адибимизга узоқ умр тилаймиз.

2000.

Ёшга ёш қўшилган сари хотиралар сараланиб, энг муҳимлари қайта-қайта хаёлдан ўтиб турар экан. Бундан қирқ уч йил бурун мен ҳали ёш ёзувчи бўлган пайтимда Константин Симонов берган бир ўғит сўнги пайтда ёдимга кўп тушади.

Ўша кезде ўзбек адабиёти ва санъатининг Москвада бўладиган декадасига тайёргарлик бормоқда эди. Константин Симонов декадага чиқарилиши керак бўлган асарларнинг сатрма-сатр таржималари билан танишмоқчи бўлди. Бу хомаки таржималар орасида «Училдиз»нинг биринчи қисми ҳам бор эди. Константин Михайлович ниҳоятда ишчан ва серғайрат одам бўлса ҳам, лекин хомаки таржималарни яқин орада ўқиб улгурмаса керак деб ўйладим. Чунки адиб Ўзбекистон бўйлаб сафар қилган кунларида қаттиқ шамоллаб қолди, иситмаси кўтарилиб кетди. Биз уни Москвага касал аҳволда кузатиб қўйдик. Мен Дўрмонда қолиб, романи тугалладим, қўлёмани муҳокамага бердим. Шу орада Москвадан — Константин Симоновдан хат келиб қолди. Машинкалатилган уч бетлик каттагина мактуб, 17 октябрь 1957 йилда ёзилгани охирида қайд этилган. Демак, Тошкентдан қайтибоқ қўлёмани ўқиган.

Мактуб шундай бошланади: «Қадрли ўртоқ Қодиров! Мен ҳали ҳам соғайганим йўқ, кўрпа-тўшак қилиб ётганим учун, афсуски, Сизнинг романингизни қўлда қалам билан ўқиёлмадим, шу сабабли Сизга энг умумий тарздаги фикримни ёзиб юборяпман».

Улкан адиб касал бўлиб ётганига қарамай, ёш бир қаламкашнинг асарига шунчалик эътибор бергани кишини ҳайрон қолдиради. «Умумий тарздаги фикрим» деб, ўз хатига ўта камтарона баҳо берган бўлса ҳам, мактубда мен учун жуда муҳим бўлган қуйидаги мулоҳазалар битилган эди:

«Сиз Маҳкамни оқ, яъни яхши одам қилиб тасвирлаганингизда мен бунга ишонаман, чунки унинг фазилати ичдан олинган, мен унинг яхшилигини ичдан кўраман... Манноновни қаламга олганингизда мен унинг ёмон кирдикорларига сабаб бўлган ички мантиқни илғайман, чунки у ҳам ичдан олинган. У ўзининг ёмон қилмишларига қандай келаётгани менга тушунарли. Аммо Сиз деканни ёки Эшонбоевни тасвирлаганингизда, уларни фақат ташқаридан қора қилиб кўрсатгандек бўласиз... Улардаги ёмон қилмишлар қандай туғилиши, қандай

мантиқдан келиб чиқаётгани менга кўринмайди, шу боисдан образ сифатида улар менга заиф туюла бошлайди...»

Константин Симонов ўз танқидий мулоҳазаларини теран бир ички маданият билан ёзган эди. Унинг «Уч илдиш»ни қўлёзмасида ўқигани ва илиқ хат ёзиб юборгани фақат менга эмас, адабий жамоатчиликка ҳам яхши таъсир қилди. Қўлёзманинг муҳокамасида устоз Абдулла Қаҳҳор романи яхшилашга ёрдам берадиган теран фикр-мулоҳазалар айтди. Шундан кейин роман устида яна беш-олти ой берилиб ишладим, нуқсонларини баҳоли қудрат тузатдим.

Лекин бугунги юксак талаблар нуқтаи назаридан қараганда, Константин Симонов ўшанда донишмандларча огоҳлантириб айтган бир бадий муаммони ўзим учун ҳалигача кўнгилдагидек ҳал эта олмай келаётганимни сезаман. Бу — ҳаётимиздаги салбий ҳодисаларни ва ёмон одамларни бутун миқёси ва мураккаблиги билан ичдан кўрсатиш муаммосидир. Аслини олганда, бу муаммо ҳозир бутун адабиётимиз олдида турибди. Сўнгги даврда очиб ташланган салбий ҳодисаларнинг миқёси, фош бўлган собиқ казо-казоларнинг ҳаракат доираси ҳали бадий образларда бор бўйича кўрсатилган эмас.

Шахсан мен дилимга яқин жозибали инсонларнинг руҳига унча қийналмай кираман, аммо ёмон одамларнинг ички дунёсидан бегонасирайман, уларнинг руҳига киришдан жирканадиган пайтларим бўлади. Ҳолбуки, ёзувчи ҳам шифокор каби касалдан, мурдадан қўрқишга ҳақли эмас. Зарур бўлганда жарроҳлик пичоғи билан уларнинг аъзоларини кесиб таҳлил қилишга ўрганади. Бу ишлар жамиятнинг иллатлардан поклаш учун қилинади.

Албатта, адабиётга нурли қаҳрамонлар жуда зарур. Бундан кейин ёзадиган нарсаларимда ҳам тарихни ҳаракатга келтирувчи жозибадор кучлар диққат марказимда турса керак. Лекин уларга тўғаноқ бўладиган, жуда кўп ҳаётий драма ва фожиаларни келтириб чиқарадиган иллатлар ва салбий кучлар ичдан тўлиқ очилмагунча улар билан курашган яхши одамларнинг жасорати ҳам бор бўйича кўринмайди. Салбий персонажларнинг руҳларига кирганда эса уларни ҳам янгича тафаккур нурлари билан ёритиб кўрсатиш керак.

Ахир ҳақиқат тимсоли бўлган қуёш барчага баробар нур сочади-ку. Унинг зиёси бутун ер куррасини қамраб

олади. Яхши-ёмон ҳамма жой офтоб нури туфайли ўзининг ҳақиқий манзарасини намоён қилади.

Янгича тафаккур ҳам ижобий-салбий барча ҳодисалар ва персонажларнинг ҳақиқий манзарасини очиб беришга хизмат қилиши керак. Ҳозир дунё бўйлаб кенг тарқалаётган янгича тафаккур — инсон зотини ҳалокатдан қутқаришга қаратилгандир. Одамзодни омон сақлаш вазифаси олий инсонпарварлик экан, унинг алоҳида зарралари бўлган ижобий-салбий характердаги кишиларни ёмон муҳит таъсиридан ва иллатлар гирдобидан қутқариб олиш ҳам юксак одамийликка киради.

1987—2000.

ШУҲРАТ АКА ЖАСОРАТИ

Бир пайтлар Тошкентда ҳозирги Матбуот Уйининг ўрнида Бирлашган Нашриёт бўларди. Шу жойда 1950 йилда «Студентлар» деган ҳикоям босилиб чиққан эди. Бир кун Бирлашган Нашриётда Шуҳрат акага дуч келиб қолдим. У киши — ватан уруши жанггоҳларидан сочлари бевақт оқариб қайтган салобатли шоир. Мен — ёш талаба одоб билан қўл қовуштириб кўришдим. Авваллари «Шарқ юлдузига» ҳикоя кўтариб борганимда Шуҳрат ака мени таниб қолган эканлар.

— «Студентлар»ингизни ўқидим, — дедилар. — Биринчи қадамни дуруст қўйибсиз. Журналда тақриз ҳам чиқибди. Танқидчи «маҳорат етишмайди» дебди. Буни кўнгилга қаттиқ олманг. Сиёсий айб қўймаганидан хурсанд бўлаверинг. Сиздан ёзувчи чиқади. Дадил бўлинг!

Шуҳрат ака бу сўзларни оёқда тикка турган кўйича қандайдир ички бир оловнинг тафтидан кўзлари ялтираб айтдилар. Сўнг хайрлашиб, нашриётдан чиқиб кетдилар. Мен жуда таъсирландим, раҳмат айтганимча қолдим. У кишининг гап оҳанглари хатарли сафарга кетаётган одамнинг ўз иниси билан хайрлашаётганда таъйинлаб айтган дил сўзларига ўхшаганидан хиёл таажужланиб қўйдим.

Кейин билсам, ўша кезларда Шуҳрат аканинг яхши кўрган домласи Мақсуд Шайхзода қамалган экан. Унга оғир сиёсий айблар қўйилаётгани матбуотда эълон қилинди. Шуҳрат ака мана шу адолатсизликдан оташин бўлиб юрган пайтларида мен учраб қолган эканман.

Эллигинчи йилларда яна хуруж қилган бу машъум қатағон ижодкор зиёлиларга қарши қаратилган, айниқ-

са, қалам аҳли орасида қама-қамалардан қўрқиб-писиб юрганлар кўпайган эди. Шу шароитда Шуҳрат ака кўкрагини баланд кўтариб юргани, бир ёш ёзувчининг илк китобчасини ўқиб фикр айтгани, яна «дадил бўлинг!» деб далда бергани урушда минглаб хавф-хатарни кўриб чиниққан шоирнинг маънавий жасоратидан ва адабиётимизнинг келажаги учун жон куйдирганидан далолат берарди.

Аммо мустабид тузум жасоратли ижодкорларга кун бермас эди. Уша йили кеч кузда Шуҳрат ака ҳам қамалганини эшитиб дилим хуфтон бўлди. Нега бундай бўляпти? Сабаби аниқ айтилмайди. Ҳадиксираш кучаяди. Номаълум хавф-хатардан одамни ваҳм босади.

Мен бу оғир туйғуларни «Уч илдиз»да ўз тенгдошларимнинг ўша давр қатағонларидан руҳан эзилганлари орқали тасвирлашга интиланман. Роман ёзилаётган пайтларда Шайхзода домла ва Шуҳрат акалар қамоқдан қутилиб келишди. Мен улар билан кўришганимда бир нарса ёдимда қолди: икковининг ҳам кафтлари жисмоний меҳнатни кўп қилган одамларнинг кафтидек қаттиқ ва залварли туюлди. Кейин бу туйғу ҳам романда Раҳим Умарович деган домланинг қамоқдан чиқиб келгандан кейин ўз талабалари билан кўришганда кафтлари Маҳкамга тошдек қаттиқ сезилгани орқали берилди.

Булар-ку, қамоқ лагерларида ҳам энг оғир меҳнатларни қилиб, нонларини ҳалоллаб еган мард одамлар. Аммо уларни тўхмат билан қаматган Ҳакимов, Эшонбоев тонфасидаги номардлар-чи? Мен уларнинг ҳам ҳаётда прототиплари борлигини билардим. Улар шамол қаёқдан эсса ўша томонга паррагини тўғрилаб кун кўрадиган, гаразли мақсадлар йўлида ҳеч қандай разилликдан қайтмайдиган виждонсиз шахслар эди. «Уч илдиз»да биз мансуб бўлган ёш авлоднинг бутун меҳри Ойбек ака, Шайхзода домла, Шуҳрат ака каби ноҳақ жабр кўрганларга бағишланган, нафратимиз эса уларга тўхмат тошини отган ўша манфаатпараст ивogarларга қарши қаратилган эди.

1957 йилнинг кузиде Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида бу роман қўлёзмаси муҳокамага қўйилганда Шуҳрат ака ҳам уни ўқиган, «ивogarларни бопласиз, танидим!» дедилар.

Лекин биз мустабид тузум қатағонларининг фақат бир четини ташқарисидан кўрган бўлсак, Шуҳрат ака унинг барча даҳшатларини ўз бошидан кечирган эди.

Бу ҳақда таржиман ҳолда ўзлари шундай дейдилар: «Мен «Олтин зангламас»да тасвирланган ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бир нарса яратмасам кўнглим жойига тушмас эди. Бунни виждоним тақозо этарди».

Маълумки, шўро тузуми ўзининг энг даҳшатли жиноятларини фош этадиган қатағонлар ҳақида ҳаққоний асар ёзган ҳар бир адибга адоват кўзи билан қарар, уни турли-туман йўллар билан обрўсизлантириб, четга суриб ташлашга интиларди. Шухрат ака бунини А. Твардовскийдек машҳур шоирнинг «Хотира ҳаққи» номли зўр достони босилмай ётганида, «Архипелаг ГУЛАГ»ни ёзган А. Солженициннинг зўравонлик билан ажнабий юртларга чиқариб юборилганида кўриб турарди.

Алоҳида жасорат ва фидойилик талаб қиладиган бу қалтис мавзуга киришишдан олдин Шухрат ака ўзининг улкан маънавий бисотини — Улуғ Ватан уруши даврида тўрт йил мардона жанг қилиб кўрган-кечирганларини катта асар саҳифаларида тасвирлаб ижодий тажриба орттирди, куч йиғди. Унинг уруш даврида ёзган шеърларида шундай сатрлар бор:

Озмунча жанглар қилмадим мен,
Озмунча қонлар кечмадим.
Неча бора ўқ есам ҳам,
«Бас, етар жанг», демадим!
Энг оғир дамларда ҳам
Бахт-саодат юлдуздан
Ҳеч умидим узмадим!»

Бу сатрлар орқали иродаси мустаҳкам, сабр-бардоши чексиз, келажакдан умидини узмай доим олға талпинган жасур ўзбек йигити кўз ўнгимизда гавдаланади. «Шинелли йиллар» романида Шухрат ака бу йигитга Элмурад деб исм қўяди. Тўрт йиллик қирғинбарот урушининг бошидан охиригача фидойиларча жанг қилган бу йигитни ўзбекона меҳр ва миллий ифтихор туйғуси билан тасвирлайди. Ахир одамзод тарихида содир бўлган урушларнинг энг улкани ва даҳшатлисида минг ўлимларга бўй бермай, бутун-бутун мамлакатларни босқинчилардан озод қилиш ва жаҳон миқёсида байрам қилинадиган оламшумул ғалабага ўзбекнинг обрўсини оширадиган даражада ҳисса қўшиш — умр бўйи фахрланса арзийдиган ҳодиса эмасми?

Элмурад қиёфасида биз Шухрат аканинг ўзини кўргандай бўламыз. Чунки роман муаллифи ҳам урушни

1941 йилнинг ёзида оғир чекинишлардан бошлаб, 1945 йилнинг баҳорида ғалаба билан тугатган, олдинги сафда батальон командири бўлиб, фашист аждаҳолари билан юзма-юз олишган. Тўрт йил давомида неча бор оғир ярадор бўлган, даволаниб, яна сафга қайтган ва яна жанг қилиб, ниҳоят, Польшадан ғалаба билан қайтган. Бу — чинакам қаҳрамонлик эди. «Шинелли йиллар» романи ана шу қаҳрамонга руҳ билан суғурилганлиги учун китобхонлар уни қўлдан қўймай ўқиди. Роман русча ва бошқа тилларга таржима бўлиб, сал кам миллион нусхада чоп этилди.

1958 йилда Москва ёнидаги Переделкино ижод уйида Шуҳрат ака билан бир ойча қўшни хоналарда яшаб, қалам тебратганимиз ёдимда бор. Дам олиш соатларида қарагайзор йўлкаларда бирга айланардик. Қатагон йиллар тўғрисида гап очилса, Шуҳрат аканинг юзи оташин ва шиддатли тус оларди:

— Мен учун тўрт йиллик урушдан ҳам тўрт ярим йиллик қамоқ оғир бўлди. Урушда, ҳар қалай, қўлда қуролим бор эди. Лагерда бизни талончи, кисавурлар билан бирга қамаб қўйди. Уғрининг қўлида пичоғи бор. Биз — қуролсиз. Уйдан майизми, патирми, соғинган бирон тансиқ нарсангиз келса, дарров талончи ўғрилар пайдо бўлади. Бир кун учтаси пичоқ кўрсатиб, уйдан келган посилкамни тортиб олмоқчи бўлишди. Қани энди фронтдаги қуроллардан бўлса! Йўқ! Нарироқда узун бир хода турган экан. Югуриб бориб, ўшани икки қўллаб кўтардим. «Очкўз ўғрилар, мен фронтда қанча фашистни ер тишлатганман, энди сен газандаларга кунингни кўрсатаман!» деб ходани жон-жаҳдим билан сермадим. Пичоқ ўқталганлардан бирининг елкасига хода тегиб аганатиб юборди. Қолган иккитаси жуфтакни ростлаб қолди... Шунақа жондан кечиб таваккал қилмасангиз кун кўролмайсиз. Бўш келсангиз синдиришади... Терговчилари ҳам, назоратчилари ҳам одамни синдириб, эгиб-букиб олишнинг пайдан бўлишади. Синдириб букиб олганларидан кейин ёвуз ишларни қилдиришади. Қилмаган жиноятингизни «қилдим» деб, ёздириб, қўл қўйдиришади.

Шу шаронгта иродаси синмасдан имони бутун инсон бўлиб қолиш қанчалик қийин ва машаққатли бўлганини Шуҳрат аканинг қўйидаги тўртлиги орқали ҳис қилиш мумкин:

Шунча кўп қоқилдим умримда, дўстим,
Оҳ, гурра бўлмаган ерим қолмади.
Шунда ҳам юрагим заҳа бўлмади,
Куймади имоним, дастим синмади.

«Олтин зангламас» романига ана шундай иродаси мустаҳкам, юраги заҳа емаган ва имони пок ўзбек зиёлиси бош қаҳрамон қилиб олинади.

«Шинелли йиллар»даги каби бу романда ҳам муаллиф ўзи бошдан кечирган ўта мураккаб ва мушкул ҳаётий воқеаларни ичдан тасвирлайди.

«Олтин зангламас» ёзилган олтмишинчи йилларда «цензура» деб аталадиган тақиқ ва тазйиқлар ҳали жуда кучли эди. Шухрат ака шу тақиқ ва тазйиқлар орасидан йўл солиб ўтди, ҳалол бир зиёлини ноҳақ ҳибс қилган ва унга куракда турмайдиган ёлгон айбларни таққан рижкор золимларни фош этадиган катта романи ўзбек адабиётида биринчи бўлиб яратди.

Албатта, кейинги ўн йилларнинг ошкоралик даврида бу мавзунинг бутун кўлами ва барча қирралари адабиётда атрофлича акс этди. Аммо олтмишинчи-етмишинчи йилларда «Олтин зангламас»дай роман билан майдонга чиқиш учун катта ижодий жасорат керак эди. Ёзувчининг дилида борини ошкора ифодалашга ўша замона йўл бермаганини Шухрат ака яна бир тўртликда келиштириб ёзганлар:

Мен олам китобин бир-бир варақлаб
Кўп нарса тушундим, кўп нарса билдим.
Замону, замону оқимга қараб
Ўнтадан биттасин ошкора қилдим!

Бироқ мустабид тузум мухлислари адиб аяб айтган шу ҳақиқатнинг «ўнтадан биттасини» ҳам кўтаролмас, Шухрат акага яна тухмат қилувчилар топилса, уларни энг баланд даргоҳлардан туриб қўллаб-қувватлашга интиларди.

Адолатсизликни қарангки, Россия, Украина, Польша ва бошқа юртларни фашистлардан озод қилиш учун узоқ йиллар жанг қилган, неча ўлимлардан қолган, урушдан кейин эса «Кавказ дафтари», «Дунай соҳиллари» шеърий туркумлари, ажойиб балладалари билан турли эл-юртларга биродарона меҳр уйғотган ёзувчини дабдурустдан миллатчиликда айблайдиган қоғоз Москвадан «Правда» газетасидан келганига ва Ўзбекистон

Марказкомиди махсус кўриб чиқилганига мен ўзим гувоҳ бўлганман.

31 декабрда — ҳамма янги йилни кутиш тараддудида юрган бир пайтда, тўсатдан бизни Марказкомнинг фан ва маданият бўлимига чақириб қолишди. Борсам; Яшин домла, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, — жами ўндан ортиқ таниқли ёзувчи ва адабиётшунослар йиғилишибди. Адашмасам, 1981 йилнинг охири эди. У пайтда Ш. Р. Рашидов ҳаёт эдилар. Фан ва маданият бўлимида «Правда» газетасининг мухбири ҳам ўтирибди. Бўлим бошлиғи беш-ўн бетлик машинкалатилган мақолани кўлига олиб гап бошлади:

— Ёзувчи Шухратнинг «Жаннат қидирганлар» романи ҳақида... Ўзимизнинг ўзбек қаламкашларидан бири «Правда»га ёзибди. «Шухратнинг мазкур романи миллатчилик руҳида ёзилган» деб айб қўйибди.

Йиғилганлар бир-биримизга хиёл таажжуб билан қараб қўйдик. Паст товушда кимдир:

— Тавба! — деб қўйди.

— Шароф Рашидович сизларнинг бу роман тўғрисидаги фикрларингизни билмоқчилар, — деди бўлим бошлиғи. — Адабий жамоатчиликнинг фикрини билиб, кейин «Правда»га жавоб юборишимиз керак.

Сўнгги гапдан мен ўзимча бир қадар енгил тортдим. «Шароф Рашидович адабий жамоатчиликнинг фикрига қараб жавоб қилмоқчи бўлсалар, демак, адолатли йўл тутмоқчи эканлар» деган ўй дилимга илиқ туюлди.

«Жаннат қидирганлар»ни ҳаммамиз ўқиган эдик. Бу романда ҳеч қандай миллатчилик йўқ, унда мол-дунёнинг кетидан қувиб, Ватанга хиёнат қилиш энг оғир фожиаларга сабаб бўлиши тасвирланган, демак, ватанпарварлик туйғуси улуғланган эди.

Ҳаммамиз шу мазмунда гапирдик. Шухрат аканинг Ватан урушида жасорат кўрсатганини, ижодида халқлар дўстлиги мавзуси муҳим ўрин эгаллашини, унинг романларида бошқа халқларга қарши қаратилган бирор гап йўқлигини ҳар биримиз билганимизча айтдик. Сўзларимиз баёнини «Правда»нинг мухбири ёзиб олди. Назаримда, у ҳам байрам арафасида бегуноҳ ёзувчига отилган шу туҳмат тошдан тезроқ қутилишни истарди.

Хуллас, йиғилганлар бир оғиздан Шухрат акани ёқладик. Шароф Рашидович бу нозик масалада адабий жамоатчиликнинг фикрига таянганидан, илгари но-

ҳақ жабр кўрган адибни навбатдаги тухматдан ҳимоя қилишининг оқилона йўлини топганидан мамнун бўлдик. Лекин бошқа бир нарсадан кўнгиш хира тортарди. Уз халқини севган, адолат учун курашган ёзувчига қандайдир гаразгўйлар «миллатчи» деб ёлғон айб тақаса, нега уларнинг тухматига Москва бу қадар катта аҳамият беради? «Правда» чинакам адолат тарафдори бўлса, ҳалол адибни ёқлаб, тухматчини фош қилиши керак эмасми-ди?

Шуҳрат акани мана шу саволлар қанчалик эзганини, руҳига азоб берганини тасаввур этиш мумкин.

Мен ўша куни «Олтин зангламас» романидаги тухматкаш Мирсалимни ва унинг хўжайини бўлган терговчи Чухановни яна бир эсладим. Ёзувчи романда уларнинг бутун кирдикорларини фош қилган эди. Энди улар гўё роман саҳифаларидан чиқиб келиб, Шуҳрат акага яна тухмат тошини отаётгандай туюларди. Чунки саксонинчи йилларда ҳам шўро тузуми Мирсалим ва Чухановга ўхшаган нопок кимсаларнинг хизматларидан ҳазар қилмай, ҳамон уларга таяниб иш олиб борар эди.

Орадан кўп ўтмай Гдлян ва Ивановлар Ўзбекистонда амалга оширган ёвузликлар аҳвол шундайлигини бутун дунёга намоён қилди.

Эллагинчи йилларда бошланган ва саксонинчи йилларда ҳам кети узилмаган тухмат зарбалари Шуҳрат ака жанг майдонларида орттирган яра асоратларига қўшилиб, адибнинг соғлиғини зимдан емирган экан...

Шуҳрат ака орамиздан бевақт кетдилар. Лекин бу нодир сиймонинг ватан ҳимоясида ва ижод соҳасида кўрсатган жасоратлари умрбод дилимиз тўрида яшашга муносибдир.

1997.

УЙҒОНИШ ДАВРИНИНГ ОЛИМИ

*Бир эсиб ўтдилар уйғониш еллари,
Бир қайнаб тошдилар кўз ёши — булоқлар.*

Абдулҳамид Чўлпоннинг бу шеърий сатрлари саксон йил бурун ёзилган бўлса ҳам, ўзбек адабиёти ва унинг тадқиқотчилари учун ҳалигача долзарблигини йўқотган эмас. Менимча, бу сатрларда йигирманчи аср бизнинг уйғониш асримиз бўлиши илк бор башорат қилинган эди. Чўлпон энди йигирма ёшдан ошганда чоп этилган биринчи шеърий тўпламининг «Уйғониш»

деб ағалиши ҳам миллий уйғониш гоёларини ифода этишга қаратилган эди.

Лекин мустабид шўро тузуми миллий озодлик ва мустақиллик ҳаракатларини шафқатсизлик билан бос-тиради. Шунинг учун Чўлпонга уйғониш еллари бир эсиб ўтиб кетгандай туюлади. Бундан кейинги қонли қирғинлар ва мусибатли йўқотишлар шоирнинг кўз ёшларини булоқлар каби қайнатиб тоширади.

Чўлпоннинг жўшқин тадқиқотчиси ва тарғиботчиси Озод Шарафиддинов асримиз бошидаги ўша уйғонишнинг ҳароратли нафасини асримизнинг иккинчи ярмида адабиётга кириб келган янги авлодларга етказиб берган етук олимлардандир.

Ҳаётда уйғониш еллари бир эсиб ўтса ҳам, адабиётда улар оловли сатрлар шаклига кириб, халқпарвар кишилар қалбига жойлашгандан кейин йўқ бўлиб кетмас экан, балки ватанини севган, адолатга ташна бўлган ҳар бир виждонли кишининг қалбида янгича куч билан эсишда давом этар экан.

Мен Озод Шарафиддиновни дорилфунунда ва аспирантурада бирга ўқиган ёшлик даврларимиздан буён ана шундай адолатга ташна, халқпарвар инсон сифатида биламан.

Шўро тузуми биздаги миллий ўзликни йўқотиш учун ўнлаб йиллар давомида қанчалик кўп ҳийлаю найранг ишлатмасин, барибир виждони пок, ҳақиқатга содиқ кишиларимиз Ватан туйғусини, халқимизнинг асл фарзандларига бўлган меҳру оқибатни дил тубида сақлаб, кейинги авлодларга етказиб берганига, биз, Озод билан тенгдош ижодкорлар гувоҳимиз.

Тўғри, бизнинг ёшлик йилларимизда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби буюк ватанпарварларнинг китоблари тақиқланган, уларни ўқиган одам қатағонга учрар эди. Лекин бу улўғ сиймоларни кўрган, улар билан бир даврда яшаган Ойбек, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода каби мумтоз ёзувчиларимизнинг бизга ёқадиган энг яхши асарларида ҳам Ватанга муҳаббат ва миллий ғурур туйғулари кучли эди. Шунинг учун бу асарлар худди баҳорда эсган уйғониш елларидай биздаги ватанпарварлик ва халқпарварлик туйғуларининг ўсиб шаклланишига ёрдам берарди.

Шўро мафқураси Абдулла Қодирий ва Чўлпонларни юқорида номлари ёзилган бошқа истеъдодли адибу шоирларимизга ҳар қанча қарши қўймасин ва уларни

бир-бирларига синфий душман қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, бизнинг дилмизда уларни бир-бирларига туташтирувчи маънавий кўприк бор эди. Бизнинг тасаввуримизда улар бир халқнинг фарзандлари эдилар. Уларнинг ҳаммасини Ватанга меҳр ва ўз халқига фарзандлик туйғуси руҳан бирлаштириб турарди.

Ана шу сабабли Озод Шарафиддинов турли авлодларга ва ҳар хил йўналишларга мансуб бўлган адибу шоирларнинг ижодига бағрикенглик билан ёндашади, уларнинг ҳар бирига хос фазилатларини китобларида ишонарли таҳлил ва талқинлар воситасида далиллаб кўрсатади. Китобхонлар Озоднинг Ойбек, Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир ва бошқа адибларимиз ижодини меҳр ва маҳорат билан қаламга олганини яхши биладилар.

Шу билан бирга Озод Шарафиддинов Чўлпон ижодини юзага чиқариш ва халққа етказиб бериш учун йиллар давомида фидойиларча меҳнат қилгани ва адолат учун жасорат билан курашгани алоҳида эъзозга сазовордир. «Тирик сатрлар» деб аталган китоб катта илмий ва ижодий заҳмат натижасида яратилгани, унинг тиражи босилиб тайёр бўлган пайтда бахил кучлар ифвоси билан қандай ноинсофларча қатағон қилингани ёдимиздан чиқмайди. Бу бахил кучлар шўро мафкурасига малайларча садоқат сақлар, йнгирманчи йилларда яратилган тирик сатрлар миллий уйғониш руҳи билан сугорилганини билар, шунинг учун «Чўлпоннинг фуқаро сифатида оқланиши унинг ижодининг оқланиши эмас» деган риекорона ақида ёрдамида бу улкан шоир асарларининг қайта нашр этилишига тиш-тирноғи билан қарши турар эди.

Лекин баҳорни орқага қайтариб, яна қишга айлантириб бўлмас экан. Сталин қаҳратонидан сўнг эллингичи йилларнинг охирларида ва олтмишинчи йилларнинг бошларида «илмилиқ» номини олган даврда дорилфунунда Озод Шарафиддинов каби янги тафаккур эгаларидан сабоқ олган ва уларнинг ижодий дардларига ҳамдард бўлган янги истеъдодлар уйғонди. «Тирик сатрлар»нинг йўли бекилгандан сўнг уларда куйланган уйғониш ғояларини янги шароитда янгича куч билан куйлайдиган ёш шонрлар майдонга чиқди. Чўлпон асарларининг йўлини тўсганлар энди ҳаётда худди баҳордаги табиат уйғонишига ўхшаб адабиётга кириб келаётган янги авлоднинг йўлини тўсишга илож тополмай қолди.

Озод Шарафиддинов ўзи дарс берган талабалар орасидан чиққан ёш ватанпарвар шоирларнинг тақдирининг инъоми тарзида қувониб қарши олди. Эсимда бор, Эркин Воҳидовнинг «Пўлат» деб аталган бир шеърини Озод Қозогистонда ўзбек адабиёти декадаси кунларида Темиртов шаҳридаги пўлат қуювчилар билан учрашувда шавқ билан ўқиб бериб олқиш олган эди. Ўзи ўқитган талабалар орасидан чиққан Абдулла Ориповнинг шеърини истеъдодини биринчи бўлиб қадрлаган, унга оқ йўл тилаб, «Шарқ юлдузи» журналида дастлабки шеърларининг босилиб чиқишига кўмаклашган устоз ҳам Озод Шарафиддинов эди. Бу шеърлардан бири «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?..» деб аталар эди. Қарангки, орадан ўнлаб йиллар ўтгандан кейин Истиқлол даврида бу шеър куйга солиниб, Ватан ҳақидаги энг машҳур қўшиқлардан бирига айланди. «Ўзбекистон — ватаним маним» ва «Ўзбегим» достонларида миллий руҳ янада юксак пардаларда жаранглаб, янги бир уйғониш даври бошланганидан далолат берди. Ниҳоят, Истиқлол шарофати билан йигирманчи йилларда эсангил уйғониш еллари асримиз охирига етиб келиб, мустақил Ўзбекистоннинг миллий тикланиш ва ҳар томонлама юксалиш жараёнларига қўшилиб кетди. Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг янгидан нашр этила бошлаган уч жилдлик асарларига сўз боши ёзди. «Чўлпонни англаш» номли ажойиб рисоласини нашр эттирди.

Озод Шарафиддиновнинг халқимизга ва миллий адабиётимизга жон куйдириб хизмат қилиши унинг жаҳон адабиётини ва умуминсоний қадриятларни яхши билиши билан ҳам боғлиқдир. Сўнгги йилларда унинг «Жаҳон адабиёти» журналида бош муҳаррир бўлиб, янги бир адабий ойнотани оёққа турғизгани ва эл-юртга танитгани алломанинг серқирра ижодий ва ижтимоий фаолиятида очилган янги саҳифа бўлди.

Уйғониш даврининг олими, қирқ беш йиллик дўстим Озод Шарафиддиновни мен бугун қутлуғ етмиш ёши билан чин дилдан табриклайман. Унинг ҳаммиша уйроқ ижодига янги парвозлар, ўзига мустаҳкам соғлиқ, онласига бахт-саодат тилайман.

1999.

КЎРГАН-КЕЧИРГАНЛАРИМ

ТАҚДИР ТОВЛАНИШЛАРИ

Тошкентда тонг ёришганда Кавказ тоғлари ҳали тун огушида бўлади. Лекин тонг сал кам минг чақирим тезлик билан Шарқдан Ғарбга товушсиз учиб ўтади. Тошкентда отган тонг икки-уч соатда Кавказга ҳам етиб боради.

Менинг тасаввуримда, бизга берилган умр ҳам тонгдай жимжит бир тезлик билан учиб ўтмоқда. Орқага қарасам, яқиндагина Туркистон тизматогининг этакларида Кенгқўл деган қишлоқда ялангоёқ чопиб юрган бола бўлиб кўринаман. Ҳолбуки, мен етмишдан ошганман, 1928 йил 25 октябрда туғилганман.

Одамнинг умри битта даврга сифмайди. Чунки биз уруш ва ундан олдинги ҳам кейинги қатор даврларни бошдан кечирдик. Уйлаб қарасангиз, ҳар бир кишининг тақдири туғилмасдан олдинги асрларга ҳам илдиз отган бўлади. Туркий аجدодларимиз етти пуштини яхши билмаган одамни уят қилишган. Тўқсон икки қабилали ўзбеклар ўз аجدодлари қайси уруғдан эканини ёддан чиқармаганлар. Албатта, уруғ суриштириш уруғ-аймоқчиликка олиб бормаслиги, биз доим халқ ва миллат манфаатини биринчи ўринга қўйиб яшашимиз керак.

Шу билан бирга кўпчилигимизнинг таржимаи ҳолимиз ота-боболаримиз мансуб бўлган қабила ва уруғлар орқали халқимиз бошдан кечирган катта тарихий воқеаларга узвий боғланганини ёдда тутишимиз лозим. Дейлик, Амир Темур мансуб бўлган барлос қабиласи Шайбонийхон ва унинг авлодлари даврида қаттиқ қувғинга учрайди. Барлосларнинг улкан бир қисми Бобур билан бирга Афғонистон ва Ҳиндистонга кетади. Бизнинг юртда қолганлари эса тоғ оралиқларига, хон навкарлари кам борадиган пана қишлоқларга жойлашади.

Ўтамизнинг бобокалонлари орасида Ҳасан Жибачи деган киши ўтган экан. Жиба — жанг пайтида кийиладиган зирҳли кийим. Жибачи — ҳукмфармо бекнинг — «офтобачи» деганга ўхшаш бир мулозими. Ҳасан Жибачи ўша даврдаги ҳукмрон донраларга яқин турган

қирқ уруғининг Қуёнқулоқ шохасидан бўлади. Шунинг учун тоғ ортига қувилган барлослардан тап тортмайди. Соё бўйида соч юваётган зангори кўзлик гўзал барлос қизни отига ўнгариб олиб қочади, бизнинг Кенгқўл қишлоғига келтириб, унга уйланади.

Отамизнинг кўзлари ҳам кўкиш эди, бунинг сабабини изоҳлаш керак бўлганда «барлос момомга тортган эканман» дердилар. Барлос қавмида қорачадан келган одамлар ҳам кўп, лекин оқ юз, зангори кўзлар учраб туради. Кейинчалик отамиз ҳам Оқсув томонларда яшайдиган ва ўзларини «турк» деб атайдиган барлосларга куёв бўладилар. Ирсиятнинг ўлмаслигини қарангки, тиллоранг сочли, кўзи кўкиш болалар гоҳида бизнинг ака-укаларимиз ва фарзандларимиз оиласида ҳам туғилиб қолади. Бунга дафъатан ҳайрон бўламизу, кейин ўша барлос момоларни эслаймиз.

Қатта боболаримиз орасида Бобоёр сўфи деган фозил киши ўтган экан. Лекин бизнинг отамиз Қодир Йўлдош ўғли мактаб кўрмай ўсган умумий одам эдилар. Тоғда олд чўпонлардан бири бўлиб танилган, машҳур Яғноб тоғларида қўй боқиб, ўнга қўйини юзтага, кейин уларни мингтага етказиб бой бўлган экан. Онамиз—Ўғиллой Хусан қизига уйлангандан кейин, биз кетмакет беш ўғил туғилган эканмиз.

Ота-оналар бизни оёққа турғизгунча нечоғли машаққат чекканларини ўзингиз фарзанд ўстирганда билар экансиз. Отамиз бой бўлиб бадарға қилинганлиги учун ҳукмрон мафкура ёшлиқда бизни руҳан эзиб, ундан бездиргудек бўларди. Ҳолбуки, отам меҳнат қилиб чарчамайдиган, беш вақт намозини қанда қилмайдиган, умрида ароқ ичмаган, мулойим табиат, мўмин-қобил одам эди. Ҳаётда жуда кўп оғир, асаббuzар ҳодисаларни бошдан кечирган бўлса ҳам, раҳматли бирор марта биз, болаларни уриб-сўккани ёдимда йўқ.

Лекин онамиз бизни зир югуртириб ишлатар, гуноҳ ўтса аямай жазо берар, интизомни жуда қаттиқ тутар эдилар. Отамиз «бизнинг хотин амалдор момосига тортган» деб қўяр эди. Кейин билсак, онамизнинг моллари Ўғилжон додҳо Фарғона водийсининг Уш томонларида шухрат қозонган Қурбонжон додҳонинг издошларидан бўлган экан. Инқилобдан олдинги даврда Жузгон ва Оқсув томонларда шу забардаст Ўғилжон додҳо элбоши бўлиб танилган экан. У киши оламдан ўтган кезларда туғилган бизнинг онамизга ўша момосининг исмини бериб, Ўғиллой деб от қўйган эканлар.

Бола эканимизда онамизнинг сиёсатидан ҳайиқар эдик, бизни қаттиққўл ҳокимдай тергашларидан ранжиб, ёш ака-укалар бир-биримизга ҳасрат ҳам қилар эдик. Энди билсам, болани қаттиқ интизом билан тарбиялаганликлари бизнинг фойдамизга бўлган экан.

Онамизнинг қишлоғи Сўфаркат ва Оқсувни болалик пайтларимдан бери биламан. «Бобурнома»да Даҳқат билан бирга қаламга олинган Оқсув — ана шу қишлоқ эканини кейинчалик суриштириб аниқлаганман. Машҳур Осмон Яйлов булоғидан ҳозир ҳам мусаффо сув қайнаб чиқиб туради.

Онамиз раҳматлини яна бир жиҳатдан кўп эсламан: болага талабчан бўлиш билан бирга уни яхши парваришлаб, «илиги тўла» қилиб ўстиришни билар эдилар. Укаларимни қандай боққанлари эсимда бор. Ҳар кун буғдой уни, қўй ёғи ва новотни сутга қориб ниҳоятда ширин таом қилиб берар эдилар. Онамиз боланинг овқатидан тежашни пасткашлик деб билар эдилар. Бола илиги тўла бўлиб ўсиши учун нимаики сарф-харажат керак бўлса, ҳеч аямас эдилар. Туғилган юртимизнинг арчазор табиати билан ота-онамиз бизга инъом этган соғлиқ ва «илиги тўлалик» оғир ҳаётий синовларда қанчалик асқотганини йиллар ўтгандан сўнг фаҳмладик.

Бу синовлар ёш болалик пайтимиздан бошланди. Ўттизинчи йилда бўлса керак, отамиз кетма-кет тўрт ўғил кўрганининг хурсандчилигига бир ҳафта кўпқарлик тўй беради, тўқсон пуд гуруч дамлатади.

Бундай дабдабали тўйлар, айниқса у пайтларда қаттиқ қораланар экан. Отамиз беш йилга сургун бўлди, биз қаҳратон қиш пайтида қишлоқдан бадарға қилиндик.

Ушанда мен икки ёшли эканман. Қалин қор ёққан совуқ кунда онам билан тоғам бизни кўрпаларга ўраб, отда Кенгқўлдан Оқсувга олиб жўнашди. Тоғ йўллари-дан юриш қийин, ерлар тойғоқ. Онамнинг қўлида олти ойлик Раббим номли укачам бор. Отлар музга тойиб йиқилганда уларнинг устидаги юклар ҳам қорга қулаб тушади. Онам билан тоғам отларни турғизиб, юкларни ортгунча биз қорда қоламиз. Олти ойлик гўдак чирллаб йиғлайди. Ушанда унга совуқ ўтиб кетган экан. Онамнинг қишлоғи Оқсувда укачам нобуд бўлди. Онамнинг ўртаниб йиғлаганлари, қиш чилласида ёш болаларни иссиқ уйдан қувиб чиқарган золимларни қаргаганлари ёдимда қолган. Бу ноинсофликлар сталинча

шафқатсиз сиёсатнинг оқибати бўлганини кейин билганман.

Беш йиллик сургунни Ўзбекистоннинг Ховос туманида, Искандар қишлоғида ўтказдик. Бу йиллар ичида бизга яхшилик қилганлар кўп бўлди, лекин зўравонликка ўрганган айрим балохўрлар «яккахўжалик солиғини тўламаганлик» баҳонаси билан кечаси уйимизни тинтиб, биз ёпиниб ётган кўрпаларгача тортиб олиб кетишди.

Кеч куз эди, тун совуқ. Мен отамнинг барра пўстинини ёпиниб ётган эдим. Тинтув қилаётганлардан бири пўстинни ҳам тортиб олмоқчи бўлди. Онам менга: «Берма! Ҳаво совуқ! Қиш келяпти!» деди. Лекин шафқатсиз тинтувчи «жиринг бор, бойвучча, совуқдан ўлмайсан!» дедию, пўстинни ҳам тортиб олиб кетди. Мис кўзалар, ёғоч корсонлар, рангдор кигизлар, патгиламлар, онамнинг бўғчалари — ҳаммаси аравага ортилди. МуСОдара қилинган нарсаларнинг рўйхати ҳам тузилмади, нархи ҳам белгиланмади. Кейинчалик қишлоқ магазинида эскироқ кўрпалар, нимдош шолчалар гўё «солиқ пулини ундириш учун» сотилди. Қимматлироқ нарсаларимизни молия бўлиmidан ва бошқа жойдан келган балохўрлар бўлишиб олди, деб эшитдик. Даҳшати шундаки, бундай талончилик синфий кураш байроғи остида қилинарди. Умр бўйи меҳнат қилиб кун кўрган бизнинг ота-онамизни «текинхўр синфлар» қаторига қўшиб қўйганларнинг ўзлари қанчалик ҳаромхўр шахслар бўлганини келажак фош қилди.

Мактабда мен аълочилар қаторида юрардим. Бир йилда икки синфни битириб, учинчига кўчирилган эдим. Олтинчи синфда мени Тошкентга саёҳат қилиш йўлланмаси билан мукофотлашди. Лекин маълум жойлар «отаси бой бўлган» деб, мукофотни бекор қилишибди. Шунда Даминов деган жуғрофия ўқитувчимиз: «Ахир, отаси ҳозир колхозчи-ку!» деб куюниб гапиргани, лекин унинг сўзи ўтмагани, мени саёҳатдан маҳрум қилишгани ҳеч эсимдан чиқмайди.

Шу сабабларга кўра мен жуда ёш пайтларимдан бошлаб ўз тақдиримдан норози бўлиб юрардим. Оталари инқилобчи ёки ишчи бўлган тенгдошларимга ҳавас қилардим. Айниқса, студентлик йилларимда анкеталар тўлдиришга тўғри келганда «ижтимоий чиқиб келишингиз?» деган саволдан юрагим безилларди.

1950 йилда «Студентлар» деган илк китобчам чиққанда ўзим ҳали ТошДУда Шарқшунослик факульте-

тининг студенти эдим. Охирги курсда нозик туйғулар гирдобига тушиб қолдим. Мен кўнгил қўйган қиз София «Уч илдиз»даги Гавҳарга ўхшаб Москвага ўқишга жўнади. Мен ўшанда дорилфунунни битириб, Тошкентда аспирантурада қолдирилган эдим. Шунинг устига Москвадан М. Горький номли адабиёт институти аспирантурасига битта ўрин келиб қолди. Устозимиз Абдулла Қаҳҳор «иложи бўлса, Москвага ўқишга боринг» деб маслаҳат бердилар. Таваккал қилиб, Тошкентдаги аспирантурадан воз кечдим, Москвага ҳужжат юбордим.

Воқеа 1951 йилда бўляпти. У пайтда кирувчилар кам, конкурс йўқ. Москвадан «имтиҳонга етиб келинг» деган телеграмма олгач, дарҳол йўлга чиқдим. Имтиҳонларни яхши топширдим, лекин баҳо қўйиш пайтида домлалардан бири анкетамни варақлади-ю, «ижтимоий чиқиб келиши» деган жойнинг тагига чизиб, институт директориинг олдига қўйди. Отамнинг бой бўлгани ва сургун қилингани эсимга тушиб, юрагим «шинг» этди.

Баҳони беш қўйишди, лекин аспирантурага олишни орқага суришди. Кейин билсам, «ижтимоий чиқиб келиши мураккаб бўлгани учун Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси батафсил характеристика юборсин» деган маънода Тошкентга хат кетган экан. Хатга жавоб келгунча бир ой вақт ўтди. Бу орада мен жуда оғир руҳий қийноқларни бошдан кечирдим. Аспирантурадан маҳрўм бўлсам, мени Москвада кутиб олган бўлажак умр йўлдошимдан ҳам айриладигандек изтироб чекардим. Ўқишга киролмасам, Москвада уйим бўлмаса, шарманда бўлиб қандай қайтиб кетаман? Хор бўлиб яшагандан кўра нариги дунёга йўл олганим яхши эмасми?

Уша пайтларда ўлим менга унча қўрқинчли туюлмас эди. Ҳаёт билан қандай видолашиш ҳақида жиддий ва осойишта ўйланган пайтларим ёдимда. Дарё бўйига бораман, чўмилмоқчи бўлгандай устки кийимларимни ёчаман. Узим сузишни мутлақо билмайман. Дарёнинг чуқурроқ жойига етсам бас, оёғим ердан узилдими — нариёғини дарё ўзи қилади... Қийналсам, беш-ўн дақиқа қийналарман. Лекин ойлаб, йиллаб азоб тортишдан қутуламан...

Ҳеч кимга айтмай, ичимда пиштиб юрган бу режа амалга ошиши ҳам мумкин эди. Хайриятки, Тошкентдан ижобий характеристика келди ва аспирантурага қабул қилинганим ҳақида буйруқ чиқди... Уч йилда Аб-

дулла Қаҳҳорнинг ижоди ҳақида диссертация ёқладим. Бу орада она қурдик. Москвада кичкина бир хонача ни ижарага олиб яшар эдик. 1954 йилда Иттифоқ ёзувчилар уюшмасига ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишга кирдим.

Сталиннинг ўлиmidан кейин маънавий иқлим анча юмшади. Бизни илгари қийнаб юрган золимликлар, қўрқув ва алдамчилик маъданлари қуйилган темир парда йиртилди. Дилимизда ўн йиллардан бери тўп-ланиб юрган дардлар нина санчсангиз фаввора бўлиб отилгудек кўп эди. Уларни мен 1955—58-йилларда «Уч илдиз» романида, 1963—66-йилларда «Қора кўзлар»да баҳоли қудрат ифодалашга интилдим.

Қизил империя бизни қарам аҳволга солиб, кадр-қимматимизни қанчалик ерга уришини йил сайин аниқроқ сезиб, руҳан беҳад қийналардик. Лекин буни очиқ айтолмай, «Қадрим», «Эрк» каби қиссаларда ички эркини йўқотган, мутеълик дардига гирифторм бўлган қаҳрамонлар ҳаётини ҳамдардлик билан кўрсатиш орқали озодлик ва мустақилликка бўлган ташналигимни қондиришга интилардим. Авваллари айтиб бўлмайдиган бир сирни энди айтишим мумкин: «Уч илдиз»дан бошлаб, «Олмос камар» ва «Авлодлар довони»гача ёзган асосий нарсаларимнинг ҳаммасида мустабид мафкурага маънавий қаршилик кўрсатиш ҳисси, халқимизни унинг хавф-хатарларидан асраш истаги, бизни миллат сифатида йўқотишга қаратилган шафқатсиз сиёсатдан одамларимизни, дилимиз ва тилимизни ҳимоя қилиш мақсади менга энг кўп илҳом ва куч берган ҳислар, истак ва мақсадлар эди.

Қишлоқлардаги оналарнинг орасида камқонлик касаллиги ҳозир ҳам бор. Шунинг натижасида болалар ўлими билан бирга ёш оналар орасида ҳам талафот кўплигини мен олтмишинчи йилларда сезгандим. Ахир, болалари ва оналари кўп ўладиган миллатнинг келажаги хавф остида қолмайдими? Ана шу хавф-хатарни «Қора кўзлар»да пахта даласида йиқилиб ҳалок бўлган ёш аёл Мақсуданинг тақдирида, унинг эри Мадминжоннинг ҳикоясида кўрсатишга ҳаракат қилган эдим.

Тилларни қўшиб юборишга, шу йўл билан миллий тилларни йўқотишга қаратилган сиёсат, айниқса етмишинчи йилларга келиб кучайиб кетди. Мен буни оғриниб ҳис қилганим учун «Халқ тили ва реалистик проза» (1973), «Тил ва дил» (1974) деган рисоаларни

ёзиб, она тилимизни ҳукмрон мафқуранинг тажовузларидан ҳимоя қилишга, она тилимиз бойликлари ва гўзалликларидан авлодларни огоҳ этишга уриндим.

Бизни қарамлик ва мутеъликда сақлашга ўрганган ёвуз кучлар тарихий илдиэларимизни қирқиб ташлашга, бизни ўтмишидан беҳабар манқуртларга айланттиришга ҳаракат қилар эди. Ҳолбуки, ўзбек халқичалик бой ва ёрқин тарихга эга бўлган халқлар дунёда кўп эмас. Миллатимиз ўз тарихий илдиэлардан маънавий озиқ олса, қаддини тез тиклаши мумкин. Шунини дил-дилдан ҳис қилганим учун 1969 йилдан бошлаб йигирма йил давомида тарихий мавзуда иш олиб бордим. «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони» қанақа тўсиқларга учрагани, чоп этилгандан кейин китобхонлар яхши кутиб олган бўлса ҳам, ичи қора кучлар қанақа тажовузлар қилгани матбуотда ёзилган, такрорлаб ўлтиришга ҳожат бўлмаса керак.

Тарихий романлар билан бир даврда, кўпроқ ёш китобхонларни ўйлаб «Акрамининг саргузаштлари» (1974), «Яйра институтга кирмоқчи» (1975), «Нажот» (1980) каби қиссалар ва ўзим кўрган-билган ҳодисалар ҳақида воқеий ҳикоялар ёздим. Булар орасида «Жон ширин» ҳикояси (1968—73) катта қийинчиликлар билан нашр этилди.

«Нажот» қиссаси эса халқимизнинг орасидан чиққан ботирларга чақимчилик ва айғоқчилик воситасида тўғаноқ берадиган бахилларга қарши йўналтирилган эди. Шунинг учун 1980 йилда унга дастлаб «Ботирлар ва бахиллар» деб ном қўйган эдим. Лекин ўша пайтда ҳали бахилларнинг ҳукми зўр, ўзларига заррача совуқ шамол тегишига йўл қўйишмас эди. Шунинг учун ҳам «Ботирлар ва бахиллар» деган сарлавҳани ўтказишмади. «Бу маъно асарнинг ичидан чиқади-ку» деган фикр билан қиссага «Нажот» деган бошқа ном қўйиб чоп этдик. Сўнгги йилларда кўпгина бахилларнинг боғи чиндан ҳам қуриди. Улар энди илгаригидай ҳукмфармо эмаслар. Ёшлар учун ёзилган барча қисса ва ҳикояларни тўплаб, 1994 йилда «Чўлпон» нашриётида «Ботирлар ва бахиллар» деган ном билан чоп этдик. Бу китоб мактаб ўқувчилари учун ушбу таржимаи ҳолга илова бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хуллас, инсон тақдири ҳам вақт ва замон каби турфа маъно кашф этиб, товланиб туради. Ёшлигимда мен ўзимни замонанинг ўғай фарзандидай ўксик сез-

ганимни юқорида айтдим. Лекин йиллар ўтиши билан тақдирнинг бошқа маънолари кучга кирди. Аввал ўғайлик бўлиб туялган нарса мени зolimлар муҳитининг баъзи бир балоларидан сақлаб қолганини кейин билдим.

Ҳақиқат ва адолат излаган ҳар бир ҳалол зиёли НКВД, КГБ деб аталган собиқ махфий ташкилотларнинг доимий назорати остида бўлгани, ҳар бир жамоада, ҳар бир ўқув юртида, гоҳо ҳар бир оилада уларнинг хуфиялари иш олиб борганини мен 1956 йилда биринчи марта билганман. Уша пайтдаги давлат бошлиғи Н. С. Хрушчев ҳар беш кишининг бири хуфия бўлганини ўз нутқида айтгани эсимда қолган.

Албатта, давлат ва жамоат хавфсизлиги соҳасида ҳалол хизмат қиладиган кишилар бошқа касб эгалари қаторида иззат-ҳурматга сазовордирлар. Лекин мустабид тузум давлат хавфсизлигини рўкач қилиб, қанчадан-қанча бегуноҳ одамларнинг ёстиғини қуритганини, бу машъум иш хуфиялик вазифасидан ғаразли мақсадларда фойдаланган ифвогар, бахил айғоқчилар ёрдамида амалга оширилганини ўйласангиз, ичи қора чақимчиларга қарши қўзғаладиган нафрат туйғуларини дилингизга сиғдиrolмайсиз. Мен ҳам ўша 1956 йилда ёзила бошлаган «Уч илдиш» романимда ҳалол одамларни бадном қилиб амалдор бўлган ифвогар Ҳакимов ва Эшонбоевларни дилимда тўлиб-тошган нафрат туйғулари билан тасвирлаганман. «Қора кўзлар»даги Исмат бобо бегуноҳ одамни чақиқ билан қаматиб, унинг ўлиб кетишига сабабчи бўлганлиги учун ҳамқишлоқларининг қарғишига қолиб, кўр бўлганини кўрсатиш орқали китобхонларни айғоқчиликдан жиркантиришга интилдим. Фарғона театрида 1969 йилда қўйилган «Иссоф» номли пьесамда ҳатто ўз фарзандларига нисбатан чақимчилик қилган кекса коммунист Тоштемир ота марказий персонаж тарзида кўрсатилган эди. Шу образ туфайли бу пьеса танқидга учраб, тезда сахнадан олиб ташланди.

Аввал ижтимоий чиқиб келишим туфайли мендан ётсираб юрган собиқ ДХҚ энди ифвогар айғоқчиларга қарши нафрат уйғотадиган юқоридаги салбий қаҳрамонларим учун ҳам мени ўзига ўғай деб билган бўлса керак. «Юлдузли тунлар» олти йилгача босилмай ётгани, «Авлодлар доवони» ҳам уч йил тўхтатиб қўйилгани собиқ компартия марказкомининг ДХҚ билан бамаслаҳат қилган иши деб ўйлайман. Бу ташкилотлар

ўнлаб йиллар давомида менга ишончсизлик билан муносабатда бўлганига бир жиҳатдан шукур ҳам қиламан. Чунки собиқ ДХҚнинг махсус ишончига сазовор бўлган кўпгина одамлар унинг хуфиясига айланиб, ой сайин кимларнидир ёмон кўрсатувчи ахборотлар бериб туришга мажбур қилингани ҳозир кўпчиликка маълум. Мени шу балодан сақлаган ижтимоий чиқиб келишим ва салбий қаҳрамонларим мамнунликка муносиб эканини энди фаҳмляяпман.

Албатта, беайб парвардигор, деганларидек, мен ҳам нуқсонлардан холи эмасман. Биз инсоният тарихида энг кўп қон тўккан, энг қаҳри қаттиқ мустабид тузум ҳукми остида ўнлаб йил яшадик. Ҳатто дарё қанчалик куч билан оқмасин, қаҳратон совуқларда унинг юзаси муз билан қопланади. Дарёнинг асосий суви эса муз остида оқади. Шунга ўхшаб, биз ҳам пионерда, комсомолда компартия сафида «ҳамма нарса инсон учун», «халқ бахти олий мақсадимиздир» деган гапларга ишонганмиз, ҳар хил «изм»ларнинг йўлидан юриб алданганмиз. Ёзган нарсаларимизнинг айрим жойларида, баъзи бир мақолаларимизда ана шу алданиш ва адашишларнинг нохуш излари ва совуқ музлари учрайди. Бу излар қиш қаҳратонида дарё ўз обиҳаётидан бир қисмини музга бериб, асосий оқimini шу тарзда сақлаб қолишига қиёс қилинса адолатли хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Ватанимиз Ўзбекистон озодлик ва мустақиллик йўлидан дадил олга бормоқда. Сўз эркинлиги, виждон ва фаолият эркинлиги баҳор қуёшининг бутун табиатни уйғотиб, мустабидлик музларини қарсиллатиб синдираётган пайтларини эслатади. Тўлиб-тошиб келаётган ҳаёт дарёси қалашиб ётган муз синиқларини оқизиб, эритиб ўтмоқда. Дарё юзи муз парчаларидан батамом тозаланиши учун бардош ва матонат билан жуда кўп оқилона ишлар қилиш керак. Халқимизнинг эрки ва мустақиллигига тажовуз қилиши мумкин бўлган хатарли кучлар ҳали тугаб битган эмас. Келажак тақдиримизнинг шундай масъулиятли палласида халқ эрки ва ватан мустақиллиги ривожига фақат қалам билан эмас, амалий иш билан ҳам қўлдан келганича ҳисса қўшиш ниятида парламент аъзолари орасида халқ ноибни бўлиб хизмат қилдим. Қонуншунослик фаолияти ҳам ижодий изланишлар билан боғлиқ экан. Давлат рамзлари тўғрисидаги, таълим ҳақидаги ва бошқа бир қанча қонун лойиҳалари мен раис вазифасини бажар-

ган қўмитада тайёрлангани учун улар бўйича парламентимиз сессияларида маъруза қилиш шарафига муяссар бўлдим. Етмиш ёшга кирган йилимда «Эл-юрт ҳурмати» ордени билан мукофотландим.

Бу ҳаммаси менинг бундан буён қиладиган ижодий ишларим учун рағбат ва мадад бўлади, деб умид қиламан.

1991—2000.

ЕЗУВЧИЛИК ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР

Менимча, кишининг онгли ҳаёти китобга меҳр қўйган даврдан бошланади. Мен саккиз ёшимда узоқ қишлоқда Элбек тўплаган «Ўзбек халқ қўшиқлари»ни севиб ўқиганман. Зехним тез эди, бу китобдаги кўпгина халқ қўшиқларини икки-уч марта ўқишда ёд олганман. Кейинроқ роману қиссалар ўқишга қизиқдим. Ўқиган нарсаларимни тоғда чўпон бўлиб ишлайдиган Жўра акамга айтиб берар эдим. «Ҳожимурод», «Қутлуғ қон», «Сўна» каби машҳур китобларнинг қайси жойи акамга кучлироқ таъсир қилса, ўша жойини бўрттириброқ сўзлардим. Кейин билсам, бу оғзаки ҳикоялар мени ижод даргоҳига олиб келган илк сўқмоқлар вазифасини ўтаган экан.

Езувчилик ҳаётининг энг муҳим босқичи — ўқиган китобларига тақлид қилмасдан, ўзи кўрган-кечирган ҳаётдан мустақил асар ярата олиши билан бошланади. Бу борада менга кундалик дафтар тутишим катта ёрдам берди. Чунки мен бошимдан кечирган ҳодисалар ўқиган китобларимда йўқ эди. Улар ҳақида кундалик ёзиш ҳали ҳеч бир китобда битилмаган ҳаёт лавҳаларини қаламга олиш, яъни ибтидоий тарзда мустақил ижод қилиш эди.

Ана шу ижодий машқлар ёрдамида ўзим студент бўлган пайтда «Студентлар» деган (1951) илк китобчам босилиб чиқди. Бу ҳали анча хом ҳикоя эди. Кейинчалик уни бирорта тўпламимга киритганим йўқ. Орадан етти йил ўтгач, ўзимиз бошдан кечирган студентлик ва аспирантлик йилларимиз ҳақида «Уч илдиз» романи ёзилди. «Қора кўзлар»да эса менинг туғилган қишлоғимга оид таассуротларим акс этди.

Адабиёт ўз қудратини ҳаётдан олади. Ҳаёт деганда мен езувчининг ўз шахсий ҳаётини ҳам назарда тутаман. Айниқса, ёшлиқда кишининг ҳаёти ҳали экин

экилмаган баҳорги далага ўхшаш бўлади. Истиқболнинг даласига қанақа уруғ сочсангиз ва қайси ниҳолларни эксангиз яхши ўсиши мумкин? Мен бу саволга жавоб излаб юрган талабалик пайтимда Абдулла Қаҳҳордан илк ижодий сабоқлар олганман. Ўзим тўғримдаги ҳақиқатни биринчи марта шу устоз адибнинг тиниқ ва сеҳрли кўзгусида кўриб беҳад таъсирланганман.

Менимча, одамнинг ўзи тўғрисида ҳаққоний тасаввур ҳосил қилиши — ижодий ишнинг яна бир муҳим босқичидир. Шу босқичдан ўтмаган ва ўзи тўғрисида ҳаққоний тасаввурга эга бўлмаган ижодкор бошқалар тўғрисида ҳам ҳаққоний асар ёза олмайди.

Ёшлиқда маънавий тараққиётнинг шу муҳим босқичидан ўтаётган пайтимда Абдулла Қаҳҳордай талабчан адибнинг менга ёрдам қўлини чўзгани — тақдирнинг катта инъоми эди. А. Қаҳҳор «Уч илдиз» ва «Қора кўзлар»ни қўлёзмасида ўқиган, йўқ жойдан хато қидирувчи айрим ҳамкасбларимиз менга асосиз айб тақмоқчи бўлганда устоз адиб кўкрак кериб ҳимояга чиққан эди. Бу ҳаммаси менинг ёш ёзувчилик пайтимдаги ижодий тақдирим лат емай соғлом шаклланиши учун катта имкон яратди. Шунинг учун мен Абдулла Қаҳҳорни ҳамisha миннатдорлик туйғуси билан эслайман.

Жаҳон танийдиган сиймо — Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги романи 1959 йилда «Уч илдиз»дан кейиноқ ёзиш ва ўша пайтларда илк романимни ўқиб, илиқ муносабат билдирган Мухтор Аvezов каби буюк адибдан ҳам маслаҳат ва кўмак олиш орзусида эдим. Лекин узоқ ўтмишнинг мураккаб ва чигал тарихий муаммолари орасига кириб борганим сари олдимда турган мақсаднинг нақадар улканлигини, мушкулотлар қанчалик кўплигини, уларнинг орасидан йўл топиб ўтиш учун қанчалик катта тайёргарлик ва тажриба зарурлигини тобора аниқ сеза бошладим. Агар бу ишнинг уддасидан чиқа олмасам халқимиз учун беҳад азиз бўлган бир мавзунини хайф қилиб қўйишим мумкинлиги мени шошмасликка ундади.

Шундан сўнг кўз олдимизда турган замонавий ҳаётнинг тарихда қоладиган энг муҳим, энг ёрқин томонларини, тоғда, чўлда, шаҳару қишлоқларда жўшқин ҳаёт кечириб, астойдил меҳнат қилиб, тарихимизда янги саҳифалар очаётган халқ вакилларини баҳоли қудрат тасвирлаб, яна ўн йил тажриба орттирдим.

Мана шу тажриба кейин, тарихий роман ёзган пайтимда, менга жуда асқатди.

Зўравонлик ва рижкорликка асосланган мустабид тузум бизнинг миллий ва инсоний қадримизни ерга урар эди. Бу ички дард «Қадрим» қиссасининг ёзилишига туртки берган. «Қадрим»даги проаткор, мўмин йигит Искандар қарамликка кўникиб кетган. Унинг севган қизи Зулайхо қарамлик психологиясига қарши исён қилиб шундай дейди: «Сиз бир жонсиз вагонга ўхшайсиз. Биров паровоз бўлиб тортмагунча ўрнингиздан жилмайсиз». Бу дардли гап 1961 йилда босилиб чиққан эди.

Орадан роса ўттиз йил ўтгандан кейин биз мустақил республика бўлдик. Аммо бу ҳол марказдаги баъзи нохайрихоҳларимизга ёқмади. Шулардан бири 1991 йилда «Известия» газетасида бизнинг мустақиллигимизни киноя билан «отцепленный вагон», яъни «поёзддан узилган вагон» деб атади, ҳатто бу сўзлар сарлавҳа бўлиб босилди. Шу билан бизнинг қизил империя марказига қарамлик ва мутеълик давримиз чиндан ҳам поездга тиркалган бир вагонга ўхшадини беихтиёр тан олишди. Бу ҳақиқатни ўттиз йил олдин бизнинг қаҳрамонларимиз айтганлиги қарамликдан нечоғли безганлигимизни ва мустақилликка қанчалик ташна бўлганимизни кўрсатади.

Илм-фан «Энергиянинг сақланиш қонуни»ни кашф этган. Инсон руҳи, унинг ирсияти ҳам энергиянинг олий бир тури ҳисобланади. Шунинг учун ўлмас руҳлар асрдан асрга ўтиб келиб, бизнинг орамызда яшайди.

Мен умримнинг ўттиз йилини Мирзо Бобур ва унинг авлодлари ҳақида материал йиғиш, китоблар ёзиш ва уларни чоп этириш йўлидаги тўсиқларни енгиб ўтишга сарфладим. Бунга эҳтимол ўша «энергиянинг сақланиш қонуни»га ўхшайдиган улуғ руҳларнинг ўлмаслиги ҳам сабаб бўлгандир. Чунки «Бобурнома»да қаламга олинган Оқсув қишлоғида менинг онам туғилиб ўсган. Бобур йигитлик пайтида шу ерларда ялангоёқ юрган, қувғин пайтларида шу атрофга келиб паналанган, ҳатто қишлаган. Балки ўша кезларда унинг кўзидан тўкилган нур, руҳидан сочилган ўлмас зарралар бу ерларда асрлар бўйи сақланиб қолгандир.

Менинг болалик йилларим ҳам онамнинг қишлоғи Оқсувда ўтган. Мен ҳам Бобур юрган ерларда ялангоёқ чопиб юрганман. Ўша арчазорлар ҳавосидан нафас олганман. Балки шунинг учун ёшлик йилларимдан бери

Бобурга бу қадар ихлос қўйгандирман? Унинг бошидан кечган ҳодиса ва фожиаларни дилдан ҳис қилишимга эҳтимол маъна шу тарихий муҳит ва табиий шароит ҳам имкон бергандир?

Ҳар бир халқ ўз ватанининг табиати ва тарихи билан ифтихор қилади. Чунки яратувчилик нуқтаи назаридан қараганда тарих табиатдан кейинги энг улғур ўринлардан бирида туради. Табиат ўз дарёлари, водийлари, тоғу чўллари қандай бетакрор яратган бўлса, тарих ҳам турли мамлакатлар, халқлар ва давлатлар тақдирини ва уларга мансуб бўлган ёрқин сиймолар таржимаи ҳолини ана шундай бетакрор ва ёрқин қилиб яратиб қўйган. Асарлар китобини ўқиганингиз сари тарих томонидан яратилган драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен Бобур, Ҳумоюн ва Акбарларнинг кўрган-кечирганларини тасвирлар эканман, ўз фантазиямдан кўра, «Тарих фантазиясига», яъни чиндан содир бўлган воқеаларга кўпроқ асосландим.

Жумладан, Мирзо Бобур суюкли ўғли Ҳумоюнни ўлимдан қутқариш учун худога илтижо қилиб, ўз жонини фарзандига бағишлагани чиндан содир бўлган ва тарихий манбаларда битилган ҳодисалар. Ёки бир сувчи йигит Ганга дарёсида чўкиб ҳалок бўлаётган Ҳумоюнни пақд ўлимдан қутқаргани, бунинг эвазига Ҳумоюн ҳам танглик қилиб, шу мард йигитга нафақат хазинадаги олтин-кумушларни, балки тоғу тахтини ҳам бериб, уни подшо қилиб кўтаргани ишончли манбалардан олинган ҳақиқатдир.

Умуман, «Авлодлар довоғи» китобхонларнинг талабларига жавобан ёзилганини айтиб ўтишим керак. Чунки «Бобур»ни ўқиган адабиёт мухлислари учрашувларда, хатларда, мақолаларда асарнинг хотимасидан қониқмаганларини такрор-такрор айтдилар, бобурийлар ҳақида махсус роман ёзилиши керак деб тилак билдирдилар. Бобурнинг вафотидан кейин унинг авлодлари ички-ташқи зиддиятлар гирдобида қанча оғир драмаларни бошдан кечирганлари, келгуси авлодларга қандай тарихий сабоқ ва маданий мерос қолдирганлари ҳақида янги роман ёзиш чиндан ҳам зарур эди. Оғир ўтмиш замонларда барча мушкулотларга бўй бермай довоғи ошган машҳур одамларнинг ҳаётини тажрибалари ҳозирги авлодлар учун ҳам тарихий сабоқ бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Акбарнинг «Сулҳи кулл» ҳар томонлама тинчлик йўлида ўтказган катта ислоҳотлари, турли эллар ва эътиқодларни бирлаштириш борасидаги маънавий изланишлари ҳозирги китобхонларни ҳам қизиқтиради, деб ўйлайман.

Романда қаламга олинган ҳинд шоири Кабир асли ҳинд брахманининг фарзанди бўлади, кейин уни камбағал бир муслим касибнинг фарзандсиз оиласи тарбиялаб ўстиради. Кабирнинг ҳаётида икки қавм, икки диний эътиқод қандай бирлашган бўлса, унинг ижодида ҳам ҳинд — мусулмон адоватига қарши қаратилган якдиллик ғоялари устун туради.

Бу ҳаётний ҳодиса чиройли бир ривоят орқали ифодаланади. Кабир ўлганда ҳиндлар уни ўз одатларига биноан оловда куйдирмоқчи ва кулини муқаддас Ганга сувига оқизмоқчи бўладилар. Муслимлар эса ўз эътиқодларига биноан қабр қазиб, марҳумни ерга қўймоқчи бўладилар. Икки орада мунозара чиқади. Ахийри улар Кабирнинг тобути олдига келадилар. Қарасалар, тобутда жасад эмас, бир қучоқ гул ётган эмиш. Ҳиндлар ва муслимлар бу гулларни тенг бўлиб оладилар-да, бутун мамлакатга тарқатадилар. Бу гуллар — Кабир ўз ижодида олға сурган иноқлик ва биродарлик рамзлари эди.

Акбар ҳинд халқи орасида кенг тарқалган Кабир таълимотига таяниб, ундан олдин ҳеч бир мусулмон подшоҳи қилолмаган дадил ислоҳотлар ўтказди, ғайридинлардан олинадиган жизя солиғини бекор қилади ва махсус мурожаатнома чиқариб, унда: «Ҳиндистоннинг ҳамма эл-улуслари урушсиз тотув яшашларини истаб, барча имону эътиқодларга баробар эҳтиром билдирамиз!» дейди. Бу сўзларни амалда исбот қилиш учун Эътиқод уйи — Ибодатхона қурдиради, турли дин вакилларини бир даврага йиғиб, ҳар томонлама тинчлик сиёсатини амалга оширади.

Ҳумоюн билан Акбарнинг камол топишида Ҳамидабону билан Хонзодабегимларнинг хизматлари жуда катта бўлган. Биринчи бобда ўн беш ёшда бўлган Ҳамидабегим охирги бобда саксон ёшида вафот этади. Ҳумоюн билан Акбарнинг сюжет чизиқлари ҳам Ҳамидабегим орқали бир-бирлари билан маҳкам боғланади. Адиба Гулбаданбегим, шоира Салимабегим, Акбарнинг суякли ҳинд хотини Рани Жодха Бай ҳам давлат ишларига ва илму санъат ривожига катта ҳисса қўшадилар. Хонзодабегим, Ҳамидабону ва бошқа ажо-

ийб аёллар баъзи қонли урушларнинг олдини оладилар, узоқ жойларга элчи бўлиб борадилар, бир неча марта ота-бола низоларини бартараф этадилар. Бобурийлар хонадонига мансуб бўлган бу улуг аёлларнинг қонли урушларни бартараф этиш борасида қилган фидокорона ишларини мен алоҳида меҳр билан тасвирлашга интилдим. Чунки халқимиз орасидан шундай ажойиб аёллар етишиб чиққанлиги ҳам биздаги миллий ифтихор туйғусини ўстирадиган омилдир.

Мен кўпроқ яхшилар ҳақида ёзмаман. Лекин ёмонларга қасосни қайтаришда ҳам тарихнинг ажиб бир адолати борки, бунга қойил бўлмай иложингиз йўқ. Хумоюн билан сулҳ тузиб, ўртага Қуръони каримни қўйиб аҳдлашган Шерхон кейин шу сулҳни бузади. Аммо Қаланжарда деворга урилиб қайтган замбарак ўқи борут омборини портлатиб, Шерхон қилган огир гуноҳнинг қасосини қайтаради. Буни ҳам мен ишончли тарихий манбалардан олиб ёзганман.

Мирзо Бобур Шайх Саъдийнинг икки сатр шеърига қаттиқ ихлос қўйган экан. Бу шеърнинг маъноси шуки, «Сенга ёмонлик қилганини ҳаётнинг ўзига қўйиб бер, ҳаёт ундан шундай қасос оладики, сен буни хизматкорингга буюриб ҳам қилолмайсан».

Бу ҳикматнинг ростлигига Бобур ва унинг авлодлари ҳаётидан кўплаб далиллар келтириш мумкин. Мен улар ҳақида роман ёзганим учун яқин ўтмишнинг баъзи ҳукмдорлари мени ҳам жуда кўп руҳий қийноқларга солишди, роман босмахонада терилган пайтда бир эмас икки марта ҳарфларини сочиб юборишга мажбур қилишди. Лекин бу ёмонликлар уларнинг ўзларига (мендан эмас, ҳаётдан) огир қасос бўлиб қайтгани кўпчиликка маълумдир.

«Эрк» қиссаси бизнинг миллий туйғуларимиз камситилган, эркимиз чекланган замонларга қарши исён тарзида ёзилганини айтиб ўтмоқчиман. Албатта, бу исён очик айтилмай, сатрлар мағзига сингдириб берилган. Қиссада гап «Тошкентда метро қуриш керакми, йўқми?» деган мунозарадан бошланади. Бу масалани у пайтда Ўзбекистон ўзи ҳал қилолмас эди. Москвадан келган мутахассислар нима деса шу бўларди.

Шу мутахассислардан бири ўзбек қизи Розия билан шаҳар бўйлаб сайр қилади. Иложи бўлса Розияга хуштор бўлиши ҳам мумкин. Аммо Розия ўзининг миллий ғурурини баланд тутди. Айниқса, суйган йигити Сатторнинг висолига шошилгани, улар учрашганда икко-

вининг бир-бирига гўзал муомаласи москваллик меҳмонни дол қолдиради. Максимич Сатторга:

— Агар мен сизни Парижда учратсам, манамен деган француз йигитидан фарқ қилолмас эдим! — дейди ва ташриф карточкасини беради.

Шунда Саттор:

— Мақтовингиз учун раҳмат, бироқ Париж бизга жуда узоқ, — дейди. — Биз ҳозир мана шу Тошкентга муносиб бўлиш ҳаракатидамиз!

Бу диалог ўзбек йигитининг миллий ғурури дунёнинг энг улуғ халқларидагидан кам эмаслигини кўрсатиш учун ёзилган. Розия билан Саттор стадион ёнидан ўтаётганларида шу ерда бундан бир неча ой олдин содир бўлган миллий тўқнашувга ишора қилинади. Стадиондаги бу тўқнашувни баъзи Марказий идоралар «русларга қарши ўзбекларнинг кўзғолони» деб баҳолашга уринган эдилар. Лекин қиссада бу тўқнашув ҳукизтахлит бир мастнинг Розияга ёпишиб, «Сен меникисан!» деб даъво қилиши, Саттор қизни қутқариш учун безорининг биқинига мушт туширгани, лекин маст безори уни пичоқ билан уриб ярадор қилгани тарзида кўрсатилади. Шу билан «Кўзғолон» деб аталган нарса ўзбекнинг ўз номусини сақлаш учун қилган адолатли олишуви тарзида талқин этилади.

Қиссадаги бошқа оилавий муаммолар ҳам ана шу миллий эрк ва ғурур нуқтаи назаридан кўрсатилгани китобхонларга маълумдир. Албатта, ўша даврда миллий онгни уйғотадиган асарлар ёзганим бизни мутеликда тутишга ўрганган ҳоким кучларга ёқмас эди. Бобур ҳақидаги романнинг олти йилгача босилмай ётганлиги устига худди шу — 1971—77 йилларда оиламда ҳам оғир фожиалар юз берди. Ун бир яшар қизчамиз Олия гриппи эпидемиясидан вафот этди. Тўй қилиб узатилган катта қизимизнинг оиласи бузилди. Оғир хасталикка учраб, касалхонада бир ўлимдан қолдим. Бу кўргиликлар ёзган асарларим туфайли мени ёмон кўрадиган ҳасадгўйлар учун айни муддао бўлганини сездим. Бу кучлар барча ишларини ўта махфий тарзда амалга оширишга уста бўлганлиги учун менга қилган ёмонликларнинг ошкора далилларини тополмаганман.

Романни ёзиш даврида олти кишилик оилани боқиш учун маблағ етказолмай қарзга ботган эдим. Болалар орқали келган бахтсизликлар ижод машаққати устига қўшилди. Шунда билдимки, агар бўш келсам бахиллар мени ҳам олдинги авлодга мансуб устозларимиздек

инсулт ёки инфаркт қилиб сафдан чиқаришлари мумкин. «Улар бу ниятларига етмаслиги учун мен ўзимни ҳимоя қила билганим керак» деган қатъий фикрга келдим.

Ҳавоси тоза қишлоқда ўсганлигим учун табиат бағрида ўзимни соғлом сезаман. Шунинг учун иложи борича кўпроқ Дўрмонда, ёзувчилар боғида яшаб ижод қилишга интилдим.

1966 йилда, зилзила пайтида машина сотиб олган эдим. Шундан кейинги йигирма тўрт йил давомида машина ҳайдаб, 200 минг километрдан ортиқ йўл босибман. Бутун оиламиз билан машинада уч марта Иссиқкўлга бориб дам олиб келдик. Қримнинг Ялтаси ва Кўктепасида хордиқ чиқардик. Кавказнинг Аччисув (Кисловодск) шаҳридаги санаторийсида беш-олти марта муолажа олдик. Соғлиқ учун пул сарфлаш керак бўлганда қанча қарз бўлса кўтаришдан қайтмасдим. Дам олиб келгандан сўнг «Олмос камар», «Мерос», «Акрамнинг саргузаштлари» каби китобларни ёзиб, қарзини узардим.

Танқидчилар кўпда эътибор бермаган «Яйра институтга кирмоқчи» қиссасини ҳам Бобур ҳақидаги романининг йўли бекилиб қолган оғир йилларда ёзганман. Китобхонлардан келган бир хат шу қиссага бағишлангани ва қийин кунларда менга маънавий мадад бергани ҳеч эсимдан чиқмайди. Мана, Хоразмнинг Хонқа туманидан келган ўша хат:

«Сизга бу мактубни икки мақсад билан: 1) миннатдорчилик изҳор қилиш бўлса; 2) арзимаган савол тариқасида ёзаяпман. Мен яқинда Хоразм давлат педагогика институтидан кириш имтиҳонларидан йиқилиб қайтдим ва ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Бир-икки кундан кейин китобларим орасидан сизнинг «Яйра институтга кирмоқчи» деган юмористик қиссаңизни кўриб қолдим ва Яйра қандай қилиб институтга кирган экан деб китобни ўқий бошладим. Ўқиб тугатдиму хафачилигимдан асар ҳам қолмади ва менда ҳам ишга кириш иштинёқи туғилди. Уйимиздан икки чақирим наридаги Охунбобоев номли колхозга бориб ишлаб бошладим. Ишларим яхши. Мен ҳам Яйрахондек келгуси йили ўқишга боришни олдимга мақсад қилиб қўйдим. Пиримқул ака, бу китобингиз менга кўпдан кўп ёрдам берди. Ҳаётда тўғри йўл топишимга энг биринчи сабаб бўлди. Сизга бу қиссаңиз учун катта раҳмат. Арзимас саволим: Яйрани иккита фамилияда учратдим. Масалан, Арслон ака кранчи қизнинг ишини томоша

қилар экан, деворий газетага мақола ёзиш кераклигини эслайди. «Мана шу Яйра Маҳмудовани кўтариш керак!» — деб ёзув столининг олдига келади. Қиссанинг охирида Яйра Умаржонова деб ёзилган. Яйра бу икки фамилияда сиз ёздингизми ёки нашриётнинг хатосими? Ўзингиз ёзган бўлсангиз нега шундай?» Хонқалик Г. Қиличева».

Бир тўсиқнинг кулгили томонини топиб, унинг устидан кулиш шу тўсиқни маънан енгиб ўтиш демакдир. Енгиб ўтилган қийинчиликларни одам кўпинча кулиб эслайди. Мен хурсандманки, хонқалик синглимиз бошига тушган шу қийинчиликни енгиб ўтибди, ҳаётдан ўз ўрнини топибди.

Яйранинг фамилияси нега иккита бўлиб қолганига келсак, бу энди, менинг нуқсоним. Бу қиссани уч-тўрт марта қайта ишлаб, машинкалатдим. Биринчи вариантда Умаржонова эди. Алифбо бўйича рўйхат ўқилганда унинг исми охирида «у» ҳарфига навбат келганда чиқиши керак эди. Аммо кейинги вариантда «Яйра Маҳмудова» дейилса талаффузга қулайроқ туюлди. Кўп жойда ўзгартириб чиқибману, бир ўринда аввалгидай «Умаржонова» бўлиб қолиб кетибди. Албатта, кейинги нашрида китобхон кўрсатган бу хатони тузатдим.

Тўғри, китобхонларнинг адабий қаҳрамонларга айнан эргашишлари шарт эмас, роман ва қиссалар бундай жўн мақсад билан ёзилмайди. Лекин асарни ўқиган одам ундан фикрни уйғотадиган, кўнгилни кўтарадиган, яшаш иштиёқини оширадиган бирон нарса топса муаллиф мақсадга етган бўлади.

Андижон вилоятининг Тошота қишлоғида яшайдиган китобхонлардан келган мактуб орқали бошқа бир таъсирли манзара кўз олдингизда гавдаланади. Мактубни нуроний китобхонлар Имом ота ва Саодат ая номидан шу қишлоқнинг ўқитувчиси ёзади. Маълум бўлишича, «Юлдузли тунлар» романи қишлоққа кам борган экан. Битта нусхани ўндан ортиқ китобхонлар навбат бўлиб ўқийдилар. Оқ матога ўралган китобни Имом ота ва Саодат ая навбатдаги китобхонга берганда «озода тунинг» деб тайинлайди. Сўнг улар мени Тошота қишлоғига таклиф қилишади. «Дуо қиламиз, девзирадан битта ош дамлаб берамиз!» дейишади. Мен таклиф учун миннатдорчилик билдирдим, Тошота қишлоғига боришга вақт тополмадим. Аммо бу қишлоқнинг отахонларига «Юлдузли тунлар»дан бир нусха юбордим. Улар миннатдор бўлишиб, почта орқали фанер қутида бир ош-

лик девзира гуруч, ёғлиқ патирчалар, озгина шифобахш уноби юборишибди. Девзирани Дўрмондаги ёзувчилар боғига олиб бориб, ҳамкасблар билан ош дамладик.

Бу ҳодисалар ҳаммаси бизнинг қандай ажойиб китобхонларимиз борлигини, улар бизга қандай мадад бериб туришини кўрсатади.

Ёшим етмишдан ошганда ҳаёт тўғрисида чиқарадиган энг қисқа хулосам шуки, дунёга бир марта келадиган одам иложи борича яхшилик қилиб яшаши керак. Чунки ёмонлик қайтгани каби, яхшилик ҳам кутилмаган жойлардан ва сиз кутмаган одамлардан бир кун эмас бир кун қайтади.

1989—2000.

ОНА РУҲИ

ИЛК УСТОЗ

Она тили деган тушунчанинг маъноси тараф. Она руҳи тил орқали бизнинг дилимизни обод қилади. Болаликда онамиздан ўрганган сўзларимиз, дуоларимиз, қўшиқ ва эртакларимиз умрбод ёдимиздан чиқмайди.

Раҳматли онам Уғилой Ҳусан қизи айтган эртакларда даҳшатли девлар, ялмоғизлар билан олишиб ғолиб чиқадиган ботирлар бизни ҳам жасур бўлишга ундарди. Онам худди ўзи кўргандай сўз билан гавдалантириб кўрсатадиган қаҳрамонлар орасида саҳий ва соддадил бир эр-хотин бор эди. Эрининг оти «Лок», хотиннинг оти «Пок». Бири «О, Лок!» деса иккинчиси «Жони Пок!» деб жавоб беради.

Уларнинг жуда чиройли, ақлли қизлари бор экан. Подшоҳ оиласи бу қизни келин қилиб олган экан. Отана қизларини кўргани боришибди. Қайтишда қизлари бир аравани тўлдириб гуруч, ёғ, чиройли матолар бериб юборибди.

Лок билан Пок йўлда келаётса, шамолда дарахтларнинг шохлари эгилиб, уларга салом бераётгандай кўришибди.

«О, Лок!» — дебди хотини. — Худойимнинг дарахтлари бизга эгилиб салом беряпти. Буларга сарпо кийдирмаймизми?

«Жони Пок!» — дебди эри. — Худойимнинг дарахтларига сарпо бўладиган матолар аравада турибди-ку».

Эр-хотин аравадаги матоларни шамолдан эгилаётган дарахтларга сарпога ўхшатиб кийгизишибди.

Яна йўл юриб бир булоқнинг олдига келишибди. Булоқнинг суви ердан шақирлаб қайнаб чиқаётган экан.

«О, Лок!» — дебди хотини, — худойимнинг қозони шақирлаб қуруқ қайнаётибди. Бирон нарса солсак-чи?»

«Жони Пок! Худойимнинг қозони қуруқ қайнамасин, гуручдан солайлик!»

Улар аравадаги қопни очиб, булоқнинг қайнаб турган жойинга гуруч солишибди.

Бундай соддадил, саҳий одамлар ҳақида завқли кулги билан айтиладиган эртакни беш-олти яшарлигимда

онамдан қандай эшитган бўлсам, ҳалигача шундай сўз-ма-сўз эслаб юраман.

Эҳтимол, софдил, беғараз одамларга ҳурмат, опа табиатга меҳр, унинг муқаддаслигига ишонч менинг дилимда мана шу эртақ таъсирида илк бор куртак отгандир.

Онам айтадиган эртақларнинг тили бугунги адабий тилимизга жуда яқин, ўта жонли ва ифодали бўлганини мен энди фаҳмлайман. Шунинг учун сўз санъатида онам менинг илк устозим бўлган, деб ўйлайман.

ИРОДА СИНОВЛАРИ

Бизнинг болалигимизда одамнинг бор иродасини, бутун чидам-бардошини синовдан ўтказадиган азобуқубатлар, адолатсизликлар жуда кўп бўлган. Ота-она оғир аҳволга тушганда уларга жон куйдириш, улар тортган қийноқларни кўриб дард чекиш, барча мушкулотларни енгиб ўтишда ота-она ёнида туриб, улардан сабоқ олиш бизнинг иродамизни қандай тоблагани, яшаш қобилиятларимиз мана шундай машаққатлар оловида қандай чиниққани тўғрисида батафсил хотиралар ёзиш менинг зиммамда қарз бўлиб турибди. Бу қарзнинг озроқ бир қисмини мактаб дарсликлари учун ёзилган таржимаи ҳолда узишга интиланман. Аввал ёзганларимга қўшимча яна айрим лавҳалар келтирмоқчиман.

Биз туғилиб ўсган Кенгқўл қишлоғи Туркистон тизматогининг этагида жойлашган. Азалдан бизнинг отабоболаримиз Фарғона водийси, Уратепа, Зомиш, Жиззах ва Ховос билан борди-келди қилган. Мен туғилган 1928 йилда бизнинг Кенгқўл Ўзбекистон таркибида бўлган. Баланд Чақир, Жўлангар, Қайирма, Сароби, Кенгқўл ҳаммасининг Пиримқул мингбоши деган битта фозил элбошиси бўлган.

Бу одам адолатли раҳбар бўлгани учун кўпчилик уни жуда ҳурмат қиларкан. Бизнинг отамиз ҳам шу одамга ҳаваси келгани учун менга унинг номини берган эканлар.

Раҳматлик отам Қодир Йўлдош ўғли тоғларда қўй боқиб, ўз меҳнати ва чўпонлик маҳорати билан ўнта қўйни мингтага етказган, бугунги ибора билан айтганда, бадавлат фермер бўлган. Шўро тузуми шу бойлик туфайли отамга қўшиб бизни ҳам туғилган қишлоғимиз Кенгқўлдан қаҳратон қиш кунда бадарға қилган.

У замондаги буйруқлар ута шафқатсиз бўлар ва 24 соатда бажариларди. Қиш куннда иссиқ уйидан қувиб чиқарилган оила 4 нафар ёш боласи билан 24 соатда қаердан бошпана топади?

Бизни Ховос туманининг Искандар қишлоғига бадарға қилишган экан. Бу ерда отамнинг қадрдонлари бор экан. Шуларнинг ҳовлилари ёнидан бўш жой топиб, янги уй қургунларича биз бир омборхонада яшаб турдик. Деразаси йўқ омборхонанинг шифтида бир кун узун оқ илон ўрмалаб кетаётганини кўриб қўрқиб кетдик. Омборхона эгаси:

— Қўрқманглар! — деди. — Сизлар тегмасаларинг бу тегмайди. Ун сепинглар!

Онам шифтга қараб озгина ун сепгандай бўлди. Лекин янги уй битиб, унга кўчиб ўтгунча юрагимизни ҳовучлаб яшадик.

Ниҳоят, шоша-пиша қурилган кичкина уйга кўчиб ўтгандан сўнг аҳволимиз сал ўнгланди. Лекин кўп ўтмай илондан баттар золимлар кечаси бостириб келишди. Яккаҳўжалик солиғини тўламаганлик баҳонаси билан сигир, қўй, эчки, уй-рўзғор буюмлари — ҳаммасини шўро ҳукумати номидан мусодара қилишди.

Кенгқўлда қолган опаларимиз, яхши одамлар, қўни-қўшнилари ёрдами билан ҳар кун керак бўладиган тўшанчилар, рўзғор буюмларини қайтадан бут қилгунча қанча машаққат чекканимизни тасаввур этиш қийин.

Отамиз Яккаҳўжалик солиғидан қутулиш учун ҳам колхозга кирди, кўп қатори қўш ҳайдаб, ўроқ ўриб юрди, лекин барибир шўроларнинг таъқибидан қутулмади.

Ўттиз еттинчи йилнинг қатағонларида «бой бўлгансан» деб, отамни терговга чақиришди.

Уша кунларда онамиз қанчалик изтироб чекканлари, уйнимиз таҳликага тўла бир сукутга чўмгани ҳамон ёдимда турибди.

Худо бир асраб, терговчи отамга «ҳозирча юриб туринг!» деб жавоб берибди. Терговчининг гап оҳангидан бу нажот вақтинча эканини, агар қатағон қилиш режаси тўлмай қолса, отамни яна чақириб, борса келмас жойларга жўнатишлари мумкинлигини отам сезган бўлса керак. Ақлли одамлар отамга, «ҳозир ҳўлу қуруқ баробар ёняпти, бу тўполок сал босилгунча бехатарроқ бир жойга кўчиб кетинг» деб маслаҳат беришади. «Аммо бу маслаҳат орамизда қолсин, хотинингизга ҳам билдирманг», деб тайинлашади. У даврда мана шундай

бодий гап учун ҳам одамларни қамаб йўқ қилиб юборишаверган.

Шунинг учун отам сабабини онамга айтиб ўтирмасдан «Эртага кечаси кўчамиз, ҳеч кимга билдирманглар!» деб тайинлайди. Қоронги тушганда от қўшилган икки гилдиракли арава келди. Унга кўрпа-тўшак, озгина рўзгор буюмлари сиғди. Биз болаларни ҳам шу араванинг устига чиқаришди.

Онам шунча талон-торождлардан кейин юз машаққатлар билан йиғиб бутлаган рўзгор буюмларининг кўни бу кичик аравага сиғмас эди.

— Сиғмагани қолсин! — деди отам. — Уйни бекитиб кетамиз. Кейин олиб кетамиз!

Онам бунга кўнмади. Орадан гап қочди. Онам:

— Кўчмайман! — деб туриб олди.

— Кўчмасанг, қолавер! — деб отам ҳам жаҳл билан аравани ҳайдаб йўлга тушди.

Онамнинг қўлида олти ойлик укам бор. Биз арава устида икки ўғил — бир қиз кетаямиз. Каттамиз 11 ёшда, мен 9 яшарман. Кечаси ҳувиллаган уйда онамизни ёлғиз қолдириб кетаётганимиздан юрагимиз эзилади.

Бир вақт ой чиққанда араванинг кетидан кимдир талпиниб келаётганини кўрдик. Тикилиб қараб, онамни танидим. Оналик туйғуси ғолиб келиб, бизнинг кетимиздан пнеда йўлга чиқибди. Қўлида бола билан яна қандайдир тугунчекни кўтариб биз билан қорама-қора келяпти.

Ҳисоблаб қарасам, ўшанда онам 37 ёшда экан. Биз Уратепада бир тўхтаб, Бекободга қараб кетдик. Қирқ чақиримлик йўл.

Аравани отам пулга ёллаган экан. Эгаси олдинда отини миниб боряпти. Отам ўзи сигир, эшак, тўрт-бешта қўй-эчкиларни олдига солиб ҳайдаб кетяпти. Онам анча орқада. Тун қоронғисида муюлишларда кўринмай қолади. Шунда юрагимни хавотирлик тимдалайди.

Аравада учта бола онамиз учун шунчалик изтироб чекиб боряпмизки, ҳатто бир-биримиз билан овоз чиқариб гаплашолмаймиз. Ҳар дардимиз ичимизда. Фақат онам келаётган томонга тикиламиз. Унинг бола кўтарган хиёл эгик гавдаси кўринганда сал енгил нафас оламиз.

Узоқ йўлда отам жаҳлидан тушиб, онамнинг олдига борди. Ярашмоқчи бўлиб:

— Бас энди! — деди. — Аравада жой бор. Болаларнинг олдига чиқ.

Лекин онам бу тўғрида гаплашгиси ҳам келмади. Бола кўтарган ҳолда индамай бизга эргашиб келаверди. Ушанда онам бағрига босиб кўтариб борган укам Исқандар ҳозир 62 ёшга кирди, кимё олими бўлди. Машъум 37-йилнинг кузида туни бўйи бола кўтариб қирқ чақирим йўлни пиёда босиб ўтиш учун бунчалик куч, бардош ва иродани онам қаердан олганикин, ҳалигача ҳайрон бўламан.

Уйлайманки, отам ҳам, онам ҳам ўзларича ҳақ эди. Агар отам шу бемаврид кўчиш билан қатагондан қутулмаса, биз тирик егим бўлиб қолишимиз, оқибатида яна онамизга қийин бўлиши аниқ эди.

Онамнинг бунчалик қаттиқ туриб аразлаши ҳам фақат отамга қарши исён эмаслигини мен кейин тушундим. Бу аразда бегуноҳ оилани бир эмас, уч марта иссиқ уйдан, бутун рўзғоридан маҳрум қилиб, совуқ куз кунда хазондай қувган шафқатсиз замона зулмига қарши норозилик ва чексиз нафрат бор эди.

Алқисса, Бекободнинг Далварзин совхозига қарашли бир жойга бориб тушдик. Янги ўзлаштирилган пахтазорларда ишчи кучи етишмас экан. Қатор қилиб қуриб қўйилган уйларнинг бўш турганлари бор экан. Шулардан бирига кириб жойлашдик. Уйнинг бўш хоналаридан бирига шифтга етадиган қилиб кўрак уйиб қўйишган экан. Қиши билан кўрак чувидик. Баҳордан ғўза чопиғи-ю, ўтоғи бошланди. Ёзда безгак пашшалар кўпайиб кетди. Боду ҳавосидан биз, болалар, устма-уст касал бўлавердик.

Ўттиз саккизинчи йилнинг кузига келиб Сталин қатагонлари ҳам сал камайган, чамаси. Ота-онамиз муросага келишиб, Исқандар қишлоғида қолган уйчамизга қайтадан кўчиб бордик. Бу қишлоқ ўзимизнинг Кенгқўлга яқин, тоғларимиз кўриниб туради, суви ўша тоғлардан келади. Узум ва мевалари ширин. Шунинг учун ҳам онамиз бу ердан кўчишни истамаган экан.

Мана шу кўч-кўчлар пайтида онамиз билан бирга биз ҳам энг оғир ирода синовларини бошдан кечириб чиниққанимизни энди тушунаман.

НАЖОТКОРЛИК

Бизнинг болалигимиз ўтган қишлоқларда докторлар, дорихоналар йўқ, шунга яраша оғир касалликлар ва болалар ўлими кўп эди. Онамиз бир эмас тўрт фарзандини болалигида тупроққа топширган. Қолган беш ўғил

бир қизни халқона дору дармонлар, яхши парваришлар билан илиги тўла қилиб ўстирган, кўп марта оғир касалликлардан бизни қутқариб катта қилган.

«Экстросенс» деб ном олган шифобахш хосият бизнинг онамизда ҳам бўлган деб ўйлайман. Уч-тўрт яшарлигимда оғир касалликдан нафасим ичимга тушиб, ҳушимдан кетиб қолганимда онамиз бағрига босиб, ўзининг нафаси билан мени ҳушимга келтирган экан.

Ун яшар эканимда мени жуда ёмон бир ит қопган. Бир ойдан ортиқ оғир аҳволда ўрнимдан туролмай ётганман. Шу касаллиқни ҳам онамиз халқона дору-дармонлар билан даволаб тузатганлар.

Тўрт йил уруш даврида тўйиб овқат еган кунларимиз жуда кам бўлган, озиб қилтириқдай бўлиб кетганмиз. Бундай пайтда оғир касалликлар кўнаяди. 1945 йилнинг май ойида мен ичтерлама — тиф касаллиги билан қаттиқ оғриб қолганман. Бекободдаги касалхонада олти кун беҳуш ётганимни ўзим билмайман. Докторлар «умид йўқ» дейишган экан. Лекин она меҳри, ота дуоси, уларнинг руҳидан таралган шифобахш нурлар бу гал ҳам мени қутқарди. Тузалиб Тошкентга ўқишга жўнадим.

САҲИФАЛАРГА ТАРАЛГАН НУР

Онадан узоқда яшаган йилларимизда она руҳи ёзган китобларимизга ҳам кириб келди ва саҳифаларга нурдай таралди.

«Қора кўзлар» романида Авазнинг онаси Санам хола ҳовлига узун қилиб ўрмак қуради. Ранг-баранг жун ипларни гулга айлантириб, гоҳ ўрмак қиличини, гоҳ ип кесадиған махсус пичоқни ишга солиб, патгилам тўқийди. Мен буни онам ўз ҳовлимизда патгилам тўқиганда кўрганман. Патлари ўсиқ бу қалин гилам юз йилларга чидайди, уни бизда «бароқ» деб аташади. Тўққиз хил ажойиб гуллар туширилган шундай бароқлардан бирини олтимиш саккиз ёшларида тўқиган эканлар. Тўқиб битирганларини «1968» деб, бароқнинг бир четига мовий рангдаги иплар билан тўқиб қўйган эканлар.

Мен қирқ ёшга кирганда онам шу бароқни бизнинг уйимизга совға қилдилар. Орадан, мана, ўттиз йил ўтибди. Онам тўқиган бароқ ҳозир ҳам мен шу сатрларни ёзаётган ижодхонада тўшоғлиқ турибди. Улардаги нақшлар ва гуллар шу қадар кўп, шу қадар хилма-хил ва ҳаммаси шундай маҳорат билан ўз ўрнига туширил-

ганки, бу қадар мураккаб ишни олдиндан тайёрланган чизмаларсиз, фақат хотирага, тажриба ва тасаввурга асосланиб бехато бажариш учун қанча зўр заковат керак бўлганикин?

Йиллар ўтиши билан оналарнинг соғлиғини ҳимоя қилиш улғайган фарзандлар зиммасига тушар экан.

Ёшлари саксонга борганда онамининг бир кўзлари кўрмай қолди. Тошкентнинг машҳур кўз доктори профессор Муҳаммаджон Комиловга кўрсатдик. «Операция қилиш керак!» — дедилар.

Умрида докторларга иши тушмаган, касалхонада даволаниб кўрмаган саксон ёшлик онани бу операцияга кўндириш ва тайёрлаш жуда қийин бўлди. Мен бу ҳодисанинг баъзи тафсилотларини «Олмос камар» да сал ўзгартириб тасвирлаганман. Операциянинг энг мушкул дамларида онам яна иродасини ишга солди. Бир эмас икки босқичда қилинган жарроҳлик операциясининг ҳамма азоб-уқубатига чидаб берди. Охирида профессор ҳам у кишининг сабр-бардошига таҳсин айтди.

Кейинчалик ўша тузалган кўз иш бериб нина билан иш ҳам тикадиган бўлдилар.

ДУОЛАР

Онам фронтдан омон қайтган катта акамиз билан кўпинча Бекободда турар эдилар. Бир марта борсам, ғалати тасбеҳни ўгириб ўлтирибдилар. Ҳар бир донасида араб ёзувини эслатадиган чизиқлар бор.

— Хурмонинг данагидан қилдим, болам! — дейдилар.

Ўша кезларда майизга ўхшатиб қуритилган ширали хурмолар кўп бўлар эди. Онамга шундан совға қилиб олиб борар эдик. «Бу хурмо Арабистондан — Маккаю Мадина томонлардан келган» деб мақтардик. Шу хурмонинг узунчоқ данакларини тозалаб, энг чиройлиларини саралаб олибдилар. Ҳар биттасини ўртасидан тешиб, тўқсон тўққизтасини ипга тизибдилар. Тасбеҳлар қондасига биноан балиқ суягидан ҳам битта қўшиб, юзта қилибдилар. Ипларнинг учи боғланадиган жойига ўзлари яхши кўрадиган йирик қизил маржон доналаридан учтасини тизибдилар. Саксон уч ёшида шундай ҳафсала билан янги бир тасбеҳ турини ўйлаб топганларидан ака-укалар баримиз роса завқ қилдик.

Онам намозхон эдилар. Жойнамоз устида ўлтириб

шу тасбеҳни ўгириб ўтирганлари ҳамон кўз олдимдан кетмайди.

Ёшлари саксон бешга борганда аввал соғ бўлган иккинчи кўзлари кўрмай қолди. Операция бўлиб очилган кўзларининг қадри энди жуда ошди.

— Хайрият, мени ўша докторга вақтида олиб борган экансан, болам! — дейдиган бўлдилар. — Агар бу кўзим тузалмаганда ҳозир икки кўздан ҳам айрилиб зулматда қолар эканман-а!

Онам кўзини даволаган профессорни ҳам, қўярда қўймай уни ўша касалхонага жойлаштирганим учун мени ҳам кўп дуо қилар эдилар. Онамнинг доим такрорлайдиган дуолари бўларди:

— Парвардигор кенг феъл берсин, кетмас давлат берсин, тани сиҳатликни берсин, хотиржамликни берсин, тўрт мучам бутунлигида хор-зор қилмай омонатини олсин, илоё болаларим изимда қолсин!

Чиндан ҳам, тўрт мучаси соғ юриб, саксон етти ёшда уч кунгина касал бўлиб вафот этдилар. Оғир ётганларини эшитиб Бекободга тез етиб бордим. 1987 йилнинг кузи эди. Бобур Мирзо ҳақида роман ёзганим учун бошим устида қора булутлар қуюқлашганини онам ҳам билар эдилар. Охирги айтган дуолари иккитагина сўздан иборат бўлди:

— Паноҳингни берсин!

Шукур, худо паноҳида асраб, яхши кунларга соғ омон етиб келдик. Онамнинг қўлларида сайқал топиб, қимматбаҳо тошлардай силлиқланган ўша тасбеҳ ҳозир менинг ёзув столим устида осиглиқ турибди. Мен ҳам энди умрнинг кўпи кетиб ози қолганини сезаман, онам айтган дуоларни дилимда такрорлаб, оғир дамларда унинг руҳидан мадад сўрайман.

1999.

«ЖОН ШИРИН»НИНГ ЕЗИЛИШ САБАБИ

Ёмон бир таҳдидлар дуч келганда, ҳаёт хавф остида қолганда одамга жон ширин туюлади. Шўро даврида биз ана шундай хавф-хатарларнинг кўпини бошдан кечирганмиз. Урушдан олдинги қатағонлар, уруш давридаги азоб-уқубатлар, ундан кейинги қашшоқлик, ярим оч, ямоқ тушган кийимлар... Ниҳоят, олтиншинчи йилларга келиб, моддий ҳаёт сад яхшиланганда пахта як-каҳоқимлиги авжига чиқди. Далаларга самолётлардан

заҳарли дорилар сепиш одат тусига кирди. Алдрин, мелкоптофос деган заҳарларнинг асоси урушда душманга қарши ишлатиш учун тайёрланган экан. Энди бу заҳарларни «Ҳашаротга қарши кураш» шиори остида далада тинч меҳнат билан банд бўлган, «оқ олтин» деб аталмиш буюк бойликни яратувчи пахтакорларнинг боши устидан сепиб, бегуноҳ одамларни заҳарлаганларига гувоҳ бўлдик.

Қизил империянинг шафқатсизлигини қарангки, яна бу заҳардан одамлар ўлаётганини яширади, докторларга тазйиқ ўтказиб, диагнозини ўзгартиради, бошқа касалдан ўлди деб кўзбўямачилик қилади.

«Жон ширин» ҳикояси бундан ўттиз беш йил бурун мана шу шафқатсизлик ва рижкорликка қарши бир дард билан ёзилган эди. Унда тасвирланган воқеаларни мен ҳаётда кўрганман. Аввал бу ҳақда «Инсон ва ҳақиқат» деган мақола ёзганман. «Совет Ўзбекистони» газетаси бу мақолани 1965 йилда босишга тайёрлади, ammo мақоланинг кимёвий заҳарларга қарши қаратилган жойини цензура ўтказмади.

Шундан кейин бу ҳақиқатни бадиний асарда образлар маъзига сингдириб беришга ҳаракат қилдим. Мен ўйлаб топган сюжетни каттароқ қисса қилиб ёзиш ҳам мумкин эди. Бироқ катта ҳажмли қалтис асарни чиқариш жуда қийин бўлишини билардим. Шунинг учун бутун мақсад лўнда шаклда бир ҳикояга жойланди.

67—68-йилларда энг журъатли журналимиз «Гулистон» эди. Биринчи марта шу журналда «Темур тузуклари» чиқа бошлаган эди. «Жон ширин» ҳикоясини «Гулистон»нинг ўша пайтдаги бош муҳаррири Иброҳим Раҳимга олиб бордим. У киши «Юқоридан руҳсат олишимиз керак» дедилар. Мен шундай бўлишини билганим учун ҳикоя сюжетига юқорилар маъқул кўрадиган бир ҳаётий воқеани ҳам киритган эдим.

Ўша пайтда санитария институтининг директори бўлган Абдулла Зоҳидов деган ажойиб бир тиббиёт олими бор эди. Халқ учун астойдил жон куйдирадиган виждонли олим эди. Заҳарли дориларга оид ҳамма фактларни, барча заҳарланиш ҳодисаларини мен шу одам орқали билган эдим. Билишимча, Шароф Рашидовнинг кўрсатмаси билан токсиколог олимлар далаларга борган экан, ўлим ҳодисаси содир бўлган жойларда аҳволни ўрганишиб, ҳақиқатни марказкомга етказишган экан, ҳикоядаги Болтабоевга ўхшаган бир маҳаллий раҳбарни марказком ишдан олиб, жазолаган экан. Буни мен

га ўша олимимиз айтиб берган эди. Сюжетга киритилган бу ҳодиса ҳикоянинг марказқўм томонидан маъқулланишига имкон берди. У пайтда марказқўмда файласуф олимимиз Саид Шермухамедов адабиёт ва санъатни назорат қилар эди. У киши ҳикояни ўқиб кўради, назаримда, Шароф Рашидовга мазмунини айтиб бериб, рухсат олади. Шундан кейин «Жон ширин» журналда ўзгартиришсиз, тўлиқ босилди.

Бу ҳодисадан ёзувчи Иброҳим Раҳимнинг ўзи қанчалик хурсанд бўлганини мен кейинчалик журнал ходимларидан эшитдим. Уша мустабид замонда ҳам виждонан иш қилган, адолат учун курашган одамларимиз бор эди. Ана ўшалар кейинчалик истиқлолни қучоқ очиб кутиб олдилар.

Ҳикоя 1967 йилда босилгандан кейин катта қизиқиш уйғотди. Тўрт-беш йил давомида яна икки қайта тўпламларда нашр этилди. Мен унинг 1973 йилги нашрига воқеанинг таъсир кучини оширадиган янги тафсилотлар қўшдим.

Бундай ҳодисалар қизил империянинг бошқа жойларида ҳам содир бўлмақда эди. Шунинг учун москвалик таржимон Александр Наумов ҳикояни русчага таржима қилди. Аммо ўн йил давомида бирор жойда чиқаролмади. Асарни Тошкентда 1981 йили рус тилида босилган тўпламимга киритган эдик, цензура чиқариб ташлабди. «Ўзбекчада уч марта чиқди-ку!» десак, «биз учун бунинг аҳамияти йўқ, биз Москванинг кўрсатмасига асосланамиз» дейишди.

Қаранг, асосий хўжайин қаерда эди!

Ниҳоят, Москвада ҳам Қизил империянинг тагига сув кетди. Орадан ўн етти йил ўтгач, ҳикоянинг русча таржимаси Москвада 1985 йилда босилиб чиқди.

Бу орада Чернобил фожиаси юз берди. Уша ерда радиациядан заҳарланиб ўлганларнинг ҳам диагнозини ўзгартириб, ҳақиқатни яширишган экан. Инсон ҳуқуқларини поймол қиладиган бундай шафқатсизлик ва риёкорлик шўролар даврида кўп жойларда содир бўлганини кейин билдик.

Чернобил ҳодисаларидан кейин «Жон ширин» ҳикоясини украин тилига ҳам таржима қилиб чиқаришди. Қизил империя вақтида даврон сурган баъзи одамлар ўша даврларни кўмсаб, «Ароқ арзон эди, колбаса арзон эди» деб далил келтиришади.

Лекин инсон учун энг ноёб, энг бебаҳо бойлик — унинг ҳаёти ва соғлиғи эмасми? Шўро даврида одам-

ларнинг бошига тонналаб сепилган мелкоптофос, бутифос деган заҳарлар юз минглаб одамларимизнинг соғлигига зарар етказди. Ҳозир касал кўп деймиз. Бунинг илдизи — Шўро даврида заҳарли дориларнинг миллиар генофонига — ирсиятига етказган катта зарарига бориб тақалади. Мустабид тузум тилимизни чеклаб, тарихий илдизларимизни қирқишдан ташқари халқимизнинг ирсий илдизларини ҳам қуритишга, «пахта иши», «ўзбек иши» деган туҳматларни бунинг устига қўшиб, бизни миллат сифатида йўқ қилишга бел боғлаган эди. Истиқлол бизни ана шундай даҳшатли хатардан қутқарди.

Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги декларация бирлашган миллатлар томонидан эллигинчи йилларда қабул қилинган эди, шўролар сал кам қирқ йил давомида бу декларацияга қўшилмай, уни инкор этиб келди. Бунинг сабаби — мустабид тузумнинг зўравонлик ва риёкорликка асосланганлиги эди.

«Жон ширин» ҳикоясидаги буйруқбоз раҳбар, шафқатсиз райком секретари Болтабоев ана шу тузумнинг тимсоли. «Жон ширин» ҳикояси асосида истеъдодли кинорежиссёр Мақсуд Юнусов қизиқарли видеофильм яратди. Бу видеофильмдаги бош ролларни машҳур актёрларимиз Эркин Комилов ва Тўйчи Ориповлар жуда яхши ижро этишди. Шўро даврини кўмсайдиган, отдан тушса ҳам эгардан тушмай юрган Болтабоев ва Мирвоҳид тонфасидаги одамлар ҳозир ҳам учрайди. Экранда жозибали инсон бўлиб эътиборни тортадиган Музаффар ва Сайфуллалар бугунги жамиятимизнинг етакчи кучларига айланмоқда. Умид қиламизки, 1997 йилда яратилган мазкур видеофильм яхши одамларимизга озгина бўлса ҳам маънавий мадад беради ва яқин ўтмишнинг оқоваси бўлиб келаётган буйруқбозлик, риёкорлик каби иллатларнинг бартараф этилишига хизмат қилади.

1997.

НУР ТЎЛА УММОН

ДИЛДАН ДИЛГА ПУЛ БОР

Улуғ маънавият дурдоналари орасида Алишер Навоийнинг «Хамса»си алоҳида ўрин тутади. Уни қайта-қайта ўқиган сайин янги-янги маъноларини кашф эта-сиз. Хусусан, «Садди Искандарий» достони келажакни олдиндан кўра билиш ва ҳамма халқларни ўйлантирган энг мушкул саволларга жавоб излаш нуқтаи назаридан кишини қойил қолдиради.

Ёмон одамлар, ёвуз кучлар кўнайган сари охирза-мон яқинлашиши ва инсоният ҳаёти хавф остида қолиши ҳақидаги огоҳлантириш ҳамма замонларда бўлган. Ай-ниқса, Алишер Навоий яшаган даврда ўзаро урушлар, ички ва ташқи низолар авжига чиққанлиги учун мута-факкир шоир эл-улусни интиҳосиз хавф-хатарлардан қутқариш йўлларини тинмай излаган. Ана шу изланиш-нинг улкан бир самараси «Садди Искандарий» досто-нида кўзга ташланади. Навоий Искандар сиймосида келажакдаги энг адолатли давлат бошлиғи ўз халқини ва дунёни турли балою қазолардан қандай қутқариши-ни тасвирлайди. Аввало, Искандарнинг ўзи ёшлигидан билимга ташна, зеҳни ўткир, ўта заковатли одам бў-лади. Шу сабабли ўз атрофига Арасту, Афлотун, Суқ-рот каби энг буюк алломаларни тўплайди ва доим улар билан бамаслаҳат, ҳамжиҳатликда иш олиб боради.

Искандар мамлакат ичида ва жаҳонда содир бўл-ган воқеалар тўғрисида доим аниқ ва ҳаққоний маъ-лумот олиб туришни биринчи даражали зарурат деб ҳисоблайди. Шу зарурат туфайли Навоий Искандарнинг олимлар билан ҳамкорликда дунёнинг ички-ташқи сир-ларини кўрсатиб турувчи «стурлаби хуршид таб ва миръоти меҳрисиқат» кашф қилганини махсус бир боб-да тасвирлайди. Қуёш каби бутун оламни ўз нури би-лан қамраб оладиган ва ойнаи жаҳон сингари бор ҳа-қиқатларни аниқ кўрсатиб турадиган бу кашфиёт Ис-кандарга яхши одамларни ёмонлардан фарқлаш, доим адолатни ҳимоя қилиш, эл-юртни уруш балоларидан ва бошқа ҳар хил офатлардан омон сақлаш имконини бе-ради.

Достон давомида Искандарнинг юксак маънавият

ва маърифатни қандай меҳнату риёзат билан эгаллагани, сўнг уларга суюниб «офоқни (яъни дунёни) ёмонлардан пок этганини, яхшиларни тарабнок (яъни шодмон) қилгани, эл-улус чинакам фаровон ҳаёт кечиргани ёрқин образлар ёрдамида кўрсатиб берилади.

Албатта, бу дostonда улуғ шоирнинг орзуси акс этган. Мана, орадан беш аср ўтгандан кейин Алишер Навоий олдинга сурган гоё — дунёни ёвуз кучлардан маънавият ва маърифатга асосланган адолатли тузум қутқаради, деган ҳақиқат энди ўзининг исбот ва далилларини топмоқда.

Ф. М. Достоевский ўтган асрда «дунёни гўзаллик қутқаради» деган ҳикматли сўзларни айтган экан. Бизнинг асримиз бу ҳикматни қабул қилган ҳолда, унга ҳазрат Алишер Навоий каромат қилган бир аниқликни киритса ҳақлидир. Бугун далил айтиш мумкинки, дунёни адолатли одамларнинг ақл-идроки, билим ва маънавияти қутқаради.

Маънавиятимизнинг истиқболи

Аждодларимизнинг минг йиллар давомида яратган маънавий ва маърифий бойликлари бугунги Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидан мўътабар ўрин олишига асос бўлади. Халқимизнинг маънавий имкониятлари иқтисодий имкониятларидан ортиқ бўлса борки, кам эмас. Шунинг учун муҳтарам Президентимиз маънавий тараққиётни иқтисодий тараққиёт даражасидаги устувор йўналишга айлантиришга ҳаммамизни даъват этмоқдалар.

Биз ҳар жиҳатдан тўқис ва фаровон ҳаётга интилар эканмиз, бундай ҳаётнинг имкон ва манбалари ҳар биримизнинг қалбимизда, руҳий дунёмизда ҳам мавжуд эканини гоҳо унутиб қўямиз. Ҳолбуки, ташқи дунёни поклайдиган ва юксалтирадиган энг зўр маънавий ва маърифий кучлар аввало инсоннинг қалбида, тафаккурида ўз ҳаракатини бошлайди. Ҳаракат эса баракат келтиради.

Маънавият — инсоннинг руҳий қанотларидир. Уларни ҳар бир киши ўз ички дунёсида ўстириб, парвозга яроқли қилади. Маънавий бойликлар қунт, меҳнат, иштиёқ кучи билан инсоннинг қалбида йиллар давомида зарралаб йиғилади. Одамда, айниқса, ёшликда, билим ва маърифатга эҳтиёж қанчалик кучли бўлса, унинг қалбига шунча кўп маънавий бойликлар йўл топади.

Ҳалоллик, инсоф, диёнат каби фазилатлар инсондаги маънавиятнинг таркибий қисмларидир.

Маънавият — нурдай гўзал ва илқ, нурдай умри узоқ қадриятдир. Олис юлдузларнинг нурлари минг йиллар давомида чексиз коннот бўйлаб ўчмасдан ҳаракатланар экан. Ана шундай умрбоқий маънавият соҳиби, бундан саккиз аср аввал яшаб ўтган буюк мутафаккир шоир Жалолиддин Румий «Маънавий ва маснавий» номи билан кўп жилдлик асарлар ёзган. Қуйидаги сатрлар Румий маънавиятининг бугун ҳам дилимизга беҳад яқин эканидан далолат беради:

Мунаввардир қуёш, мен нур тўла
Тўлқинли уммонман, —
билмассан.

Замин теграмдадир,
Дилда яшар осмон, —
билмассан.

Жаҳон бўстонида бир
боларидек учганим учган.

Асалим маъноси лекин сенга
пинҳон, — билмассан.

Билурмен деб, дам урма,
Билганинг ёлғон, —
билмассан!¹

Румий ўз замонасининг маънавиятдан беҳабар, мақтанчоқ одамларига «билганинг ёлғон, билмассан!» деб куюниб хитоб қилгани ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бу сатрларда маънавият соҳиби бўлган инсоннинг қалби нур тўла уммонга ўхшашлиги, замин у осмон барча гўзалликлари ва бойликлари билан унинг дилида яшашлиги, бу инсон боларидек тинмай парвоз этиб, асалдек маънолар йиғишдан бахтиёр эканлиги ўта таъсирли ифода этилган.

Бугун халқимиз орасида ана шундай маънавият ва маърифат соҳиблари оз эмас. Улар юртбошимизнинг маънавиятни ривожлантириш ҳақидаги фармонларини, фақат пойтахтда эмас, барча вилоят ва туманларда ҳам маънавият марказлари очилаётганини зўр мамнуният билан кутиб олдилар. Айниқса, ўқитувчи ва мураббийлар куни 1997 йилдан бошлаб умумхалқ байрами сифатида дам олиш кунига айлантиргани маънавият ва маърифат аҳлига кўрсатилган эъзозу эҳтиромнинг энг юк-

¹: Жамол Камол таржимаси.

сак намунаси бўлди. Халқимизнинг маънавий мураббийлари бўлган Абу Али ибн Сино, Алишер Навоийдан тортиб XX аср бошида фаолият кўрсатган улкан маърифатпарварлар ва улардан кейин ўтган устоз адибу олимлар асрлар давомида маънавият ва маърифатни ўз даврларидаги тараққиётнинг устувор йўналишига айлантиришни орзу қилишган, аммо бу орзуларига етолмай кетишган.

Шу асрий орзулар амалга ошаётган даврда яшаш бизга насиб этмоқда. Бунинг шарафига яраша жуда катта масъулияти ҳам бор. Айниқса, биз, ижодкор зиёлилар, янги маънавий бойликлар яратиш ва аждодларимиз маънавиятини барча юртдошларимиз қалбига етказиб бериш учун бор куч ва қобилиятимизни сарфлашимиз керак.

Ҳақиқат қуёши

«Қарс икки қўлдан» дегандай, аввало, ҳар бир юртдошимиз маърифат ва маънавиятга ташна бўлиши, уларни эгаллашга кучли эҳтиёж сезиши лозим. Айни вақтда, маънавий бойлик яратувчилар ва уларни тарғиб этувчиларда ҳаққоний заковат, жозибадор самимият бўлиши зарур. Чунки дилдан дилга йўл бор. Бу йўлни фақат ҳақиқат калити билан очиш мумкин. Маънавият инсон онгига, унинг қалбига ҳақиқат кучи ва гўзаллик жозибаси ёрдамида кириб ўрнашади.

Ҳақиқат қуёшдек барчага баробар нур сочади. Тирик мавжудот қуёшга қандай талпинса, маънавий соғлом инсонлар ҳақиқат ва адолатга шундай бағрини очади. Фақат қаллоблик, риёкорлик, ўғрилиқ каби иллатлар худди қуёш нуридан ва ҳароратидан эриб йўқ бўладиган музлар каби ўзларини ҳақиқатдан, маънавият нуридан олиб қочадилар. Иложини топганда бу нур ва ҳарорат манбаларини йўқ қилишга уринадилар. Лекин қуёш вақтинча булутлар ортида кўринмай қолса ҳам барибир уларни ёриб ўтади, маънавият ва ҳақиқат ҳам охир оқибатда ғолиб чиқади.

1997.

ХОТИРА КУЧИ

Ўй-хаёл одамнинг ўзига бўйсунмай ишлайверади, баъзан сизга нисбатан қилинган адолатсизликни унуттишга тиришсангиз ҳам тегирмон тошидай бетиним ай-

ланиб турадиган хотиралар қайта-қайта такрорланиб, дилингизни эзади.

Хотира қай бир жиҳати билан тушга ўхшайди. Кечаси тушингизга нима кириши иродага боғлиқ бўлмагани каби қайси пайтда нима эсингизга тушиши ҳам гидрокка бўйсунмайди. Чунки хотира очиқ денгиз. Унда сиз кўрган-билган ҳамма кемалар сузиб юради. Фақат бу кемаларни сиз бошқармайсиз, уларнинг ичида ўз дарғалари бор. Демак, хотира кемаларини бошқарувчи дарғалар доим ташқи оламдан келадими?

Йўқ, хотирани ишлатувчи кучлар бизнинг ички дунё-миздадир. Ташқи воқелик билан одамнинг ички дунёси худди тўқиманинг арқоғи ва ўриши каби бир-бири билан чатишгандагина хотира пайдо бўлади.

Аслида, хотиранинг ташқи оламга бориб боғланадиган иплари бизнинг ирдодамизга бўйсунмай мустақил ишлаб туриши — ҳаётний заруратдир. Дейлик, уйингизнинг калитини қаердадир унутиб қолдирасиз. Уни толмагунингизча эшик очилмайди. «Қаерда қолганикин?» деб эслай бошлайсиз. Хотира сиз борган жойларнинг суратини беихтиёр чизиб олгани учун бутун тафсилоти билан қайта-қайта эслатади. Сиз шу суратлар ёрдамида тахмин ва таҳлил йўли билан калит унутиб қолдирилган жойни қидириб топасиз.

Ажойиби шундаки, қалдирғочларда ҳам, отларда ҳам ибтидоий тарздаги хотира бор. Унинг ёрдамида бу жониворлар бир борган жойларини эслаб қолиб, яна топиб боради.

Шунга қараганда, хотира ост-онгга бориб боғланадиган ғайри шуурий асосга ҳам эга бўлиши керак. Миянинг уст қатлами — онг, кулранг модда. Олимларнинг аниқлашича, кулранг моддадан кўра ост-онг қатлами — оқ модда бир неча баробар қалинроқ экан. Хотира табиий тарзда ана шу оқ моддага боғлиқ бўлганлиги учун эрки ва ҳукми шунчалик кучли.

Хуллас, хотира инсоннинг ички дунёси учун табиий бир асос бўлиб хизмат қилади. Хотира бизни қийнаган пайтида ҳам «тўғри йўл топ! Дардингга шифо изла!» деб қийнамайдими? Виждон азобининг асосида ҳам хотира ётади-ку. Адолат, маънавият — буларнинг ҳеч бири хотиранинг иштирокисиз рўёбга чиқмайди. Бадиий ижод ҳам хотира кучига асосланади.

1991.

ИСТИҚЛОЛНИНГ МИЛЛИЙ МАНЗИЛЛАРИ

Офтоб қайси мамлакатдан чиқса, ўша жойнинг барча тоғлари ва текисликларига баробар нур сочади. Истиқлол ҳам алоҳида гуруҳлар ва синфлар мезониг билан чекланиб қолмайдиган, балки ҳар бир мамлакатнинг барча миллатлари ва фуқароларига баробар нур сочадиган офтобдай улуг қадриятдир.

Қуёш атрофидаги сайёраларни бирлаштириб, яхлит тизимга айлантиради, улардаги ўзаро жозиба кучи ёрдамида ҳаммасининг мустақил орбита бўйлаб сокин мувозанат билан аниқ ҳаракат қилишига имкон беради. Истиқлол ҳам қайси мамлакатга насиб қилса, унинг халқини яхлит миллат шаклида бирлаштиришга ва бошқа миллатлар орасидан муносиб ўрин топиб, тинч бир мувозанат билан тараққий этишига имкон яратади.

Қуёш нури етган жой унинг манзили ҳисобланади. Бүгун Ўзбекистон мустақиллигини 150 дан ортиқ давлат тан олди, демак, жаҳоннинг шунча кўп мамлакатларида ўзбек миллий истиқлолнинг мўътабар манзили пайло бўлди. Ўзбекистонга ном берган миллат ўз қадрини билганлиги учун жумҳуриятимизда яшаётган бошқа ҳамма миллат ва элатларни қадрлайди, собиқ иттифокнинг мустақил давлатларга айланган жумҳуриятлари билан ҳамкорлик қилиб, тинч-тотув яшайди. Турли қитъаларда бизни тан олган хорижий мамлакатларнинг халқлари ҳам бугун бизнинг дилимизга яқин туюлади. Чунки Ўзбекистонни астойдил севадиган ва унинг озодлиги учун жон куйдирадиган ҳар бир элдошимизнинг қалбида жаҳон тан олган истиқлолимизнинг миллий манзили бордир.

Аслида истиқлол куртаклари аввал миллий мустақиллик учун курашган кишиларимизнинг дилини манзил қилган эди. Барча асрларни қўяйлик. Шу йигирманчи асрнинг ўтган ўн йилликларига назар ташласак, уларнинг барчасида миллий мустақиллик ғоясини дилига жойлаб яшаган мард, фидойи элдошларимизни кўрамыз. Мустамлака зулмидан изтироб чеккан Фурқат ва Завқий нажот илму маърифатда эканини ҳис қилиб, халқни жаҳолат уйқусидан уйғотишга интилган эдилар. Илк уйғониш даврининг фарзанди бўлган Абдулла Қодирий эса ўн олти ёшида «Миллатимга» деган шеър ёзиб, тарқоқ ҳолда ўзаро низолар гирдобиде яшаётган халқни яхлит миллат бўлишга ва илғор халқлар қаторидан ўрин олишга ундаган эди. Ўзбек миллий руҳи-

нинг энг обод манзилларидан бири Чўлпон ижодида кўринади. 1919 йилда ёзган «Ўзбегим» шеърида ўз миллатининг маърифат отига минган даврлари тасвирланади.

«Дунёда ҳамма халқ қизикқан гавҳардек бебаҳо от эди» деб мустақил давлат бўлган замонларимизда Улуғбек ва Навоий каби буюк аждодларимиз минган маърифат отини эслайди. Шонр элдошларига қарата дейди:

«Ўзбегим, охирда минибсан
Чарчаган бўлса-да, отингга,
Тангрига шукр қил, юрабер,
Кўз солиб ўнгингга, чапингга».

Орадан саксон уч йил ўтган бўлса ҳам, бу шеърдаги миллий оҳанглар бугунги истиқлол руҳига мос жанрланган.

Чиндан ҳам, Ўзбекистон маърифатнинг гавҳардек бебаҳо отига қайта миниб, яна жаҳон миқёсига чиқарилган давр энди келди. Шу муносабат билан миллийлик ва умуминсоний қадриятлар бирлигига асосланган янгича тафаккурни эгаллаш бениҳоя муҳим аҳамият кашф этади.

Собиқ иттифоқнинг ҳукмрон мафкураси миллатлар ва тилларни қўшиб юборишига жон-жаҳди билан ҳаракат қилди. Аммо бу сиёсатни фақат сўз ва тарғибот билан амалга ошириш амри маҳол бўлгани учун золимлар қрим татар, қорачой, балқар, қалмиқ каби кўпгина халқларни ёппасига ватанларидан бадарға қилдилар. Уларни миллат сифатида бутунлай йўқ қилишга қаратилган шафқатсиз сиёсат ўнлаб йил давом этди. Бироқ миллийлик шундай зўр қудрат эканки, жаҳонни титратган мустабид тузумнинг етмиш йил давом этган қатағонлари юқорида тилга олинган миллатларнинг бирортасини ҳам йўқ қилиб юбора олмади.

Чунки ягона тил ва миллий руҳ билан яшайдиган катта-кичик ҳар бир халқда атом ядросининг қудрати бўлади. Атомнинг мағзидаги қудрат ўн йиллар давомида сарфланса ҳам тамом бўлмайди. Фақат ёмон гуруҳлар атом ядросининг қувватидан бузғунчилик йўлида фойдаланишларига йўл қўйилмаса бас. Ҳозир Кавказда ёки Югославияда беҳад кўп қонли фожиаларни келтириб чиқараётган сабаб миллий ўзликни уйғотиш натижасида пайдо бўлган атомдай зўр кучлардан ёвуз мақсадларда фойдаланиш оқибатидир. Бироқ атом қуд-

ратини тинч мақсадларга йўналтириш мумкин бўлгани каби, миллий уйғонишлар қудратини ҳам яхшиликка томон буриш мумкин. Юқорида биз тилга олган жабрдийда қрим татарлар, қалмиқлар ва бошқа кўпгина миллатлар минг тўсиқлар ва хатарларни енгиб ўтиб, тинч йўл билан ўз ватанларига қайтганлари фикри-мизнинг далилидир.

«Геноцид» деб аталадиган миллаткушликнинг одамзод тарихида мисли кўрилмаган улкан даҳшатларини собиқ иттифоқнинг кўпчилик халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи ҳам бошидан кечирди. Ҳатто қайта қуриш даври бошлангандан кейинги 1985—88 йилларда ҳам марказдан келган «десант»чилар ўзбек халқининг кўзга кўринган энг нуфузли фарзандларини миллатчиликда айблаб йўқотиб юборишга яна бир ҳаракат қилиб кўрдилар. Буни «байналмилалчилик» ниқоби билан ҳаспўшладилар. Риёкорликни қарангки, собиқ иттифоқнинг ҳукмрон мафкураси араб миллатчилигини «миллий озодликка ёрдам берган ҳаракат» деб ёқлади. Ҳиндистонда М. Ганди ва Ж. Неру бошчилик қилган ҳаракат ҳам «ҳинд миллатчилиги» (Индийский национализм) деган атамалар билан улуғланди. Аммо ўзбек халқининг асл фарзандлари ўз миллатини салгина улуғласа ёки ҳимоя қилса, мустабид мафкура худди ўша «миллатчилик» сўзини дарҳол қоралаш, сўкиш ва қатағон қилиш қуролига айлантирди. Бу иккиюзлама мунофиқ еиёсаг ёрдамда қанчадан-қанча миллатпарвар, мард кишиларимиз бевақт ҳалок этилди.

Бугун истиқлол қуёши кўкда порлаб турган пайтда биз уларнинг руҳи олдида бош эгиб таъзим қиламиз. Энди умуминсоний қадриятларни миллийлик билан уйғунлаштириш масаласига келсак, тараққийпарвар халқлар бунинг йўлини аллақачон кашф қилганини баралла айтишимиз керак. Ҳозир жаҳоннинг энг нуфузли ташкилотини бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилотини кўз олдига келтиринг. Унинг бутун фаолияти фақат алоҳида миллатларни қадрлаш йўли билан умуминсоний ҳамжиҳатликка эришиш мумкин эканини исботлаб турибди. Чунки ҳар қандай умуминсоний қадриятнинг асосида миллий қадриятлар ётади. Навоий, Шекспир, Бальзак, Лев Толстой каби улуғ даҳолар умуминсоний юксакликларга ўз миллий тиллари ва миллий руҳлари ёрдамида кўтарилганлар.

Ўзбекистонимиз Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлгани ва унинг биноси олдидаги байроқлар са-

фида жумҳуриятимиз байроғи ҳилпираб тургани бизда миллий гурур туйғусини уйғотади. Аслини олиб қарасангиз, бу гурурнинг таркибида теран байналмилал ҳиссиёт бор. Бу ҳиссиёт бизнинг жаҳон халқлари даврасида ўз ўрнимиз борлигини сезишдан ва бу даврани астойдил ҳурмат қилишимиздан келиб чиқади.

Тўғри, биз ҳали тараққий этган мамлакатлардан кўп нарсани ўрганишимиз керак. Уларнинг вакиллари орасида ҳам ўзаро курашлар, зиддиятли нуқтаи назарлар, турли манфаатлар тўқнашуви оз эмас. Лекин бундай кураш ва тўқнашувлар ватан ва миллатга зиён етказадиган нуқтага етганда ватанпарвар кишиларнинг қалбида гўё огоҳлантирувчи қизил чироқ ёнади. Ватанга ва миллатга зиён етказиш — ўз миллатини севган чин инсон учун энг оғир жиноят ҳисобланади. Шу жиноятнинг жарига қулаб тушмаслик учун курашувчи томонлар ўз дилларига нақшланган қўйдаги хитобларга дарҳол қулоқ соладилар:

Аввал Ватан!

Аввал халқ, миллат!

Ана шу қалб хитоби таъсирида ватанпарвар одам дилидаги миллий манзилга зиён етказмасликка интилади. Бунинг учун гоҳо иззат-нафсдан ёки шахсий манфаатдан воз кечади, низо йўлидан қайтиб, муросага келади. Шу тарзда миллатнинг ички бирлиги таъмин этилади. Ахир ҳар биримиз яқинларимизга меҳру оқибат кўрсатишдан ташқари, ўз миллатимизга нисбатан меҳру оқибатлик бўлишимиз керак-ку!

Ана шунда дилимиздаги миллий манзиллар бир-бирига туташиб, енгилмас кучга айланади. Ана шунда бизнинг ҳар биримиз бошқа миллат ҳузурига ўз миллатимизнинг мўътабар вакили бўлиб бора оламиз.

Бутун жаҳонда ва ҳар бир ўзбекистонликнинг қалбида доим бор бўлсин истиқлолимизнинг миллий манзиллари!

1992—1999.

ФАЛСАФИЙ ЛАВҲАЛАР

ДАҚИҚАЛАР

Одам ўз ҳаёт йўлидан фақат бир марта ўтади. Қўйилган ҳар бир қадам қайтиб келмайдиган кунлар ва дақиқалар билан бирга кетади. Нима қолади? Тўқувчилар ҳар бир қарич гиламларига чиройли гуллар соладилар. Боғбонлар ўз ерларининг ҳар бир бурчига яхши дарахт экадилар. Одам ўз умрининг ҳар бир кунини, ҳар бир йилини яхши мазмун билан тўлдира олса, фақат ўзи учун эмас, жамият учун, халқ учун ҳам нек ишлар қила олса гиламдаги гулдек, боғдаги дарахтдай бўлиб ана шу қолади.

Гоҳо «у йўқ, бу йўқ» деб нолиймиз. Ҳолбуки, дунёнинг энг катта бойлиги ҳар бир кишида бор. Бу бойлик — вақт. Ўтаётган ҳар бир кун — ҳали ҳеч нарса ёзилмаган оппоқ қоғоз, ҳали экин экилмаган дала, ҳали тўқилмаган гилам гули. Бир соат — олтмиш дақиқа. Бир кунимизда йигирма тўрт соат. Демак, дақиқалар ўтиб турибди, ҳали ҳеч нарса ёзилмаган оқ варақлар биз учун кетма-кет очилляпти. Уларга биронта нек сўз ёза олсак, вақт биздан рози бўлиб кетади. Дақиқалар ўтиб турибди. Демак, ҳали ҳеч нарса экилмаган далалар бизга ўзини инъом қилляпти. Бу далаларга яхшилик уруғини экиб, парваришлаб ўстира олсак, мевасидан ўзимиз ҳам баҳраманд бўламиз. Дақиқалар ўтиб турибди. Бекор ўтган вақт — оқ келиб оқ кетган варақ, экинсиз ташлаб қўйилган дала. Мабодо, шу оқ вараққа ёмон нарса ёзиб қўйсак, ўчирганимиз билан изи қолади. Мабодо, бизга инъом этилган дала қаровсиз қолса, уни ёввойи ўтлар, сассиқ алафлар босиб кетади.

Умр ана шундай масъулиятли бир неъмат. Мамлакатимизда ҳар бир кишининг умри ўрта ҳисобда етмиш ёшга етган экан, бунинг таркибида миллион-миллион дақиқалар бор. Шуларнинг ҳар бири ўз эгасидан жон сўрайди, маъно сўрайди.

БАХТ НИМА?

Одам бахтга йнтилади. Бир паслик лаззат ёки роҳат бошқа. Қувонч, мамнунлик — ўша бахт оловининг уч-

қунларн. Лекин учқун доим ҳам оловга айланавермайди.

Бахт ўзи нима? Омадми? У ҳам керак. Усиз ҳам бахт бўлиши қийин. Нималигини элас-элас пайқагандек бўламан, лекин аниқ айтолмаяпман.

Бахт — одамнинг ўзидан бошланадиган ва оламни обод қилишга иштирок этиб, тоғлардаги акс садодек кўпайиб, кишининг ўзига қайтадиган қудратли бир туйғумкин?

Одам ўзидан мамнун бўла олса — бунинг нашъаси бошқа. Одам ўзига қойил бўлса, бунинг қувончи ҳамма қувончлардан баланд. Одам ўзидан ифтихор қиладиган даражадаги юксакликларга, мукамалликларга кўтарила олса, бунинг бахти — ҳамма бахтлардан олий бўлса керак.

Виждони бор самимий одамнинг энг қаттиққўл ҳаками ва танқидчиси унинг ўзида бўлади. Одам ана шу ҳакамни қойил қилмагунча ўзини бахтини сезолмайди. Айниқса, бу ҳакам ёзувчига айланиб, бутун адабиётнинг ва бутун одамзоднинг ғамини ея бошлагандан кейин уни қойил қолдириш қанчалик қийин бўлишини тасаввур этинг!

БАҲОР ҚУДРАТИ

Улкан боғни оппоқ гўзалликка тўлдириб, сал камнинг туп олма гуллаб турибди. Енгил шамол турди-ю, гулдан чиқа бошлаган олмаларнинг оппоқ барглари дув тўкилди. Худди қишда қор ёққандан кейин шамол турса дарахт шохларидан юмшоқ тоза қор тўкилганга ўхшайди. Лекин шамолнинг йўналишига қараб қиялаб учиб кўкатлар устига тушаётган гул япроқларининг ерга қўнишида баҳор нафаси сезилиб туради. Хазоннинг тўкилиши бошқа, меванинг тап-тап тушиши бошқа. Мева туккандан кейин энди барг чиқараётган олма бутоқлари билан видолашиб, яшил майсалар устига оқ капалаклардай учиб тушувчи гул барглари эса дарахтдан тўкилган нафосатдек кўринади. Гуллаган олмалардан бирининг тагида шу сатрларни ёзиб ўтирганимда дафтарим саҳифасига ҳам битта оқ япроқ учиб тушди. Бу барг ҳозир қоздан ҳам оқ. Қўлга салқин ва майин тегади.

Гуллаган шохлар орасида синчалак турибди. Учганда гўё шўнғиб-шўнғиб учади. Турган жойида ҳам талпиниб, сакраб, ўйноқлаб диркиллайтиди. Гўзаллик оламиндан олган завқини ичига сиғдиrolмайди. Баҳор завқи—

ҳатто умри тугаб, дув тўкилаётган гул япроқларини ҳам гўзалликка буркаб кўрсатади.

Адабий истеъдодда ҳам баҳордагига ўхшаш бир гўзаллик туйғуси бўлади. У тасвирлаган ҳамма нарса ички бир лагофатга тўлиб туради.

Шу боғда гуллаган, яшнаган дарахтлар орасида битта қуриган шафтоли, битта қуриган гилос, яна битта қуриган акация ўтинга ўхшаб турибди. Қишда ҳамма дарахтлар яланғоч пайтида уларни тирик дарахтлардан фарқ қилиб бўлмас эди. Мана энди баҳор ўз қудрати билан тирик дарахтни яшнатиб, ўлигини бутун хунуклигича фош қилиб кўрсатапти.

Адабий истеъдод ҳам яхши билан ёмонни мана шу тарзда бир-бирига қарши қўйиб, уларнинг кескин фарқини очади, оқни оққа, қорани қорага ажратиш орқали маънавий оламида баҳорнинг хизматини қилади.

САХОВАТ

Мен кўрган тоғ кўлларининг орасида энг ажойиб — Фарғона водийсининг шимол шарқида жойлашган — Сари Челек. Халқда уни Тўсқовул ота ҳам дер эканлар. Ривоятларга қараганда, тоғ дарёсининг йўлига бир паҳлавон одам қояни қулатиб туширган экан — шундан кўл ҳосил бўлган эмиш. Аслида бу афсонавий паҳлавон — табиатнинг ўзи. Сари Челек — чиндан ҳам тоғ дарёсининг йўли тўсилганидан ҳосил бўлганлиги биллиниб турибди. Фақат бу ҳодиса юзлаб йил олдин юз берган бўлса керак. Чунки кўл бўйларида уч-тўрт қаватлик уйдан ҳам баланд ёнғоқлар, арчасимон қарағайлар ўсиб ётибди. Кемада кўл бўйлаб сузганингизда унинг суви тиниқлигидан тубида — ўнлаб метр пастда чўкиб ётган қарағай ёўлалари кафтдагидек аниқ кўзга ташланади.

Қишига бунинг ҳаммасидан ҳам кучли таъсир қилдиган нарса — кўлдан дарёдай катта сув оқиб чиқиб, юзлаб метр пастга шалола бўлиб отилиб турганидир.

Кўл ўзи денгиз сатҳидан икки минг метрча баландликда. Бунча сув унга қаердан келиб қуйиларкин деб, қайиқда кўлнинг нариги четларига бориб қарадик. Атрофдаги қорли чўққилардан кўлга оқиб келиб қуйилдиган икки ариқчагина сув бор, холос. Кўлдан оқиб чиқаётган сув қуйилаётганига нисбатан ўп-ўп беш баро бар оз. Бунинг сирини нимада? Иссиқкўл бунинг акси. Унга атрофдаги тоғлардан ўнлаб дарёчалар оқиб кира-

ди, лекин кўлнинг ўзидан бир ариқ ҳам сув оқиб чиқмайди.

Сари Челекнинг сирини бизга ўша ерда учраган олимлар айтиб беришди. Маълум бўлишича, кўлнинг тубида жуда катта булоқлар бор экан. Ўша булоқлар кўлга оқиб кирган озгина сувни кўпайтириб, ариқни дарёга айлантириб чиқарар экан.

Бизнинг ҳар биримиз халқимиздан, жамиятимиздан, бизни ўстирган оиладан, яқин йироқ барча яхши одамлардан жуда кўп неъматлар оламиз. Саховати йўқ кишилар ҳаётдан олган неъматларини фақат истеъмол қилишни биладилар ва кўпни оз қилиб қайтардилар. Саховати зўр соҳибдил кишилар эса, худди Сари Челек кўлига ўхшаб, ҳаётдан олган неъматларини ўзларидаги булоқлар обиҳаётига зарблаб, аслидан бир неча баробар кўпайтириб одамларга берадилар. Ҳақиқий саховат деб мана шунини айтсак арзийди.

ОСМОН КАБИ ОЧИҚ ВА ЮКСАК

Ёзувчининг қалби осмон каби очиқ ва юксак бўлгандагина унинг ижодий эканларини ўстирадиган баҳор ёмғирлари гоҳ шимолдан, гоҳ жанубдан, гоҳ шарқдан, гоҳ ғарбдан обиҳаёт олиб келади. Қуёш ҳам осмонини очиқ бўлган жойларга кўпроқ нур ва ҳарорат беради.

Албатта, мамлакатимиз осмонининг чегараси бор. Биз душман кучларнинг шу чегарани бузиб, осмонимизда учишига йўл қўймаймиз. Шунга ўхшаб, ғоявий мухолифларимиз ватанимиз осмонида ғубор ва тутун тарқатмоқчи бўлганда биз уларнинг йўлини тўсамиз.

Бу ерда гап ҳаётбахш адабий таъсирлар ҳақида бормоқда. Улар, айниқса умримиз кўкламида, ёшлик йилларимизда кучли бўлади.

Мен ўсмир ёшимда жуда катта ҳаяжон билан ўқиган биринчи романим «Қутлуғ қон» бўлса, қалбимда ўчмас из қолдирган биринчи қиссам «Ҳожимурод» эди. Лев Толстойнинг «Кавказ асири» қиссасини эса дарсликлардан ўқиганман. Улуғ адабий даҳонинг таъсир кучини қарангки, ўша асарларни ўқиганимга қирқ йилдан ошган бўлса ҳам, Йўлчинни, Ҳожимуродни худди ёшликдан таниган яқин одамларим каби эслаб юраман.

Адабий алоқалар доим инсоний ҳис-туйғуларга асосланади. Қалбимизда кучли туйғулар қўзғатган, онги-

мизни жунбушга келтирган адабий асарлар бизни авало инсон сифатида сеҳрлаб олади. Кейин ана шу сеҳр ижодимизга қуёш нурларидек таъсир ўтказади. Мен буни, айниқса, Лев Толстойнинг «Қазаклар» қиссасини таржима қилган пайтларимда бу улуғ ёзувчининг бадий кашфиётлари орқали ўзим тугилиб ўсган тоғлиқ қишлоқнинг адабий асарга тушадиган томонларини топа бошлаганимда сезганман. Бу ерда ташқи таъсир, яъни сюжет, конфликт ва характер каби нарсаларда ўхшашлик йўқ, чунки замон ҳам, макон ҳам, одамлар ҳам бутунлай бошқа. Аммо табиатни ҳис қилишда, одамлардаги табиий фазилатларни топишда, қадрлашда, бошқа шу каби кўзга кўринмас ички жараёнларни илғаб олиб, қоғозга туширишда мен ҳалигача Лев Толстойнинг улуғ тажрибасидан баҳраманд бўлиб келмоқдаман.

Бугунги қардош адибларимиз орасида Чингиз Айтматовнинг ижодий тажрибаси дилимга беҳад яқин туюлади. Мен унинг бадий асарларидан ташқари «Ер ва сув билан ҳамкорликда» деб аталган мақолалар китобини ҳам қайта-қайта ўқийман, Чингиз Айтматов ҳозир дунёнинг энг улкан ёзувчиларидан бири бўлиб танилаётгани бежиз эмас. Унда зўр санъаткорлик қудратидан ташқари улкан мутафаккирлик истеъдоди ҳам бор.

Бир-иккита китобини кўпчиликка манзур қилиб, шуҳрат қозонгандан кейин ҳовлиқиб қоладиган ва ёзувчилик масъулиятини унутиб, меҳнат қилмай қўядиган адиблар учраб туради. Чингиз Айтматов бундан мустасно. Асардан асарга ўсиб, янги ижодий юксакликларни забт этиб бораётган ёзувчилар мамлакатимизда ҳам, дунёда ҳам топилади.

АДАБИЁТ ҲАЁТ ДАРЕСИДА

Ҳаёт ҳам, адабиёт ҳам дарёдай бетиним ҳаракатланиб туради. Шу сабабли улар ҳақидаги сўз ҳам нурдай югурик бўлиши керак.

Дарёлар алоҳида ирмоқлардан таркиб топгани каби, адабиёт ҳам алоҳида ёзувчиларнинг ижодларидан таркиб топади. Шу сабабли адабиётни ҳаёт билан боғлайдиган барча илдизлар ёзувчиларнинг ички дунёларидан бошланади. Сув бошидан тиниқ бўлиши учун ҳар бир ёзувчининг шахсиятини ва маънавий ҳаётини камол топтириш, унинг яхши ишини муносиб равишда қадрлаб, истеъдодидаги барча имкониятларини юзага чиқа-

ришга ёрдам бериш ҳаммамизнинг биринчи даражали вазифамиздир.

Адабиёт қалам аҳлидан жуда катта инсоний фази-латлар соҳиби бўлишни талаб қилади. Чунки минг-минглаб китобхонларни ҳаяжонга соладиган ва қалбини бойитадиган асарлар ёзиш учун ёзувчининг ўз қалбида олижаноб эҳтирослар ва маънавий бойликлар хазинаси бўлиши керак. Йўқни йўниб бўлмайди. Агар адибнинг ўз қалбида ва ички дунёсида китобхонга иб-рат бўладиган, уни тўлқинлантириб, эргаштириб кета-диган янги фикрлар, гўзал ҳис-туйғулар бўлмаса, асар-да уларни сунъий йўл билан ясаб бўлмайди. Ҳозирги китобхон жуда сезгир, «мендан кетгунча — эгасига ет-гунча» деб, нардан бери ясалган сунъий нарсаларни тез ажратади, нурсиз, занф асарлар китоб магазинла-рида чанг босиб ётади. Юрак ҳарорати билан ёзилган ҳақиқий асарларни эса китобхон шаҳарма-шаҳар қиди-риб юриб топади, дам олишга кетганда чамадонига солиб кетиб ўқийди, бир неча юз варақлик вазмингина романларни минглаб чақирим жойларга кўтариб олиб юришдан эринмайди. Ўзбек адабиётининг сўнгги йил-ларда чиққан айрим яхши асарларини ҳатто чет эл са-фарига олиб кетиб, оқшомлари теплоход каютасида эр-хотин навбатма-навбат овоз чиқариб ўқиб завқ олган китобхонларни мен биламан.

Бу ҳодисалар бизни қувонтириш билан бирга масъ-улиятимизни ҳам, ўзимизга нисбатан талабчанлигимиз-ни ҳам оширади. Адабиёт — бутун халқнинг назари тушиб турадиган бир майдон эканини, бизнинг ҳар би-римиз ана шу майдонга довлалаб бўлиб чиққан ижод-корлар эканимизни ҳеч вақт унутмаслигимиз керак.

Агар, дейлик, бирорта омбор мудури эшик-деразани бекитиб қалбаки иш қилса, буни кўп одам кўрмай қо-лиши мумкин. Лекин китоблар минглаб нусхаларда бо-силади, ҳар бир адабий ҳодисани беҳисоб кўзлар куза-тиб туради. Шунинг учун адабиёт майдонида ким қай-си йўл билан нималарга эришаётгани минг кўзли жа-моатнинг назаридан қочиб қутулолмайди.

Шундай бўлгач, ҳар бир ижодкор бор қобилиятини ҳалол меҳнатига сарфлаб кўпайтиришни ва халққа фар-зандларча хизмат қилиб, виждон билан яшашни ўзига доимий бурч ва фарз деб билиши керак. Ким бунга қо-дир бўлмаса адабиёт ҳам, китобхон ҳам уни чинакам эъзозлай олмайди. Асарлар давомида шаклланган ҳаёт ва ижод қонуни шу.

«Ёзувчи ўз халқининг ҳаёти билан яшаши, унинг қувончи билан қувониб, ташвиши билан ташвишланиши керак» деган гапга қаламкаш ўртоқларимдан бири эътироз қилди: «Нега ҳадеб, халқ, халқ» деяверасиз, мен ўзим ҳам дунёга бир марта келганман, шеърларимда мен аввало ўз ҳаётимни ифодалашим керак эмасми?» Шубҳасиз, халқ деган тушунча ёзувчининг ўз ҳаётидан бошланади. Китобхон қалбига ёзувчи фақат ўз қалби орқали йўл топади. Китобхоннинг ички дунёсини очиш учун бизда ўз ички дунёмиздан бошқа калит йўқ. Демак, ўз ҳаётимиз ва ички дунёмизнинг иштирокисиз бирор сатр ҳам ёзолмаймиз.

Лекин адабиёт алоҳида томорқани суғоришга мўлжалланган кичкина ариқ эмас, унинг замирида бутун бутун мамлакатларни оралаб оқадиган улкан ҳаёт дарёси бор. Ижодкор ана шу дарёни ўз қалбидан ўтказа билсагина, унинг ҳаёти халқ ҳаёти билан узвий боғланади. Ана ўшанда алоҳида ижодкор бутун халқнинг таржиман ҳолини ўз ҳаётининг тарихий илдизлари каби дил-дилидан ҳис қилиб яшайди. Халқнинг таржиман ҳоли эса унинг асрлар давомида бошидан кечирган барча маънавий парвозларини, эришган барча ютуқларини, енгиб ўтган барча машаққатларини ва бугун забт этаётган барча юксалиklarини ўз ичига олади.

Инсон руҳи қанчалик баланд кўтарилса ва алоҳида одам ўз қалбига бутун халқнинг ва тараққийпарвар одамзоднинг ҳаётий тажрибасини қанчалик чуқур сингдира олса, унинг ички дунёсида ёрқин тарихий шахслар ва ўлмас халқ фарзандларининг ўрни шунчалик муҳим ва мўътабар бўлади. Шундай одамлар борки, бундан минг йил олдин ўтган Ибн Синонинг жасорати ва тиббий маслаҳатларини ёки Чингизхоннинг шафқатсизликларини худди ўз бошларидан кечиргандек ҳаяжон ва эҳтирос билан эслаб юрадилар.

Айниқса, ҳозир одамларимизда маданият, билим, тафаккур ўсган сари ёрқин тарихий шахсларнинг ҳаётига қизиқувчи кишилар, уларнинг энг яхши фазилатларига эргашаётган ёшлар тобора кўпайяпти. Илмий техника революцияси даврида, машина — механизмлар ва ҳар хил стандарт нарсалар кўпайган сари (булар ҳаммаси ўз ўрнида керак, албатта) инсон қалби ёрқин таассуротларга, жўшқин эҳтиросларга, такрорланмас ҳис-туйғуларга беҳад катта эҳтиёж сезади. Шунинг учун

биз ўз авлодимизнинг ҳаётий тажрибаси билангина чекланиб қололмаймиз. Биздан олдин ўтган ота-боболаримиз, аждодларимиз ёки биздан кейин келаётган ёшларнинг бошидан кечирган энг ёрқин таассуротлари, ҳистуйғулари, фикрлари — ҳаммаси қалбимизга йўл топиб келади. Чунки ҳар бир инсон — ўз замонасининг фарзанди бўлиш билан бир вақтда у бутун тарихий тараққиётнинг ҳам маҳсулидир.

Шу сабабга кўра бизнинг адабиётимизда замонавий мавзу билан тарихий мавзу бир-бирларига узвий боғланиб, уйғунликда ривожланиб борапти.

Тарихда замонавий руҳни ва замона тасвирида унинг тарихий аҳамиятини ёрқин образлар орқали кўрсата билиш учун ёзувчига меҳнат ва маҳоратдан ташқари илғор дунёқараш ҳам, ҳаётни мустақил талқиқ эта билиш ва унга мутафаккирона муносабатда бўла олиш қобилияти ҳам керак.

Шундай ижодкор ўртоқлар ҳам борки, кўп китоб ўқиса бошқа ёзувчиларнинг таъсирига тушиб қоладигандек бўлишади, «назарий билимларни назариячилар билса бас, фалсафа билан файласуфлар қизиқсин, мен фақат кўрган нарсаларимни тасвирлаб берсам бўлди» дейишади. Бироқ унинг тасвири айрим ўринларда мароқли туюлса ҳам, асари бутунча олиб қаралганда таъсирилик фикрдан, кишини ўйлантирадиган фалсафий тафаккурдан, ҳаёт тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитадиган янги бир ғоявий-бадний мағиздан маҳрум бўлади. Бундай асарларнинг мавзуси замонавий ва ҳатто долзарб бўлса ҳам, лекин авторнинг айтмоқчи бўлган гапи, образлар орқали олға сурган фикри кўп марта истеъмолда бўлган, аллақачон сийқаси чиққан ва эскирган бўлади.

Чинакам замонавийлик эса — образли тафаккурнинг бугун кўтарилган энг юксак нуқталарида туриб ёзилган, мазмуни ва шакли одамларга янги туюладиган, шунинг учун уларни қизиқтирадиган, ҳозирги замон ва келажак ҳақида ўйлаб кўришга ундайдиган асарларда бўлади.

Ҳатто тарихий асарларда ҳам замонавий руҳ ва фалсафий тафаккур бўлиши керак. Буни ҳисобга олмаган ижодкор тарихдаги олди-қочди гаплар гирдобига тушиб, ўтмишнинг узук-юлуқ фотографиясини чизишдан нарга ўтолмай қолади.

Замонавийлик билан тарихийликни узвий бирликда тасвирлаш учун жуда катта тайёргарлик керак. Бир

неча асрлар олдин яшаган одамлар ҳаётини биз худди узоқдаги юлдузларни телескоп билан тадқиқ қилгандай текшираемиз. Бу телескоп ҳар бир ёзувчининг қалбида, тафаккурида бўлади. Яъни унинг ўз савияси қанчалик замонавий бўлса, интилишлари қанчалик олижаноб, олдига қўйган мақсади қанчалик юксак бўлса, қалбидаги ўша телескоп ҳам тарихни унга шунчалик баланд савияда, шунчалик олижаноб ва юксак маънолари билан кўрсатиб туради. Ёзувчида ҳаққоният, адолат туйғуси қанчалик кучли бўлса, қалб телескопи ҳам унга тарих ҳақиқатларини ўшанчалик чуқур очиб кўрсатади. Айни вақтда, ёзувчи ўз замонасининг вакили бўлгани учун шу тарихий асарни ўқийдиган замондошларининг эҳтиёж ва талаблари ҳам доим унинг ёдида туради.

Биз бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган тарихий ҳақиқатларни излаймиз, бугунги китобхонни ҳам тўлқинлантирадиган, руҳан бойитадиган, ўйлантирадиган, сабоқ берадиган инсоний тақдирлар ва воқеаларни топиб, саралаб, уларни ҳам ўз юрагимизнинг кўри билан илитамиз, инсоний меҳримизга йўғриб кўрсатамиз.

Мана шу ўринда биз тарихий шахсларнинг ички дунёсига ҳам фақат ўз ички дунёмиз орқали йўл топишимизни махсус айтиш керак. Уларнинг ташқи ҳаётларини ҳалиги телескоп билан кузатсак, ички дунёларини, қалб изтиробларини замона микроскопи билан тадқиқ этамиз. Биз ижод жараёнида илғор фикрлар, олижаноб эътиқодлар телескопи билан микроскопини жуда яхши ишлата билишимиз керак. Бу ўринда ҳар бир ижодкорнинг зиммасига шунчалик катта юк тушадими, бу юкни янги юксакликларга кўтариб чиқиш учун беҳад катта куч-қудрат, салоҳият талаб қилинади.

Шу муносабат билан истеъдод масаласига яна бир марта тўхтаб ўтиш жонзидир.

Танқидчиларимиз «Заиф асарларга бадий маҳорат етишмайди» дейдилар.

Албатта, маҳорат жуда зарур, уни эгаллаш ниҳоятда керак. Лекин маҳоратни астойдил эгаллай олиш учун ҳам ёзувчига қобилият, истеъдод керак. Агар, дейлик, менда рассомлик истеъдоди бўлмаса, юз таълим берсалар ҳам, мен чинакам рассом бўлолмайман, нари борса, ўртамиёна расмлар чизиш техникасини эгаллай оламан, холос.

Мактабларда туғма математик ёки мусиқавий истеъдодга эга болаларга ёки, мана, туғма хонандалик истеъдоди бор (Муножот Йўлчиева каби) ёшларга алоҳида эътибор берамиз, уларни эътиёт билан тарбиялаб ўстиришга ҳаракат қиламиз. Бу ҳаммаси жуда тўғри. Чунки катта истеъдодлар — халқ мулки ҳисобланади, уларни биз санъат ва адабиётимизнинг толеи деб авайлаймиз.

Албатта, ҳар бир истеъдод эгасининг ўзи фидокор, жонкуяр, камтар ва меҳнатсевар бўлиши керак. Мева-ли дарахтнинг шохи эгик, дейдилар. Адабиётимиздаги кўшгина истеъдод эгалари чиндан ҳам сермева дарахтни эслатадиган бир тарзда яшамоқдалар.

Бироқ адабий муҳитимизда турли истеъдод эгаларини бир-бирларига қарши қўйиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бунинг сабаблари кўп. Одамларда дид ҳар хил. Бировга у асар кўпроқ ёқади, бошқага буниси кўпроқ маъқул бўлади. «Менинг дидим ўткирроқ» деб баҳс-лашадиган одамлар бир яхши асарни кўтариш учун иккинчи яхши асарни ноҳақ пастга урганларини сезмай қоладилар.

Мана шундай пайтда адабиётшунос олимлар ва танқидчилар холис ҳакамлик қилсалар иш осон кўчади. Яхшигина ҳакамлик қилаётган олимларимиз ва танқидчиларимиз ҳам бор. Лекин беш қўл баравар эмас. Биттагина ёзувчини ўз ижодига асосий қаҳрамон қилиб олган айрим адабиётшуносларимиз гоҳо торлик қиладилар. Битта сиймони кўтараман деб, ўша сафда борган бошқа сиймоларни атайлаб пастга ўрадиган танқидчи адабиётнинг табиатига хилоф иш қилади.

Адабиёт табиатан доим кўпчилик билан бунёд этилади. Истеъдодлар кўпинча осмондаги Ҳулкар юлдузлардай тўп-тўп бўлиб чиқади. Ҳулкар юлдузларни яганалаб, уларнинг фақат битта ўзига маъқул кўринганини қолдирмоқчи бўлган одам охир-оқибатда кулгули аҳволга тушади...

Адабиёт майдонида қанча яхши ёзувчи бўлса, ўшанча хилма-хил истеъдодлар бор. Ҳар бир истеъдоднинг ўз фазилатини ва ҳар бир гулнинг ўз такрорланмас ҳидига ўхшаш хосиятини аниқлаб, таҳлил қилиб, кўрсатиб бериш осон эмас. Адабиётшунос олимларимиз, танқидчиларимиз фақат умумий масалалар бўйича иш олиб бориш билан чекланмасдан, том маънодаги истеъдодшунос ҳам бўлишларини истаймиз. Адабиёт — инсон-

шунослик бўлса, адабий танқид маълум маънодаги истеъдодшуносликка айланадиган пайтлар келди.

Бу борада биз яна кўп нарсани ҳаётнинг ўзидан ўрганишимиз керак. Чунки адабиётимиз ва санъатимизда мавж урган янги тўлқин бугунги ҳаёт дарёсида туғилди. Адабиёт бундан кейин ҳам ҳаёт дарёсида яшайди. Мана шу ҳаётнинг бизга энг яқин вакиллари бўлган китобхонлар адабий жараёнга жуда катта таъсир кўрсатадилар.

Китобхон учун хилма-хил адабий истеъдодлар қанча кўп бўлса, шунча яхши: «Ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиғи бошқа» деб, ҳамма яхши асарларга бағрини кенг очадиган китобсеварлар йил сайин кўпайиб борапти. Ана ўша китобсеварлардаги бағри кенглик, ҳар бир яхши асардан астойдил қувона олиш, ўз ҳамкасбимизнинг ютуғини ўз ютуғимиз каби қадрлай олиш фазилати биз, адабиётчиларда, ҳали унча етарли эмас.

Ёнимиздан янги бир ижодий юксаклик кўтарила бошласа «мен унинг панасида қолиб кетмасмиканман» деб хавотирланиш ва безовталаниш ҳоллари учраб туради. Ҳолбуки, ҳеч вақт бир истеъдод иккинчисининг ўрнини ололмайди. Ҳар бир катта ёзувчи ўзига хос ва такрорланмас ижодий юксаклик яратади. Такрор бор жойда адабиёт орқага кетади. Ижод жараёни илгариланган сари янги-янги ижодий юксакликлар қад кўтараверади. Бир ижодий юксаклик ҳеч қачон иккинчисини йўққа чиқарган эмас. Мана, дейлик Шекспир, Бальзак, Пушкин — уларнинг ҳеч бири иккинчисининг ўрнини олган эмас, бир бирининг аҳамиятини пасайтирган эмас.

Адабий жараённинг доимий қонунияти шундаки, ижодий юксакликлар бири бирининг аҳамиятини ошириб боради. Шу тарзда алоҳида чўққилар бири бирига улашиб, зўр тоғ тизмасини вужудга келтиради. Халқ учун, одамзод учун ажойиб адабий юксакликлар қанча кўп бўлса шунча яхши. Биз уларнинг ҳар бирига қалбимиздан алоҳида ўрин топиб бера оламиз. Ўзимизда Абдулла Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам, Ойбек ҳам, Фафур Фулом ҳам, Ҳамид Олимжон ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам, Миртемир ҳам, Шайхзода ҳам — бири бирини такрорламайдиган ижодий юксакликлар эди ва ҳаммалари биргаликда адабиётимизнинг улкан тизматогини барпо этиб кетдилар. Биттагина чўққи ёлғиз устунга ўхшаб сўппайиб турганидан кўра қатор чўққилар бир-бирига улашиб, зўр тизматокқа айлангани қанчалик афзал!

Бугунги энг зўр тилак шуки, адабиётимизда бор барча кучлар, барча истеъдодлар бир улуғ мақсад атрофига бирлашиб, ижоднинг янги тизматоголарини барпо қилсинлар.

1989.

ТАРИХ ВА ТАБИАТ

Ҳали инсон зоти пайдо бўлмасидан ва унинг тарихи бошланмасидан олдин фақат табиий мавжудот бор эди. Вулқонлар, зилзилалар, сув тошқинлари, музликлар хуружи камайгандан сўнг ўрмонлар, кўклам водийлар, тирик жонзот учун зарур бўлган бошқа қулайликлар кўпайиб борди. Миллиард йиллар давом этган эволюция натижасида Ер қуррасининг табиати бойиб, сараланиб, такомиллашиб борганини барча илмий ҳужжатлар кўрсатиб турибди.

«Нина билан қудуқ қазиш» деган ибора бор. Нина— вақт тимсоли бўлса, қудуқ — масофа тимсолидир. Баланд тоғ тизмалари табиат томонидан миллион йиллар давомида аста-секин яратилишини кўз олдига келтиринг. Табиатнинг шошмаслиги — миллион йилда нина билан тоғ яратадиган умрбоқий чеварнинг бардошини эсга туширади. Бу чевардаги заргарона маҳорат, аниқлик ва меъёр кишини қойил қилади. Табиатда чиқит йўқ, ортиқча нарсалар миллион йиллар давомида аста-секин ерга сингиб, ҳавога учиб йўқолиб боради, кераклилари эса бир-бири билан занжир халқаларидай бирлашиб, ҳар қайсиси ўз ўрнини топади.

Инсоният тарихи табиат бағрида бир қатим булоқ сувидеккина бўлиб бошланди. Қадимги одамзод табиат қонунлари асосида яшади. Ибтидоий ўқ-ёй, омов, чақмоқ табиатга сезиларли таъсир кўрсата олган эмас.

Лекин тарихий тараққиёт бугунги кунга келиб бениҳоя тезлашиб кетди. Унинг портловчи кучга эга бўлган жараёнлари (айниқса, фан-техника инқилоби) табиий эволюция қонунларини тан олмай қўйди. Назаримда, тарихий тараққиёт табиий эволюция билан беллашяпти. Лекин тарих табиатни тиз чўқтирса оқибати нима бўлади? Ахир инсоният тарихи ҳам табиат бағрида туғилган-ку. Шу маънода табиат — тарихнинг ҳам онаси эмасми? Онани йиқитган фарзанд бу билан ўзини ҳам йиқитган бўлмайдами?

Аммо табиий такомилга ишонган одам тарихий адо-

латга ҳам умид боғлайди. Табиат — инсон зотига энг улуг неъматларини бериб, уни вояга етказган она. Одамзодга ўз тажрибасини ўргатишда, авлодларнинг бири эришган ютуқлар ва сабоқларни бошқаларига етказиб беришда тарих инсон зотининг донишманд отаси каби хизмат қилди. Табиий эволюция ва тарихий тараққиёт иноқ бўлган минг йилликлар давомида одамзод Ер курраси билан бирга ўз ҳаётини обод қилди, ибтидоий ваҳшийлик ва забунлик босқичларидан маърифат, маданият, маънавият босқичларига кўтарилди. Бугунги башариятнинг турмуш даражаси бундан минг ёки икки минг йил олдинги одамзодникига нисбатан юксакроқ экани, инсон зоти ҳамон такомил йўлидан бораётгани шубҳасиз.

Фақат энди одамларнинг маълум бир тоифасидаги шошқалоқлик, нокамтарлик, табиатга нисбатан тажовузкорлик иллатларидан эҳтиёт бўлиш керак. Тарихий тараққиётнинг суръати тез, борган сари тезлашиб кетяпти. Лекин бу тезликларни табиий эволюцияга қарши қўймаслик керак. Тарих — шиддат билан оқаётган дарё бўлса, табиат — шу дарёнинг ўзанидай бутун туриши керак. Акси бўлса ва дарёнинг кучи унинг ўзанини бузишга йўналтирилса экологик фалокат инсоният тарихининг сўнгги нуқтасини қўйиши мумкин. Ҳозир бу хатарнинг олдини олиш учун улкан тадбирлар кўриляпти. Умид қиламизки, одамзод табиий эволюция билан тарихий тараққиёт орасида пайдо бўлган зиддиятни бартараф этади. Тарих ва табиат яна иноқ бўлиб, инсон зотини икки қўлидан олади-ю, келгуси минг йилликларга эсон-омон етказиб боради.

1990.

ИЖОДКОР БУРЧИ

(Тележурналист билан мулоқот)

Савол. Ижодкор бурчи. Сиз уни қандай адо этасиз?

Жавоб. Бурч туйғусини мен қарздорлик туйғусига ўхшатаман. Ота-оналар, устоз-мураббийлар қанча меҳнату машаққатлар билан бизни вояга етказган. Йўлимизда жуда кўп қийинчиликлар учради, уларни енгиб ўтишда ёру биродарлар, яхши одамлар қанча ёрдам берган. Эл-юрт, она Ватан, унинг табиати, тарихи, буюк аждодлар руҳи бизни ижодкор қилиб шакллантирган. Албатта, қарс икки қўлдан чиққан. Ўзимиз ҳам

тиришиб-тирмашиб, мушкулотлардан тап тортмай, бор кучимиз билан берилиб меҳнат қилганмиз. Ана шу меҳнатларнинг маҳсули бўлган китобларимиз — ҳозир мен айтган қарзларни узишга қаратилади.

Савол. Шу тарзда сиз ижодкорлик бурчингизни виждонан адо этишга интиласиз. Тўғрими?

Жавоб. Ҳа, тўғри. Ёзувчилик — бу виждон иши. Чунки ёзувчи ҳақиқатни ёзиши керак. Биз яшаган шўро тuzумида ёлгонни ростга ўхшатиб бўяб, бежаб кўрсатиш, рикорлик, тилёгламалик, мақтанчоқлик авжига чиққан эди. Ана шу муҳитда ростгўйлик, самимият, виждонга садоқат камёб бир гавҳардек бизни ўзига тортарди.

Луқма. Ҳақиқат китобхонни ҳам ўзига оҳанрабодай тортар экан. Сизнинг китобларингиз... дейлик, «Уч илдиз» қирқ йил бурун, «Қора кўзлар», «Эрк» ўттиз йил аввал, «Олмос камар» йигирма йил олдин чиққан эди, лекин ҳозир ҳам уларни қўлдан қўймай ўқийдиганлар оз эмас.

Жавоб. Ўттиз-қирқ йил адабиёт учун катта фурсат эмас. Мана, ҳозир миллий боғда ҳазрат Алишер Навоий ҳайкали турибди. Бу улуғ сиймо беш юз йилдан бери шеърят султони, адабиётимиз даҳоси, ўзбек халқининг маънавий отаси... Халқ гами билан яшаш сабоқларини биз ҳазрат Алишердан олганмиз. Уша сиз айтган китобларда миллий дардларимизни, халқимизнинг эзгу истакларини ифодалашга ҳаракат қилган эдик. «Уч илдиз» — бу инсоннинг учта маънавий илдизи: билим — маърифат, одамгарчилик, чин муҳаббат, «Олмос камар» — одамни ичдан тутиб турадиган инсоний фазилатлар, яъни маънавият гавҳари.

Орзуимизни ёзган эдик, пойтахтда, сув бўйларида миллий боғ барпо этилса. Мана, ўша орзулар истиқлол шарофати билан юзага чиққанда кўрдик: тасаввуримиздагидан юз чандон гўзалроқ, улуғворроқ миллий боғ бунёд этилди.

Савол. Давлат бошлиғимизнинг ташаббуслари билан ҳозир тарихга ҳам жуда катта эътибор берилляпти. Лекин етмишинчи йилларда сиз Бобур Мирзо ҳақида роман ёзган пайтларингизда йўлингизга қандай ғовлар қўйилгани ёдингиздами?

Жавоб. Буни умрбод унутмасам керак. Ижод даргоҳида сал кам эллик йилдан буён қалам тебратаётган бўлсам, шундан ўттиз йили тарихий романлар ёзишга, сўнг уларни босиб чиқариш йўлида учраган ғовлардан

ошиб ўтишга кетди. Бу ғовлар мустамлакачилар томонидан кўтарилар эди. Улар бизнинг буюк тарихимиздан қўрқар эди. Халқимиз ўз тарихий илдизларидан астойдил куч олса мустамлакачилик занжирини узиб чиқишга қаратилган ҳаракатлар авж олиши мумкин эди. Ешим қирқларга борганда мана шу ҳақиқатни дил-дилдан сезиб қолдим. Кейин ўн йиллар давомида тиришиб, курашиб, ахийри Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳақидаги романларни халққа етказиб бердик. Уша йилларда одамларимизнинг тарихий хотирасини уйғотадиган асарлар жуда керак эди. Мана, ҳозир тарихий мавзу истиқлол даврининг етакчи мавзуларидан бирига айланди. Келажакда ҳам жуда кўп ёрқин тарихий асарлар юзага келади, деб ишонаман.

Савол. Биз хонадонингизда ҳам бўлдик. Ижодкорлик бурчини оилавий бурч билан қўшиб адо этиш қандай бўлиши ҳам бизни қизиқтиради.

Жавоб. Орадан кўп йил ўтди, энди бир оилавий сирни очишим мумкин. Биз умр йўлдошим София билан талабалик йилларида топишганмиз. «Уч илдиз» романидаги Гавҳар билан Замиранинг прототипи мана шу хоним бўладилар. 48 йилдан буён хоним менинг жуда кўп қўлёзмаларимни машинкада кўчириб берган. Тўрт фарзанд ўстирдик, уларнинг меҳнати кўпроқ онанинг зиммасига тушди. Шукур, фарзандлар ҳаммаси олий маълумотли зиёлилар бўлди. Неваралар ҳам бўй етиб келяпти. Бозор иқтисоди шароитида зиёлиларга осон эмас. Лекин кўп қатори ҳалол меҳнат билан тинч, барқарор ҳаёт кечираётганимизга шукур қиламиз.

Савол. Бугун сиз билан Олий Мажлис биноси олдидан учрашдик. Сал кам ўн йилдан буён депутатлик бурчини ҳам бажариб келясиз. Ижодий ишга вақт кам қолмаяптими?

Жавоб. Вақт ҳамиша камлик қилади, чунки олдимизда турган вазифалар жуда кўп, жуда долзарб, жуда улкан. Истиқлол бизнинг энг улуғ орзуимиз эди. Шу орзу рўёбга чиққанда истиқлолнинг хизматини сидқидилдан адо этиш мен учун юксак бир бурчга айланди. Келажак тараққиётимизни белгилаб берадиган қонунлар парламентимиз томонидан тайёрланади. Бу ишда бизга давлат бошлиғимиз раҳнамолик қилади. Қонунлар халқимизнинг истак ва эҳтиёжларига жавобан яратилади. Уларни такомиллаштиришда илғор мамлакатларнинг тажрибалари ҳисобга олинади. Мен учун янги

Қонун лойиҳалари устида ишлаш ўзига хос бир ижодий жараён.

Биз Олий Мажлиснинг мана шу улуғвор биносини ўзлаштириб, унда қонун лойиҳалари тайёрлаган депутатларининг биринчи бўғини бўлдик. Ҳали келажакда иккинчи, бешинчи, ўнинчи чақириқ Олий Мажлис депутатлари сайланади. Бу бинога янги-янги авлодлар келади. Умид қиламизки, улар ўзларидан олдинги авлодларнинг энг яхши ишларини давом эттириб, янги-янги тарихий юксакликларга кўтарадилар.

1999.

МУНДАРИЖА

Унутилмас воқеалар

Олти аср адолати	3
Амир Темур ва соғлом авлод тарбияси	9
Темурийларнинг оилавий анъаналари	12
Буюк давлат ва маънавият соҳиби	20
Абдулла Қодирий қаҳрамонлиги	24
Чўлион даҳоси	23

Сафарнома

Ҳиндистон ажойиботлари	40
Иқлим ва ҳаёт тарзи	40
Иқтисод ва техника	42
Эгаллик масъулияти	45
Инсон эрки ва давлат назорати	47
Тарих, дин ва ахлоқ	49
Тиллар ва китоблар	57
Америка кўзгуси	60

Адабий авлодлар оқибати

Мухтор Аvezов қанотлари	69
Абдулла Қаҳҳор сабоқлари	74
Чингиз Айтматов билан учрашувлар	83
Константин Симонов ўғити	92
Шуҳрат ака жасорати	94
Уйғониш даврининг олими	100

Кўрган-кечирганларим

Тақдир товланишлари	104
Езувчилик ҳаётидан лавҳалар	113

Она руҳи

Илк устоз	123
Ирода синовлари	124
Нажоткорлик	127
Саҳифаларга таралган нур	123
Дуолар	129
«Жон ширин»нинг ёзилиш сабаби	130

Нур тўла уммон

Дилдан дилга йўл бор	134
Маънавиятимизнинг истиқболи	135
Ҳақиқат кўёши	137
Хотира кучи	137
Истиқлолнинг миллий манзиллари	139

Фалсафий лавҳалар

Дақиқалар	143
Бахт нима?	143
Баҳор қудрати	144
Саховат	145
Осмон каби очиқ ва юксак	146
Адабиёт ҳаёт дарёсида	147
Тарих ва табиат	154
Ижодкор бурчи	155

Бадиий-публицистик нашр

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ҚАЛБ ҚЎЗЛАРИ

(Бадиалар, ўйлар, эсдаликлар)

Тошкент «Маънавият» 2001

Муҳаррир *Б. Муродалиев*

Рассом *С. Соин*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусаҳҳия *С. Абдусаматова*

Теривга берилди 01.03.01. Босишга рухсат этилди 23.04.01. Бичими 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 8,40. Шартли кр-отт. 8,82. Нашр т. 8,59. 3000 нусха. Буюртма № 36. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 08—01.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 2001.